

**Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ
І ТОРГІВЛІ» (ПУЕТ)**

Т. П. Яхно

**РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В
ІНДИКАТИВНОМУ ВІДОБРАЖЕННІ
СПОЖИВЧОГО РИНКУ УКРАЇНИ**

МОНОГРАФІЯ

**Полтава
ПУЕТ
2019**

УДК 330.342:338.46(477)

Я90

Рекомендувала до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в освітньому процесі вчена рада Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», протокол № 18 від 19 грудня 2018 р.

Автор:

Т. П. Яхно

Рецензенти:

В. А. Гросул, д. е. н., професор, завідувач кафедри економіки і управління Харківського державного університету харчування та торгівлі;

Л. І. Піддубна, д. е. н., професор, професор кафедри міжнародної економіки і менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця;

К. В. Романчук, д. е. н., доцент, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин Житомирського державного технологічного університету.

Яхно Т. П.

Я90 Розвиток соціально-економічних систем в індикативному відображенні споживчого ринку України : монографія / Т. П. Яхно. – Полтава : ПУЕТ, 2019. – 377 с.

ISBN 978-966-184-346-1

У монографії представлено теоретичні й методологічні основи дослідження розвитку України як соціально-економічної системи, а також споживчого ринку в їх взаємообумовленості та взаємозв'язку. Проведено комплексне дослідження національної економіки в індикативному відображенні розвитку споживчого ринку. Показано дієвість економічної політики держави (промислової, зовнішньоекономічної, грошово-кредитної та податково-бюджетної) у відображенні змін споживчого ринку.

Монографія орієнтована на широкий загал читачів – керівників державних установ, великих компаній, організацій, підприємств, науковців і викладачів, аспірантів та студентів, а також спеціалістів консалтингових компаній.

УДК 330.342:338.46(477)

© Т. П. Яхно, 2019

© Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», 2019

ISBN 978-966-184-346-1

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОБ'ЄДНАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ І СПОЖИВЧОГО РИНКУ	10
1.1. Теорія розвитку соціально-економічних систем	10
1.2. Моделі розвитку економік країн світу	31
1.3. Теоретико-методологічний аспект установа паритету державного регулювання та ринкового саморегулювання	61
Висновки за 1 розділом.....	80
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СПОЖИВЧОГО РИНКУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	84
2.1. Підходи до визначення сутності сучасного споживчого ринку	84
2.2. Методологія змістовно-категоріального аналізу споживчого ринку	112
2.3. Споживчий ринок в опосередкуванні неоекономічних процесів відтворення людини і суспільства	136
Висновки за 2 розділом.....	155
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СПОЖИВЧОГО РИНКУ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ	160
3.1. Методика аналізу споживчого ринку як індикатора соціально-економічного розвитку України	160
3.2. Визначення рівня економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку	178
3.3. Можливості й межі оцінки соціального розвитку України за показниками стану споживчого ринку.....	199
Висновки за 3 розділом.....	226

РОЗДІЛ 4. СПОЖИВЧИЙ РИНОК УКРАЇНИ ЯК ІНДИКАТОР ДІЄВОСТІ ЗАСАД ДЕРЖАВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	230
4.1. Промислова політика України у відображенні змін споживчого ринку	230
4.2. Вплив зовнішньоекономічної політики України на стан внутрішнього споживчого ринку	251
4.3. Грошово-кредитна та податково-бюджетна політика України у виявленнях динаміки споживчого ринку	272
Висновки за 4 розділом.....	290
ВИСНОВКИ.....	293
Список використаних інформаційних джерел.....	301
Додатки.....	346

ВСТУП

Економіка країни – один із найважливіших складників відображення рівня життєдіяльності, а її розвиток створює сприятливі соціально-економічні умови для життя населення. Економіка України в сучасних реаліях перебуває в дуже складних умовах: проведення АТО, невизначеність в системі політичних процесів, економічна криза та інші фактори сповільнюють її розвиток. У зв'язку із цим виникає необхідність пошуку напрямів вирішення проблем, які гальмують розвиток економіки України. Глобальною метою держави є досягнення повного задоволення матеріальних і соціокультурних потреб людей, забезпечення всебічного розвитку особистості й суспільства.

Глобалізаційні процеси в світі та міжнародна інтеграція національної економіки спонукають до наукового розгляду розвитку окремих країн як соціально-економічних систем і, зокрема, України. Крім того, зміни соціально-економічної ситуації, поява нових викликів сучасності, збільшення соціальних конфліктів та напруги, зумовлюють необхідність актуалізації наукових підходів до оцінки сучасного стану та стимулювання довгострокового соціально-економічного розвитку нашої країни.

На нашу думку, розвиток можна трактувати як незворотні, спрямовані і закономірні зміни в економіці країни, як соціально-економічної системи, в наслідок реалізації властивих їй механізмів самоорганізації та здатності до перетворення при збереженні відносної стійкості, джерелом і рушійною силою яких є розвиток її соціально-економічного потенціалу, що, в кінцевому результаті забезпечує трансформацію відносин між економічними суб'єктами та соціальними групами населення і сприяє зміцненню соціально-політичної стабільності в країні, підвищенню рівня якості життя населення, зростанню ефективності всіх сфер діяльності національної економіки.

Минуле століття привнесло багато глибоких змін в життя будь-якої соціально-економічної системи, у тому числі і в Україні. Проте, якими б не були суперечливими ці зміни, у своїй сукупності вони призводять до того, що соціально-економічна система досягає нового, якісно вищого щабля розвитку. В основі механізму такого розвитку є трансформаційний процес,

що дозволяє людству осмислювати свою потребу в змінах суспільства, періодично відчувати вичерпання потенціалу прогресу, знаходити напрями і ресурси для здійснення змін. Вже сам факт того, що соціально-економічна система є трансформаційною, дозволяє виділити найбільш очевидну її характеристику – протиріччя між інерційністю динаміки соціально-економічних відносин і якісним характером змін, що відбуваються.

Змістом трансформаційної економіки є перетворення системи соціально-економічних відносин. Змінюються практично всі складові економіки: спосіб координації та підтримки рівноваги, відносини власності, тип відтворення, структура виробництва, інститути і право. Однозначно також варто зауважити, що сучасний етап розвитку суспільства, його перехід до наступної фази, обумовлює кардинальні зміни у функціонуванні споживчого ринку, що позначається на його сутності і коригує мету розвитку. Оскільки споживчий ринок є певною мірою відображенням розвитку соціально-економічних систем, а також розвитку людини як суб'єкта соціально-економічних відносин, необхідно розглядати цей ринок та його особливості через призму нових соціально-економічних відносин, обумовлених переходом до постіндустріального суспільства що і стало предметом даного дослідження.

Вивчення закономірностей, тенденцій та суперечностей розвитку споживчого ринку в трансформаційних суспільствах, а також, його впливу на розвиток країн як соціально-економічних систем є надзвичайно актуальним завданням сучасної економічної науки. Це зумовлено тим, що на цьому ринку переплітаються ключові інтереси населення і виробників кінцевої продукції. За своїм призначенням він виконує багатогранні функції життєзабезпечення населення; є механізмом зворотного стимулюючого впливу на весь комплекс галузей економіки, а їх випереджаючий розвиток є передумовою прискорення темпів економічного зростання країни. Проте, диспропорції та структурні деформації механізму функціонування споживчого ринку призводять до зниження конкурентоспроможності національної економіки,

спричиняють сповільнення економічного розвитку та погіршення добробуту населення.

Нині функціонування внутрішнього споживчого ринку відбувається під істотним впливом глобалізаційних процесів, наслідки яких особливо суперечливо проявилися в період світової фінансово-економічної кризи. У ряді країн зниження споживчих витрат населення спричинило істотне скорочення обсягів виробництва і споживання продукції споживчого призначення, зменшення обсягів експортно-імпортних операцій, що призвело до сповільнення темпів зростання національних економік.

В Україні проблеми підвищення ефективності функціонування споживчого ринку та його впливу на розвиток національної економіки набувають особливого науково-теоретичного та практичного значення. Через цей ринок реалізується близько 87 % грошових доходів населення країни. Зростає його роль і в формуванні ВВП (близько 65 %), збільшенні обсягів вітчизняного виробництва, підвищенні інвестиційної активності. У свою чергу, невідповідність рівня розвитку вітчизняного споживчого ринку світовим стандартам негативно позначається на соціальній та економічній мотивації громадян, не задовольняє повною мірою потреби населення у споживчих товарах і послугах, зумовлює макроекономічну нестабільність та посилює соціальну напругу в суспільстві.

Необхідність теоретичного обґрунтування місця і ролі споживчого ринку в забезпеченні розвитку економіки України як соціально-економічної системи, розкриття тенденцій його функціонування в сучасних умовах, а також розробки концептуальних засад удосконалення його макро- та мікроекономічного регулювання обумовили актуальність написання даної монографії та її структуру.

Теоретичною базою для написання монографії та сформульованих висновків стали праці таких видатних представників світової економічної думки, як: Л. Вальрас, С. Джевонс, Дж. Кейнс, К. Маркс, К. Менгер, Ш. Монтеск'є, Д. Рікардо, А. Сміт, Д. Юм, Ф. Котлер, Ф. Модільяні, П. Самуельсон, М. Фрідмен, С. Фішер, С. Хансен, Д. Хікс та інші.

Дослідженню особливостей становлення та розвитку споживчого ринку в трансформаційній економіці, розробленню інституційних засад його регулювання в умовах глобалізації присвячено праці відомих українських економістів: О. Азарян, В. Базилевич, В. Іванюта, О. Березін, В. Бодров, З. Варналій, В. Геєць, Н. Гражевська, В. Гросул, П. Єщенко, А. Ігнатюк, І. Крючкова, Г. Купалова, В. Лагутін, Л. Лігоненко, Ю. Лисенко, В. Ляшенко, С. Ніколенко, О. Манжура, І. Мазур, А. Мазаракі, В. Мандибура, В. Онєгіна, В. Писаренко, О. Пустовойт, І. Радіонова, В. Радченко, М. Рогоза, М. Скрипниченко, В. Точилін, Г. Филюк, О. Чернявська, А. Чухно, О. Шкурупій та інші.

Різноманітні аспекти розвитку, як окремого явища, досліджувались в роботах М. Вебера, Ф. Гегеля, І. Канта, К. Поппера, А. Тойнбі, Е. Трельча, М. Фуко, О. Шпенглера, К. Ясперса, та інших.

Що стосується економічних засад розвитку різних систем, у тому числі і соціально-економічних, то вони досить глибоко представлені в роботах Р. Арона, Зб. Бзежинського, П. Друкера, В. Іноземцева, В. Росту, Ф. Фукуями, Й. Шумпетера, та інших.

Крім того, проблеми економічного та суспільного розвитку людства були предметом дослідження таких відомих вчених як В. Вернадський, М. Моїсєєв, А. Печчеї, І. Прігожина, та інших. Значний внесок у дослідження розвитку економічних систем був зроблений К. Марксом і представниками радянської школи економічної теорії – Г. Батіщевим, Е. Ільєнковим, М. Лівшицом та іншими.

Що стосується наукових доробок українських вчених з питань розвитку різних систем, зокрема, соціально-економічних, від рівня підприємства до суспільства в цілому, то привертають увагу дослідження О. Березіна, О. Богатирьова, К. Вергал, В. Власенко, І. Вовканича, В. Гейця, В. Герасимчук, В. Гриньової, О. Гальчинського, О. Грищенко, А. Козаченко, О. Кузьміна, Ю. Лисенка, О. Макари, І. Маркіної, Л. Мельник, С. Ніколенко, В. Перебийноса, Ю. Погорєлова, О. Расвєнєвої, М. Рогози, Ю. Сафонова, В. Ткаченко, О. Чухно, Л. Шимановської-Діанич та інших.

Незважаючи на значну кількість наукових праць з тематики розвитку соціально-економічних систем та ролі і впливу на цей процес споживчого ринку, залишаються дискусійними та такими, що потребують подальших досліджень, зокрема, питання щодо теоретичних та методологічних засад об'єднаного дослідження розвитку соціально-економічних систем і споживчого ринку, теоретичних основ дослідження споживчого ринку в контексті сучасних проблем розвитку соціально-економічних систем, формування методики аналізу споживчого ринку як індикатора соціально-економічного розвитку України, дослідження та визначення можливостей і меж оцінки соціального розвитку України за показниками стану споживчого ринку тощо.

Саме цим питанням і присвячена дана монографія, яка орієнтована на широкий загал читачів – керівників державних установ, великих компаній, організацій, підприємств, науковців та викладачів, аспірантів та студентів, а також спеціалістів консалтингових компаній.

Автор висловлює щирі вдячність рецензентам монографії за об'єктивність, оцінки, критичність зауважень, а, також, усім тим, хто сприяв у її опублікуванні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОБ'ЄДНАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ І СПОЖИВЧОГО РИНКУ

1.1. Теорія розвитку соціально-економічних систем

Розвиток світової економіки ХХІ сторіччя являє собою якісно новий етап у розвитку інтернаціоналізації і транснаціоналізації госпо-дарського життя в умовах зростаючої динамічності зовнішнього оточення. Перехід світової цивілізації у третє тисячоліття характеризується значним динамізмом, який охоплює всі сфери суспільного життя, в тому числі і економічного, наслідком чого постійні зміни, конкуренція, пошук нового та нестандартного стають звичним явищем у повсякденному житті. За таких умов переваги розвитку мають лише ті суб'єкти, котрі здатні швидше пристосовуватися до цього наддинамізму. Саме тому, актуальним стає питання про шляхи і закономірності загального світового економічного розвитку в цілому і розвитку окремо взятої країни та її економіки, регіону або підприємства як соціально-економічної системи зокрема.

Перш ніж говорити про розвиток соціально-економічних систем, зупинимось більш детально на визначенні сутності даної категорії, враховуючи, що процес суспільного виробництва характеризується наявністю систем різних форм, напрямків, підпорядкованості, організаційної цілісності. Найважливішими з них є соціально-економічні системи, які виконують роль проміжної ланки між процесом створення продукції (матеріальним виробництвом) і задоволенням потреб споживачів (духовним виробництвом). У свою чергу, єдність матеріального і духовного виробництва є спонукальним чинником будь-якої діяльності, відносно самостійним процесом виробництва потреб, що відбиває характер та зміст об'єктивного природного зв'язку між існуючими системами і навколишнім середовищем.

Якщо говорити про сутність такого поняття як «соціально-економічна система», то існує декілька підходів до його ви-

значення: соціально-економічна система – це множина елементів, взаємозалежне функціонування котрих спрямоване на реалізацію поставленої мети; це складова загальної макросистеми суспільства, що включає в себе сукупність підприємств (установ, організацій) та їх складових підсистем (підрозділів, відділів, цехів, ділянок тощо), різних громадських об'єднань, груп громадян, що функціонують на території певної країни і мають важливе народногосподарське значення; це складна, імовірна, динамічна система, що охоплює процеси виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних та інших благ, а тому належить до класу керованих систем [29; 40; 68; 71; 74; 88; 85; 105; 144; 216; 221; 276; 287; 317; 325; 419; 420; 427; 428].

В цілому можна погодитися з такими визначеннями, хоча вважаємо за доцільне дати більш узагальнене визначення сутності цієї категорії. На нашу думку соціально-економічна система (держава в цілому, регіон, галузь, підприємство, організація чи окремі їх структурні підрозділи) – це сукупність певних елементів (складових системи) які розміщені у відповідній послідовності та об'єднані для досягнення загальної кінцевої мети або загального кінцевого результату діяльності (отримання прибутку і здатності до розширеного відтворення, соціально-економічного ефекту тощо), забезпечуючи при цьому взаємозв'язок і взаємозалежність із зовнішнім середовищем. Діяльність такої системи повинна супроводжуватися оптимальним механізмом управління і сприяти її подальшому розвитку.

Аналіз робіт учених, що працюють у напрямку економічних досліджень які присвячені питанням розвитку систем, у тому числі і соціально-економічних [29; 40; 68; 71; 74; 88; 85; 105; 144; 216; 221; 276; 287; 317; 325; 419; 420; 427; 428], дозволив виділити два основних напрямки еволюції теорії розвитку систем:

- розробку економіко-математичних моделей загального розвитку систем на мега-, макро-, мезо- і мікрорівні;
- дослідження окремих аспектів економічного розвитку (структурних зрушень, зміни технологічних укладів, циклічності розвитку, економічної ролі держави і монетарних факторів і т. ін.).

Дані напрямки становлять діалектичну єдність і базуються на методології і категоріальному апараті системних досліджень. Ключовою теорією системних досліджень є загальна теорія систем. Вона ґрунтується на таких відгалуженнях наукового знання, як системний підхід і системний аналіз. Основною категорією загальної теорії систем виступає поняття системи.

Об'єктом теорії розвитку є відкриті системи, зокрема соціально-економічні системи різного рівня загальносвітової, народногосподарської ієрархії і специфіки діяльності, зокрема, країна та її економіка. Предметом теорії розвитку виступає процес розвитку відкритої системи, що виражається в зміні її характеристик у просторі і часі. Загальнотеоретичним методом теорії розвитку, тобто способом пізнання руху відкритої системи, є метод моделювання її поведінки в умовах нестационарного стохастичного зовнішнього середовища. Даний метод на основі оцінки й аналізу ретроспективних тенденцій функціонування і розвитку систем, визначення причин і джерел даних тенденцій дозволяє розробити комплекс економіко-математичних моделей управління системою, що відбивають унікальність її поведінки в просторі (зовнішнє оточення) і часі, а також визначити вектор (або атрактор) розвитку системи в майбутньому. Основною дефініцією теорії розвитку систем є розвиток.

Саме тому, в межах даного підрозділу, необхідно, у першу чергу, визначитися з сутністю поняття «розвиток», по-друге, розглянути існуючі типи, види і форми розвитку, з метою формування концептуального підґрунтя для подальшого проведення об'єднаного дослідження розвитку економіки України як соціально-економічної системи та споживчого ринку, про що мова буде йти у другому та третьому розділах монографії.

Відповідно до основних положень теорії систем, процес розвитку соціально-економічної системи являє собою постійно змінюваний ланцюг станів, зміни яких викликано впливами різної природи і сили. Це викликано насамперед тим, що, з одного боку, соціально-економічна система за своєю природою відноситься до класу відкритих систем, тобто припускає для свого існування обмін речовиною, енергією й інформацією з зовнішнім середовищем (метаболізм), з іншого, – дана система

характеризується внутрішньою структуризацією і самоорганізацією, заснованою на підтримці у визначених рамках значень основних системоутворюючих факторів, що визначає наявність гомеостазиса. Подібні переходи з одного стану в інший можуть здійснюватися в рамках домінуючої тенденції, існуючого атрактора розвитку системи, і тоді вони носять характер поступових лізисних кількісних і якісних трансформацій, а можуть відбуватися в рамках нових якісних змін, що характеризують зміну переважаючої тенденції, а отже, і атрактора розвитку у вигляді біфуркацій або катастроф. І в першому, і в другому випадку джерелом перетворення системи виступають ті суперечності, що нагромадилися в соціально-економічній системі і мають потребу в негайному розв'язанні. Але якщо розв'язання суперечностей є джерелом розвитку системи, то джерелом виникнення і назрівання протиріч виступають різні збурення, що супроводжують поведінку системи від моменту її виникнення до моменту її розпаду.

Аналіз публікацій за результатами досліджень низки науковців дозволив зробити висновок, що в науковій літературі має місце достатньо широке та неоднозначне трактування поняття «розвиток». Проте, залежно від об'єкта розвитку вчені найчастіше виділяють такі групи визначень: розвиток матеріальних об'єктів та свідомості як загальнонаукове та філософське поняття; розвиток системи, зокрема соціально-економічної і розвиток підприємства (найбільш масова соціально-економічна система) як економічне та управлінське поняття.

Так, різноманітні аспекти розвитку, як окремого явища, досліджувались в роботах М. Вебера, Ф. Гегеля, І. Канта, К. Поппера, А. Тойнбі, Е. Трельча, М. Фуко, О. Шпенглера, К. Ясперса, та інших [12; 30; 87; 288; 408; 429; 442; 382; 383].

Що стосується економічних засад розвитку різних систем, у тому числі і соціально-економічних, то вони досить глибоко представлені в роботах Р. Арона, Зб. Бзежинського, П. Друкера, В. Іноземцева, В. Ростоу, Ф. Фукуями, Й. Шумпетера, та інших [15; 33; 125; 328; 409; 414; 432; 433].

Крім того, проблеми економічного та суспільного розвитку людства були предметом дослідження таких відомих вчених як

В. Вернадський, М. Моїсєєв, А. Печчеї, І. Прігожин, та інших [69; 236; 270; 292]. Значний внесок у дослідження розвитку економічних систем, у тому числі і національних економік був зроблений К. Марксом і представниками радянської школи економічної теорії – Г. Батішевим, Е. Ільєнковим, М. Лівшицом та іншими [22; 212; 148; 226].

Що стосується наукових доробок українських вчених з питань розвитку різних систем, від рівня підприємства до суспільства в цілому, то привертають увагу дослідження О. Березіна, О. Богатирьова, К. Вергал, В. Власенко, І. Вовканича, В. Гейця, В. Герасимчук, В. Гриньової, О. Гальчинського, О. Гриценко, А. Козаченко, О. Кузьміна, І. Маркіної, Л. Мельник, С. Ніколенко, В. Перебийноса, Ю. Погорєлова, О. Раєвневої, М. Рогози, В. Ткаченко, О. Чухно, Л. Шимановської-Діанич та інших [29; 40; 68; 71; 74; 88; 85; 105; 144; 216; 221; 276; 287; 317; 325; 419; 420; 427; 428].

Аналіз вищезначених наукових праць дозволив зробити декілька висновків, але найважливішим є розуміння того, що будь-які системи, зокрема, соціально-економічні постійно розвиваються, не припиняючи при цьому ускладнюватись. Це, у свою чергу, ставить перед людством низку завдань щодо свідомого і цілеспрямованого впливу на розвиток соціально-економічних систем та управління ним. Саме тому, для усвідомлення важливості і пошуку напрямів щодо вирішення цих завдань, визначення сучасних принципів та формування моделей розвитку економіки України, як соціально-економічної системи, необхідно, у першу чергу, зупинитися на більш детальному дослідженні етимології поняття «розвиток», розглянувши його з філософської, загальнонаукової та економічної точок зору, а також уточнити зміст таких понять як «розвиток систем», «розвиток соціально-економічних систем» та «розвиток національної економіки».

Доцільність розгляду категорії розвиток з філософської точки зору пояснюється тим, що вперше про неї заговорили саме філософи, а нині вона вже є предметом дослідження таких сучасних наук як теорія систем, менеджмент, синергетика, кібернетика тощо.

Отже, першими, хто свідомо підійшов до необхідності осмислення поняття «розвиток» були філософи античності. Так Гесіод був одним з перших, хто звернув увагу на тенденцію історичного розвитку, відповідно до якої людство у своєму розвитку, починаючи від Золотої доби, приречено на фізичне і моральне виродження. І хоча така його думка була досить песимістичною [361; 399], проте песимізм поета не є безнадійним. Він вірить в богів і знаходить сильні позиції в праці. Царству неправди і насильства Гесіод протиставляє високий ідеал Правди і присвячує цілий розділ її прославленню, а його поема «Теогонія» стала першою спробою греків систематизувати і узагальнити погляди на походження і розвиток світу.

Інший філософ, Геракліт, звернув увагу на таке явище як мінливість світу. Він вважав, що світ – це колосальний процес, сума всіх подій, або змін, а такі його вислови як «все тече, ніщо не стоїть на місці», «...не можна двічі ступити в одну й ту саму річку» стали своєрідним девізом його філософії, вказуючи при цьому на постійний розвиток світу. Можна зробити висновок, що мислитель не повною мірою розумів рушійні сили і причини розвитку, розкриваючи зміст поняття «розвиток» через категорії руху, спокою, мінливості і плинності, але саме Гераклітове відкриття на довгі часи забезпечило розвиток грецької філософії [361; 399]. Пізніше Сократ доповнив це твердження доцільністю переходу матерії з одного стану в інший. І лише Рене Декарт, в XVII ст., застосувавши механістичний підхід, окреслив необхідні межі розвитку через поняття «простору», «руху» і «механізму» (як головного джерела розвитку світу) [361; 399].

Спробами розв'язати проблеми плинності світу стали і філософські вчення Парменіда та Демокріта, а Платон, підсумовуючи свій суспільний досвід, вивів закон історичного розвитку відповідно до якого усі соціальні зміни є розпадом, загніванням або виродженням [361; 399].

Зрозуміло, що античним філософам досить складно було до кінця визначити і дати пояснення сутності розвитку, встановити і охарактеризувати вплив на нього різних чинників, але очевидним є те, що їх теорії стали своєрідним поштовхом до подальшого дослідження «розвитку» як філософської, а пізніше, як

економічної та управлінської категорій, особливо що стосується розвитку різноманітних систем.

Так, представники німецької класичної філософії XIX століття І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Л. Фейєрбах, Г. Гегель не тільки підсумували розвиток європейської думки, але і запропонували свої підходи до вирішення традиційних проблем буття, співвідношення світу і людини, теорії пізнання і моральності. Особливо плідними стали їх ідеї щодо розвитку, а саме: були систематизовані попередні погляди і положення щодо протиріччя та взаємопереходу протилежностей, а найголовніше, створена цілісна теорія загального зв'язку і розвитку – діалектика. Зокрема, Г. Гегель стверджував, що основним принципом історичного розвитку є національний дух. І для кожного століття певній нації належить місія провести світ через стадію діалектики [87, с. 832]. Крім того, відповідно до німецької класичної філософії Гегеля принцип розвитку має універсальний характер, його всезагальним механізмом та джерелом є виникнення, боротьба та подолання протилежностей. У теорії марксизму [226, с. 55] розвиток розуміється як універсальна властивість матерії, як дійсно всезагальний принцип, який слугує основою пояснення історії суспільства і пізнання. Історія суспільства і розвиток науки протягом XX ст. неодноразово підтверджували складний, неоднозначний характер процесів розвитку та їх механізмів, неоднорідність процесу розвитку, діалектичну взаємодію різноспрямованих процесів (серед яких є як прогресивні, так і регресивні), вирішальне значення цілеспрямованої діяльності [226, с. 13–15].

Особливе місце у теоретичному доробку з питань розвитку займають наукові праці представників концепції історичного коловороту у розвитку локальних культур О. Шпенглера і А. Тойнбі. Так О. Шпенглер відмічав, що «... на початковій стадії кожної цивілізації інтенсивність економічного життя зростає настільки, що створюється погрозна напруженість». На його думку, така ситуація не може ніде зберігатися тривалий час, а отже «розвиток переходить у тривалий незмінний стан, який характеризується дивним змішуванням рафінованих натхненних і зовсім примітивних рис...» [429, с. 631].

Англійський історик і соціолог А. Тойнбі висунув ідею, що розвиток суспільства, як і розпад, є циклічним ритмічним процесом. Він відбувається там, де виклик пробуджує успішний відгук, який породжує подальший і вже відмінний виклик [383, с. 253–254]. Дослідження розвитку західної цивілізації дозволило йому розрізнити низку послідовних викликів, що пробуджували успішні відгуки.

За Е. Трельчем [389, с. 62] розвиток людства подається не тільки таким, що перевершує сили людини і можливості знання, але й сприймається як пусте і насильницьке, як фантастичне і міфічне. Окрім цього він здається логічно неможливим, бо розвиток людства в його цілісності залишається все ще невідомим. Саме тому його неможливо конструювати.

Отже, підводячи попередні підсумки дослідження філософської точки зору на розвиток, слід звернути увагу на те, що в еволюції ідеї розвитку простежуються дві протилежні тенденції: з одного боку, рух від найзагальніших до часткових соціально-наукових розробок; а з іншого – синтезування, об'єднання останніх в глобальне ціле [404, с. 555].

Відповідно до цього, розділились і точки зору науковців на сутність розвитку як філософської категорії. З одного боку – це процес самопросування від нижчого рівня (простого) до вищого (складного), що розкриває і реалізує внутрішні тенденції та сутність явищ, які призводять до виникнення нового і зумовлюють будь-які зміни різноманітних форм матерії [361, с. 43], з іншого – це незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, один із загальних видів їх зв'язку [444, с. 555].

Разом з тим, варто зазначити, що окрім збагачення науки новими підходами до визначення сутності розвитку наукові праці представників різних філософських шкіл дозволили сформулювати дві концепції розвитку систем, які нині досить чітко простежуються у сучасній емпіричній і теоретичній науці і які дозволяють більш свідомо підійти до формування сутності розвитку соціально-економічних систем [295, с. 462–476]: еволюціоністська (стадійна) лінійна та нелінійна (плюралістично-циклічна) (рис. 1.1).

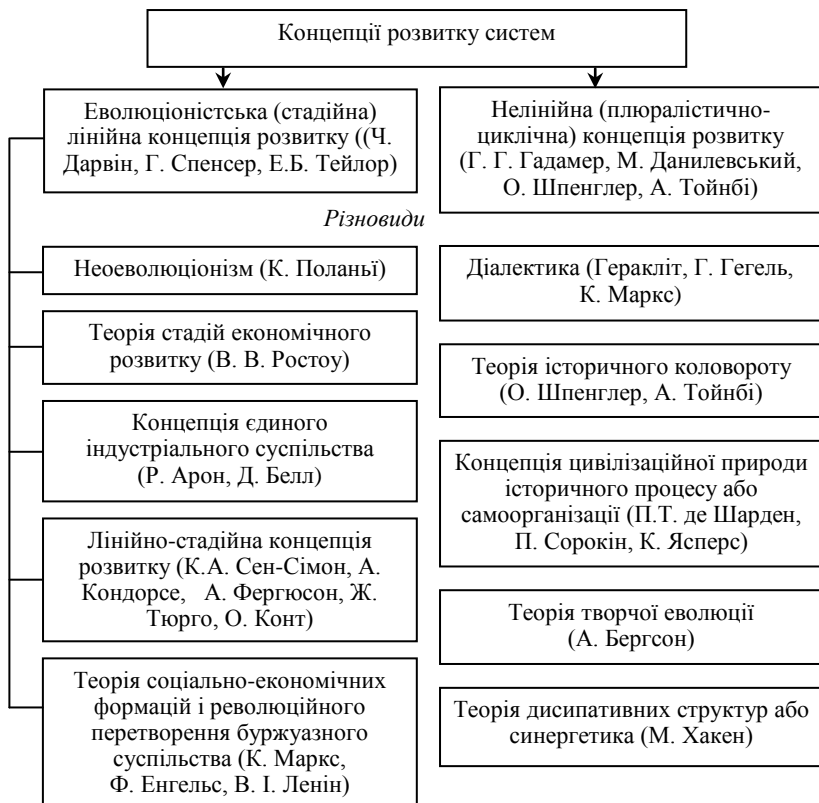

Рисунок 1.1 – Концепції розвитку систем

Джерело: авторська розробка

Еволюціоністська (стадійна) лінійна концепція розвитку передбачає, що всі системи матеріального світу у процесі своєї еволюції, у тому числі і соціально-економічна система, проходять певні стадії, переходячи з однієї форми існування до іншої. Тобто, спостерігається лінійна тенденція розвитку систем. Метою нелінійної (плюралістично-циклічної) концепції розвитку є доведення циклічного характеру розвитку систем, можливості повернення їх у процесі еволюції на попередні етапи. Дана концепція, незважаючи на те, що ідеї циклічності відстоювали ще

Платон, Демокріт, Геракліт, Емпедокл, Ібн-Халдун, М. Кузанський, Н. Макіавеллі, Дж. Бруно, Т. Кампанелла, Дж. Віко та інші, на сьогодні є найбільш розповсюдженою у науковому світі і найбільш характерною для усвідомлення і пояснення сутності розвитку будь-яких систем і соціально-економічних, зокрема.

Що до визначення загальнонаукової сутності розвитку, зокрема у контексті розвитку соціально-економічних систем, то перш за все варто зазначити, що найбільш прикладним визначенням поняття системи є її представлення як сукупності елементів певним чином пов'язаних і взаємодіючих між собою для виконання заданих цільових функцій [165, с. 11]. Що ж стосується економіки країни, то ми вважаємо що вона являє собою складну соціально-економічну систему, в основі якої сукупність ресурсів та економічних суб'єктів, що утворюють єдине ціле (структуру), взаємопов'язаних та взаємодіючих між собою у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг. Проведений аналіз різноманітних інформаційних джерел дозволив зробити висновок, що досить ґрунтовно такі поняття як «розвиток» та «розвиток систем», розкрито в наукових працях О. В. Раєвневої [317], яка виділила три підходи: вивчення і виділення властивостей систем що розвиваються (розвиток як властивість); формування трактувань даного терміну (розвиток як дефініція); порівняння поняття розвитку з родинними категоріями – «еволюція», «прогрес», «зростання» (розвиток як порівняльна характеристика об'єкту). На думку О. В. Раєвневої розвиток це «...унікальний процес трансформації відкритої системи в просторі і часі, який характеризується зміною глобальних цілей його існування шляхом формування нової чи модифікованої дисипативної структури і переводом його в новий аттрактор розвитку».

У свою чергу Д. К. Воронов та Ю. С. Погорелов, досліджуючи загальнонауковий зміст категорії «розвиток» з позицій його потрійної природи (явище, закон, принцип), роблять висновок, що розвиток соціально-економічної системи це процес, результат і іманентна властивість. Зокрема, розвиток як процес – це перехід системи з одного стану в інший через можливу сукупність проміжних станів за умови, що кожен наступний стан буде

більш якісним за попередній; розвиток як результат – це наслідок суми позитивних змін, що мали місце протягом певного періоду часу; розвиток як іманентна властивість – це важлива передумова переходу системи від поточного до майбутнього, якісно нового стану, тобто підґрунтя розвитку [79].

На думку А. С. Капліної «... розвиток – це послідовний рух системи до нового якісного стану під впливом чинників внутрішнього і зовнішнього середовища, які забезпечують постійне її оновлення» [157].

С. М. Судомир зазначає, що «... розвиток соціально-економічних систем слід розглядати комплексно, у широкому форматі, у контексті обґрунтованої цільової спрямованості. Головною метою розвитку соціально-економічних систем має бути підвищення рівня та якості життя людини. ... Розвиток соціально-економічних систем – це постійний у часовому вимірі процес прогресивних змін в усіх складових організації і менеджменту, спрямований на підвищення рівня та якості життя людини, конкурентоспроможності організаційних формувань на основі збалансованого синергетичного підходу до екологічних, соціальних, економічних, інших факторів, що викликають ці зміни» [373].

Отже підводячи попередні підсумки і узагальнивши думки науковців щодо загальнонаукової сутності категорії «розвиток», зокрема, «розвиток систем» (додаток А) вважаємо, що розвиток країни, як складної соціально-економічної системи, являє собою багатовимірний процес який передбачає зміни стану економіки країни від менш задовільного до більш задовільного. Загальнонаукова сутність розвитку соціально-економічної системи проявляється у тому, що він може виступати як іманентна властивість, як принцип, як процес, як закон, як явище і як результат (рис. 1.2).

Розглядаючи економічну сутність розвитку, можна зазначити, що в науковій літературі існує велика кількість тлумачень поняття «економічний розвиток», зважаючи на широку вживаність даного терміна.

Аналіз даних визначень дозволив зробити висновок, що науковці намагаються розкрити сутність даного поняття, з одного боку, за допомогою висвітлення різних аспектів самого процесу

економічного розвитку, з іншого – на основі порівняння економічного розвитку з такими близькими категоріями, як прогрес, еволюція, модернізація, зростання тощо, виділяючи при цьому стадії, фази, види, типи і цикли розвитку.

Рисунок 1.2 – Загальнонаукова сутність розвитку соціально-економічної системи

Джерело: авторська розробка

Так, на думку низки авторів [157; 317; 276; 221] економічний розвиток, зокрема, систем – це процес їх переходу в новий, більш якісний стан за рахунок накопичення кількісного потен-

ціалу, зміни і ускладнення структури та складу, внаслідок чого виникає здатність здійснення опору рушійному впливу чинників зовнішнього середовища, необхідність розробки відповідного механізму управління таким розвитком з виділенням окремих його складових, а також можливість ефективного функціонування системи у майбутньому.

Разом з тим, як доводять інші дослідники [427, с.187–191,], економічна сутність розвитку розкривається сукупністю прогресивних та регресивних, керованих та некерованих процесів, що відбуваються у народному господарстві на мікро- та макрорівнях, результатом яких є закономірні, якісні, незворотні зміни в економічних системах та серед учасників цих систем. Саме тому, як зазначає В. А. Власенко [427, с. 187–191], розвиток соціально-економічної системи, доцільно розглядати не тільки з точки зору розвитку економіки, але і у поєднанні з розвитком людини, що пояснюється складністю та існуванням певних протиріч у досліджуваних процесах.

Підтвердженням цьому є і визначення сутності розвитку соціально-економічної системи яке дає Л. М. Шимановська-Діаніч, а саме: «...розвиток соціально-економічної системи слід розуміти як постійний, незворотний, цілеспрямований, закономірний і унікальний процес, який відбувається у просторі й часі, ґрунтується на відповідних принципах, є керованим, і в результаті якого за рахунок у першу чергу якісних змін у складі, структурі та способах функціонування системи, відбувається зміна вектору її розвитку і досягається поставлена мета, а унікальність розвитку залежить від рівня розвитку людей, які являють собою її головний елемент, від їх здатності проявляти креативну та інноваційну активність, від їх креативно-емоційного інтелекту» [428, с. 128]. Отже, варто зазначити, що доцільно розглядати розвиток соціально-економічної системи не тільки як економічну категорію, а і як соціальну категорію, тобто процес реорганізації та переорієнтації усіх складових системи, і у першу чергу, економічної та соціальної, що поряд зі зростанням прибутків і обсягів виробництва, сприяє якісним змінам у всіх структурах.

Крім того, варто зазначити, що у багатьох дослідженнях економічний зміст розвитку тісно пов'язаний з економічним зро-

станням, під яким пропонують розуміти зростаючу здатність системи до реалізації своїх можливостей, зростання обсягу діяльності тощо. Так, Геєць В. з огляду на те, що зростання є показником розвитку економіки, однією з найважливіших її характеристик, стверджує, що «у сучасній економічній теорії під економічним зростанням розуміють не короточасні злети і падіння реального обсягу виробництва щодо природного значення, а довготермінові зміни природного рівня реального обсягу виробництва, пов'язані з розвитком продуктивних сил на довготерміновому інтервалі». Тобто автор, характеризуючи «зростання» тими самими ознаками, що й «економічний розвиток», фактично ототожнює їх [207].

Разом з тим, ми вважаємо, що економічне зростання може відбуватися і за умов відсутності економічного розвитку, у той час як економічний розвиток без економічного зростання є неможливим. На нашу думку економічне зростання є більш вузьке за змістом поняття, ніж економічний розвиток. Проте, варто зазначити, що економічне зростання може бути однією з передумов економічного розвитку, може становити зміст розвитку і бути його складовою частиною.

Мочерний С. визначає економічний зміст розвитку як незворотні, закономірні зміни технологічного способу виробництва (спосіб виробництва, що базується на техніко-економічному поєднанні речових і особистісних факторів виробництва, комплексу техніко-технологічних відносин між речовими елементами продуктивних сил у системі техніко-економічних відносин) [207]. Проте, на відміну від економічного розвитку, для економічного зростання наведені вище ознаки не характерні, оскільки зростання може змінюватися економічним спадом згідно циклічності коливань. Економічне зростання без урахування його зворотного характеру є складовою економічного розвитку, поступово нагромаджує для нього зміни, що зумовлюють появу сутнісних перетворень.

Інші науковці [43; 96; 107; 185; 186; 189; 440] пов'язують економічний зміст розвитку систем з кількісними змінами, змінами й ускладненням структури та складу системи в межах якісних перетворень. До даної категорії також потрібно віднести ознаки

підвищення рівня організованості системи, удосконалення системи, зростання науково-технічного потенціалу, реорганізація та переорієнтація, що виступають результатом ускладнення та зміни структури й складу [200; 275].

Отже, погоджуючись з думкою вчених, що економічне зростання відбиває суто кількісні зміни в економіці, а економічний зміст розвитку проявляється, у першу чергу, у якісному економічному зростанні [332, с. 264–265; 352, с. 218], вважаємо, що економічний зміст розвитку соціально-економічної системи, розкривається через якісні зміни в цій системі, які забезпечують кількісне нарощування її ресурсного потенціалу та якісне вдосконалення базових елементів формотворчих структур. Саме тому, пропонуємо вважати, що з економічної точки зору розвиток економіки України як соціально-економічної системи це багатоплановий процес, який являє собою кардинальні зміни в господарському житті країни та перетворення в структурі економіки, що охоплюють всі сфери економічної діяльності та передбачають економічне зростання, структурні зрушення, удосконалення умов і якості життя населення з метою задоволення потреб кожної окремої людини, підприємств, організацій і всього суспільства.

Що стосується форм, типів, напрямів, видів та інших ознак за якими можна розрізнити розвиток систем, зокрема соціально-економічних, то проведене дослідження наукових праць дало можливість зробити такі висновки:

– серед найбільш характерних форм розвитку систем виділяють такі [182, с. 186]: еволюційна – характеризується поступовими кількісними і якісними змінами структурних характеристик елементів системи; революційна – радикальний, різкий, хвилеподібний та швидкий перехід від одного стану системи до іншого зі зміною вхідних і вихідних параметрів;

– Лігоненко Л. О. [191, с. 106] та Піратовський Г. Л. [273, с. 39–42] виділяють 29 типів розвитку соціально-економічних систем за 12 ознаками (додаток Б);

– відповідно до спрямованості соціально-економічних систем виділяють такі типи розвитку: прогресивний розвиток (зміна) – перехід від нижчої якості елементів системи до вищої, більш

досконалої [400, с. 570] та регресивний розвиток (зміна) – передбачає зниження якісного рівня системи, її деградацію, падіння всіх якісних та кількісних показників діяльності, скорочення рівня знань і відношень, повернення до відомих форм і структур функціонування [18, с. 27];

– крім того, як зазначають О. М. Аверьянов та Н. В. Афанасьєв [3, с. 140–142; 18, с. 27] існує три головні напрями розвитку систем: кількісний – збільшення масштабів споживання економічних ресурсів; структурний – зміна у складі елементів та їх комбінацій; якісний – зрушення у споживчих характеристиках елементів, у їхній індивідуальній та інтегральній корисності;

– щодо стадій або шляхів розвитку систем, то є науковці які переважно виділяють: еволюційний та біфуркаційний шляхи розвитку, що реалізуються у формах прогресу, регресу, революцій, стагнацій, криз, рівноваги [157; 221; 276; 317]. Крім того, на думку інших науковців всі процеси у світі мають свій початок, певну тривалість у часі і доходять до логічного кінця (завершення, розпаду, перетворення) [17, с. 186–192; 42, с. 91–104; 182, с. 188; 192, с. 244–246; 234, с. 22–30; 374, с. 169–174; 390, с. 178–190]. Одним із перших стадії розвитку систем почав розглядати А. Тойнбі [383, с. 476], який виділив стадії виникнення, розвитку, занепаду і загибелі систем, а потім і цикли розвитку систем, а саме: дитинство, юність, зрілість, старість, занепад [383, с. 565]. Проте, вважаємо, що таке розуміння циклічності не є методологічно вірним, оскільки ототожнюється розуміння стадій розвитку з їхніми циклами. Доречніше запропоновані цикли назвати етапами (фазами) еволюції систем. У наукових джерелах з теорії організації існують різні думки щодо того, скільки стадій (етапів або фаз) розвитку містить життєвий цикл системи. Беляєв О. О. і Коротков Е. М. вважають, що існують такі етапи життєвого циклу системи: впровадження, зростання, зрілість, насичення, спад, крах (руйнування) [28, с. 76]. Певною мірою дана класифікація співпадає з класифікацією етапів життєвого циклу продукції Карлофа Б.: впровадження, зростання на першому етапі, зростання на наступних етапах, зрілість, спад [159, с. 126]. Смірнов Е. О. вважає, що розвиток заснований на життєвому циклі будь-якої системи і включає вісім взаємопов'язаних

етапів: поріг не чуттєвості, впровадження, зростання, зрілість, насичення, спад, крах і ліквідацію чи утилізацію [346, с. 175]. Портер М. виділяє етапи зростання, стабілізації, спаду, кризи і депресії [289, с. 38]. Усі системи, що існують в матеріальному світі, проходять ці стадії у конкретний період свого розвитку. Головне завдання при цьому – вчасно виявити тенденції, що ведуть до стадії згасання (спаду), контролювати структуру системи і складові її елементи, не допускати поглинання системи оточуючим середовищем. Тому, можна зробити висновок, що перспективи подальшого розвитку мають лише ті системи, що пройшли процес становлення (зростання) і досягли своєї зрілості;

– розвиток як загальносистемна категорія розподіляється на певні види, характеристики яких присвячено значну кількість наукових публікацій. Зокрема, Шегда А.В. [11, с. 141; 423] виділяють соціальний, економічний, організаційний і технічний розвиток. Робінс, Стефан П., Де Ченцо, Девід А. вважають за необхідне зупинитися лише на організаційному розвитку [324, с. 306–308]. Платонов Д. І., Василенко В. О. і Шостка В. І. також акцентують свою увагу на організаційному розвитку [225, с. 72; 62, с. 257]. Вечканов Г. С. та Вечканова Г. Р. приділили основну увагу економічному розвитку, розглянувши в якості його елементів економічне зростання і економічний спад [70, с. 793];

– однією з нових теоретичних доктрин, що зробила спробу відповісти на сучасні виклики, є концепція сталого розвитку. Сутність її полягає у тому, що існує такий вид розвитку систем як соціально-економічний і який, у свою чергу має бути спрямований на гармонізацію еколого-економічного простору з урахуванням поточних інтересів і потреб кожної особистості і суспільства в цілому без загрози для інтересів і потреб майбутніх поколінь [91; 92; 294; 495];

– залежно від джерела або першопричини виділяють розвиток екзогенний та ендогенний. Іноді екзогенний розвиток, тобто такий, який визначається зовнішніми відносно об'єкту, що розвивається, причинами, вважають несправжнім [318]. У той же час така точка зору є неоднозначною, оскільки само поняття розвитку не конкретизує необхідне джерело або рушійні сили змін, що відбуваються. Ендогенним є такий розвиток, джерело

та першопричина якого знаходиться всередині об'єкта або системи, що розвивається. Зазвичай, рушійною силою ендогенного розвитку є протиріччя всередині об'єкта розвитку, виникнення й поширення яких приводить до його якісних змін. Для екзогенного розвитку основою також може бути протиріччя, але це протиріччя знаходиться поза межами об'єкта розвитку – у зовнішньому середовищі або між об'єктом та зовнішнім середовищем;

– залежно від складності об'єкта розвиток може бути індивідуальним та загальним [318]. Індивідуальний розвиток в науці – це розвиток окремої істоти або окремого неподільного об'єкта, причому, звичайно, що неподільність об'єкта розглядається не з критерію атомарності: сам об'єкт може мати складну структуру, але його окремі частини не формують цілісності на рівні об'єкта. Поняття загального розвитку використовується стосовно складної системи – фізичної, біологічної або соціальної;

– розвиток може мати різні форми: бути прямолінійним, драбинно-поступальним, ламаним, хвилеподібним, спіралеподібним тощо. Форма розвитку визначається характером змін, інтенсивністю у часі, періодичністю змін та їхньою повторюваністю. Причому зрозуміло, що мається на увазі саме повторюваність, а не циклічність.

Отже, провівши аналіз наукових праць які присвячені питанням визначення та характеристики форм, типів, напрямів, видів та інших ознак за якими пропонують розрізняти розвиток систем, зокрема соціально-економічних, слід зазначити, що всі вони можуть бути застосовані при дослідженні та аналізі стану розвитку економіки країни як соціально-економічної системи. Крім того, розвиваючи і конкретизуючи поняття розвитку до такого об'єкта як соціально-економічна систем, при його дослідженні пропонуємо використовувати додатково такі критерії його класифікації як цільовий рух через виділення вектору розвитку та кількість виділених векторів. Розвиток сам по собі, як вже було розглянуто, потребує певного цільового руху. Тому розвиток економіки країни за цільовим рухом через виділення вектору розвитку може бути векторним або квазіхаотичним. Під вектором розвитку пропонується розуміти сукупність безпе-

рервних послідовних змін стану економіки країни за умов збереження її єдності та цілісності, які обмежені певними обов'язковими умовами або надцілями. Векторний розвиток передбачає наявність та конкретизацію вектора розвитку у формі цілей або надцілей. Квазі-хаотичний розвиток здійснюється без формалізації вектора розвитку. Навіть при квазі-хаотичному розвитку такий вектор існує, але він або знаходиться поза межами суб'єкта розвитку, або не конкретизується в системі управління національною економікою. Якщо розвиток є векторним, то за кількістю виділених векторів розвитку пропонується виділити одновекторний, багатовекторний та фронтальний розвиток. Одновекторний та багатовекторний розвиток передбачають наявність відповідної кількості векторів. Під фронтальним пропонується розуміти такий розвиток економіки країни, при якому виділяється декілька векторів, які є односпрямованими або, як мінімум, несуперечливими, і охоплюють різні функціональні підсистеми національної економіки або її поведінку.

Таким чином, враховуючи тему монографії і те, що розвиток економіки країни як соціально-економічної системи є достатньо складним поняттям, узагальнення результатів досліджень вищезначених науковців дозволило нам надати перелік видів розвитку соціально-економічної системи який представлений у додатку В, доповнивши його такими видами розвитку як соціально-економічний, векторний, квазіхаотичний, одновекторний, багатовекторний, фронтальний. Щодо сутності соціально-економічного розвитку країни то варто зазначити таке:

– на думку низки науковців термін «соціально-економічний розвиток» відображає кореляційну залежність між рівнем економічного розвитку і вирішенням соціальних проблем країни і її господарюючих суб'єктів. Під даним терміном розуміють процес трансформації відносин між економічними суб'єктами та соціальними групами населення [40, с. 6–7; 75, с.171; 144; 276];

– крім того, Воронкова А. Е. під соціально-економічним розвитком вбачає характеристику динамічного стану підприємства, обумовленого цілями його функціонування і розвитку, а також феномен життя суспільства, який визначає «систему координат», в якому воно здійснює свою життєдіяльність [77; 78];

Макмілан Г. наголошує на тому, що це здатність системи підтримувати певні темпи руху та утримувати рівновагу при зовнішніх збуреннях. Мельник В. Г. соціально-економічний розвиток трактує як сукупність усіх наявних у його межах ресурсів – матеріальних і духовних, природних і трудових; як уже залучених в процеси суспільного виробництва і соціального розвитку, так і тих ресурсів, які можуть бути реалізовані та використані для зміцнення соціально-політичної стабільності, підвищення рівня якості життя населення, зростання ефективності галузей народного господарства; Качмарик Я. Д. стверджує що соціально-економічний розвиток являє собою цілісну сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних і економічних інститутів (суб'єктів) і відносин з приводу розподілу і споживання матеріальних і нематеріальних ресурсів, виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг. Тимощук М. Р. даний термін характеризує здатністю забезпечувати довгострокове функціонування та досягнення стратегічних цілей на основі використання системи наявних ресурсів [144; 276].

Концепція соціально-економічного розвитку з'явилася в результаті об'єднання трьох основних точок зору: економічної, соціальної та екологічної. Економічна складова концепції розвитку заснована на теорії максимального потоку сукупного доходу Хікса-Ліндаля, який може бути здійснений за умови збереження сукупного капіталу. Концепція передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів та використання екологічних – природо-, енерго-, і матеріало-зберігаючих технологій, включаючи видобуток і переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку та знешкодження відходів. Соціальна складова розвитку орієнтована на людину і спрямована на збереження стабільності соціальних і культурних систем. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ та збереження культурного. У рамках концепції людського розвитку людина є не об'єктом, а суб'єктом розвитку. З екологічної точки зору, сталий розвиток має забезпечити цілісність біологічних і фізичних природних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить гло-

бальна стабільність усієї біосфери. Основна увага приділяється збереженню здібностей до самовідновлення і динамічної адаптації таких систем до змін, а не збереження їх у деякому «ідеальному» статичному стані.

Все вищезначене дає нам підстави вважати, що соціально-економічний розвиток – складний суперечливий процес, у якому взаємодіють позитивні і негативні чинники, а періоди прогресу змінюються періодами регресу. Підтвердженням цьому є думка, що політичні і військові потрясіння, соціальні конфлікти, екологічні катастрофи можуть призупинити розвиток економіки будь-якої країни, відкинути її на кілька десятиліть назад, а іноді привести і до остаточної загибелі, як це було з древніми цивілізаціями. Отже, соціально-економічний розвиток можна трактувати як незворотні, спрямовані і закономірні зміни в економіці країни як соціально-економічній системі, в наслідок реалізації властивих їй механізмів самоорганізації та здатності до перетворення при збереженні відносної стійкості, джерелом і рушійною силою яких є розвиток її соціально-економічного потенціалу, що, в кінцевому результаті забезпечує трансформацію відносин між економічними суб'єктами та соціальними групами населення і сприяє зміцненню соціально-політичної стабільності в країні, підвищенню рівня якості життя населення, зростанню ефективності всіх сфер діяльності національної економіки.

Враховуючи те, що у багатьох країнах світу з ринковою економікою протягом останніх століть відбувалося економічне зростання, а з ним і підвищення рівня життя населення і те, що економіка цих країн розвивалася нерівномірно, хоча економічний розвиток мав не хаотичний, а хвилеподібний характер (піднесення неминуче чергувалося зі спадом, інколи наставали глибокі економічні депресії з великим безробіттям), об'єктивною необхідністю виступає подальше дослідження моделей і типів соціально-економічного розвитку цих країн з метою поглиблення теорії та розробки практичних рекомендацій щодо обґрунтування найбільш імовірного варіанту моделі розвитку економіки України як соціально-економічної системи, що і буде предметом нашого подальшого дослідження.

1.2. Моделі розвитку економік країн світу

Враховуючи, що нині Україна, у досить непростих умовах, визначає мету та напрями досягнення свого самостійного майбуття і обирає параметри соціально-економічної та геополітичної моделі подальшого розвитку національної економіки, яка має стати підґрунтям функціонування держави у III тисячолітті, нам видається доцільним, у межах даного підрозділу, по-перше, розглянути вже описані в науковій літературі та існуючі на практиці моделі та типи розвитку економік різних країн, по-друге, визначити характерні ознаки існуючого стану національної економіки України та найбільш імовірний варіант моделі її розвитку як соціально-економічної системи.

Разом з тим, характеристика типів і моделей розвитку економіки будь-якої країни вимагає, насамперед, визначитися із розумінням сутності та змісту понять «тип» і «модель», оскільки поза цим неможливо сформулювати ті ключові ознаки, за якими лише й можна розрізнити якісні відмінності та переваги того чи іншого типу або тієї чи іншої концептуальної моделі соціально-економічного розвитку, яка може забезпечити такі переваги.

Отже, тип, або типологія (давньогрецьк. – відбиток, форма, зразок, слово, вчення) як філософське поняття має декілька трактувань [295; 349; 399; 401; 404]:

- по-перше, метод наукового пізнання, в основі якого є розчленування економічних систем, об'єктів та їх групування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі або типу;
- по-друге, результат типологічного описання та співставлення.

Загальновідомо, що типологія, як метод, спирається на виявлення схожості та відмінностей об'єктів, що вивчаються та на пошук надійних способів їх ідентифікації. У розвиненій теоретичній формі типологія намагається відобразити будову системи, що досліджується, виявити її закономірності. За способом побудови філософи розрізняють емпіричну та теоретичну типологію [295; 349; 399; 401; 404]. В основі першої (емпіричної) є фіксація стійких ознак схожості та відмінностей, що виокрем-

лені індуктивним методом. Теоретична типологізація передбачає побудову ідеальної моделі об'єкта, узагальнене вираження ознак, яке базується на визначенні системоутворюючих зв'язків, сформованій уяві про структурні рівні об'єкта. Отже, типізація, залежно від спрямованості аналізу, може розглядатися: 1) як структурна; 2) як метод ідеальних типів, де тип – абстрактна конструкція, з якою зіставляються об'єкти, що досліджуються; 3) як метод конструйованих типів, де тип – певний об'єкт, що виділяється за низкою критеріїв серед інших об'єктів та розглядається в якості представника усієї їх сукупності. Це дає підстави зробити висновок, що одну й ту ж систему на базі різних підходів та цілей дослідження можна віднести до різних типів реально функціонуючих об'єктів.

Що стосується такої категорії як модель, то у перекладі (фр. *modele* – італ. *modello* – лат. *modulus* – міра, зразок, норма) вона має багато варіантів тлумачень, серед яких, на наш погляд, найбільш придатними для подальшого використання є [295; 349; 399; 401; 404]: зразок будь-якого виробу для серійного виробництва; зразок конструкції будь-чого; відтворення предмету у зменшеному або збільшеному вигляді; схема, зображення, або опис певного явища чи процесу у природі та суспільстві; формалізована та представлена системою рівнянь система взаємозв'язків економічних явищ. В економічному житті суспільства модель виступає не лише результатом існування певної концепції розвитку, аналогом системи зв'язків, яка може реально існувати в разі вдалої реалізації провідного задуму певних суб'єктів політичної та господарської діяльності, але й засобом, формою передбачення тенденцій подальшого, більш віддаленого функціонування та розвитку того чи іншого об'єкта, зокрема національної економіки.

Можливості такого використання моделей розвитку економіки країни, як соціально-економічної системи значно зросли з появою математичних, числових методів виразу економічних та соціальних взаємозв'язків, що дозволяє визначати та прогнозувати різні можливі, за даних умов, варіанти становлення, функціонування та розвитку окремих змінних елементів моделі.

Економічні моделі розрізняють за ознаками мети їх конструювання, функціонального призначення та масштабів систем, суть яких вони відбивають. Існують, наприклад: моделі прогностичні, імітаційні (дозволяють оцінити наслідки якоїсь дії), оптимізаційні (створюються з метою пошуку найкращих комбінацій для досягнення однієї або декількох цілей); моделі мікроекономічні та макроекономічні різного рівня: глобальні, що охоплюють економіку в цілому та секторальні; багатонаціональні, з інтегрованими операціями для економічного моделювання, моделі для прогнозування розвитку світового господарства, що враховують, зокрема, динаміку потоків торгового обміну; регіонально-національні моделі, які забезпечують прогнози на основі інтегрованого аналізу національних та регіональних проблем [199; 286; 313; 235].

Водночас, слід зауважити, що жодна теоретична модель економіки країни не має наукового, виваженого характеру поза певною теоретичною концепцією її економічного та соціального розвитку. У свій час К. Маркс підкреслював, що будь-яка абстракція конкретна [211]. Отже, на нашу думку, сформована із застосуванням сучасної методології та на основі відповідної парадигми дослідження абстрактна концепція і модель розвитку країни як соціально-економічної системи здатна стати конкретною основою визначення стратегічних цілей соціально-економічної політики держави в цілому. Крім того, вона дозволяє провести цілеспрямований пошук ефективного інструментарію для реалізації цих цілей на основі активізації інтересів основної маси суб'єктів економічної діяльності.

Також, варто зазначити, що термін концепція (від латинського – *conceptio* – розуміння, система) має декілька варіантів тлумачень, серед яких, насамперед, можна виділити такі [349; 400; 401; 404]: це система поглядів, те чи інше розуміння явищ, процесів; єдиний, визначальний задум, провідна думка якогось твору, наукової праці, тощо. Отже суть концептуального мислення, концептуального підходу до розуміння тих чи інших процесів, тенденцій, закономірностей соціально-економічного розвитку національної економіки має полягати, насамперед, у

системному сприйманні процесів, що відбуваються у суспільстві, в економіці, та формуванні на цій основі системного бачення віддалених стратегічних перспектив і результатів розвитку цих процесів, необхідних напрямів їх трансформації. Тому, формування концепції розвитку економіки тієї чи іншої країни як соціально-економічної системи і України, зокрема, повинно базуватися, на нашу думку, на врахуванні основних передумов, про які, власне, вже йшлося вище. Таким чином, узагальнення вищезначеного дало нам підстави визначити такі передумови: системна уява про реальний стан справ в економіці країни; визначення глобальних стратегічних цілей її розвитку, як його невід'ємного елемента; урахування особливостей механізму взаємозв'язку між усіма основними елементами економіки країни; визначення основних рис і структурних елементів моделі трансформації економіки країни, окремих її підсистем з позицій забезпечення динамізму та перспектив її розвитку в цілому; наукове, аргументоване прогнозування можливих варіантів розвитку подій, у тому числі за умов відсутності, або неадекватного функціонування та використання якогось із елементів, чиннику, що впливає на реалізацію визначального задуму. Водночас, концептуальний підхід до аналізу проблем розвитку економіки країни як соціально-економічної системи обов'язково завершується формуванням певної моделі, що містить у собі теоретичну конструкцію, схему та структуру реально можливих економічних та соціальних зв'язків, реалізація яких відбувається на основі системи поглядів та основного задуму, закладених у концептуальному підході.

Отже, переходячи безпосередньо до розкриття змісту даного підрозділу монографії, варто зазначити, що питанням формування і трансформації соціально-економічних систем, типів та моделей їх розвитку, у тому числі і економіки України, присвячено значну кількість наукових праць як українських так і закордонних дослідників серед яких: І. Амоша, Л. Бальцерович, Г. Башнянин, А. Бузгалін, А. Гальчинський, В. Гейць, С. Глазьев, А. Колганов, Я. Корнаї, В. Кудров, В. Лівшиц, М. Михальченко, С. Мочерний, С. Ніколенко, Д. Норт, А. Ослунд, О. Соскін,

А. Філіпенко та інші. Аналіз наукових праць вищезначених вчених дав можливість зробити декілька узагальнюючих висновків.

По-перше, є чітке усвідомлення і підтвердження, що моделі розвитку економік окремих країн формуються в межах певної соціально-економічної системи, яка являє собою сукупність усіх економічних та соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві на основі певних інституціональних, майнових, фінансових і соціальних відносин та організаційних форм.

По-друге, доведено, що в останні півтора-два сторіччя, коли капіталістична формація перетворилась на пануючу, у світі сформувались і діють різні типи економічних систем (ринкова економіка, що базується на вільній конкуренції, так званий класичний капіталізм, змішана економіка або сучасний капіталізм і дві неринкові системи – традиційна, або натуральна та адміністративно-командна) у кожній з яких вибудовуються національні моделі організації господарства, що кореспондуються з наявним економічним, ресурсним і культурним потенціалом країни, її традиціями, духовністю та ментальністю.

По-третє, як показав проведений нами аналіз, існує значна кількість різних класифікаційних ознак за якими науковці виділяють, об'єднують та описують різноманітні типи і моделі розвитку як суспільства в цілому, так і окремих країн та їх економік. Тому, варто зазначити, що детальний розгляд описаних науковцями типів і моделей є важливим кроком на шляху формування власної моделі розвитку економіки України як соціально-економічної системи, адже визначення типу розвитку пов'язане із характеристикою ключових принципів та ознак функціонування соціально-економічної системи, що дозволяє проводити науковий пошук найбільш ефективних, за даних умов, теоретичних моделей її функціонування, а отже і моделей їх розвитку.

Зокрема, найбільш поширеною в економічних і філософських дослідженнях [20; 82; 83; 103] є думка щодо існування двох історично визначених типів розвитку суспільства із відповідними їм формами прояву: природно історичний та культурно-історичний (табл. 1.1).

Таблиця 1.1 – Типи економічного розвитку суспільства

Тип розвитку суспільства	Характерні ознаки
1	2
<p>Природно-історичний тип розвитку</p>	<p>Базується на марксистській методології щодо характеристики економіко-історичних типів суспільства, тобто на принципах формаційної концепції розвитку, згідно з якою «розвиток суспільства розглядається як певний «лінійний» процес проходження усіма етносами та країнами деяких спільних ступенів суспільного розвитку». Його характерними рисами та ознаками є:</p> <ul style="list-style-type: none"> – детермінованість (опричиненість усіх процесів всередині системи); – субординованість; – історична послідовність розвитку економічних відносин; – домінуюча роль власності у формуванні характеру праці, соціальної структури, розподілі результатів трудової діяльності; – послідовна (поетапна) еволюція суспільних інституціональних форм економічної діяльності від найпростіших до надскладних форм, таких як: натуральне господарство, товарне господарство, капіталістичне ринкове господарство тощо
<p>Культурно-історичний тип розвитку</p>	<p>Базується на принципах цивілізаційного підходу. Характерними принципами та рисами такого типу розвитку називають:</p> <ul style="list-style-type: none"> – перехід від відтворювального (формаційного) до інноваційного (цивілізаційного) типу розвитку, за якого головною метою, формою існування та проблемою стає продукування нового, а саме: відтворення стає технічною процедурою; – орієнтація розвитку на «виробництво» безлічі цивілізаційних станів, кожний із яких є унікальним, що перетворює процес виробництва на необмежене джерело руху та оновлення людства і людини. Як зазначають дослідники закономірностей і проблем соціально-економічного розвитку, така орієнтація виробництва створює підстави та умови для

1	2
Культурно-історичний тип розвитку	<p>переходу від дискретного, еволюційно-революційного до континуального, процесуального типу розвитку, за якого визначальним способом руху є постійна мінливість та якісне оновлення всіх елементів суспільного життя.</p> <p>Такий тип соціально-економічного розвитку, на думку філософів, впливає із самої природи соціальної дії суспільства, кожної окремої людини: «соціальна дія не фізична та не біологічна: вона – символічна (детермінована ціннісними, культурними програмами); нормативна (пов’язана з етносом); суб’єктивна (вільна, волонтарна, егоїстична); часткова (не є всеохоплюючою) – й тільки тому соціальна». Отже, домінуючим принципом культурно-історичного типу соціально-економічного розвитку стає його культурна складова, яка усе більше визначає усталену економічну (й не тільки) поведінку людини, суб’єкта економічної діяльності; усі форми власності визнаються рівноправними, жорстка детермінованість суб’єктивних цілей і дій окремих суб’єктів господарювання втрачає свою силу.</p>

Джерело: систематизовано автором на основі [20; 82; 83; 103]

Водночас, у сучасних наукових джерелах можна зустріти обґрунтування та характеристику й інших типів розвитку суспільства, що у свою чергу позначається на розвитку економіки. Зокрема, відомий український дослідник проблем розвитку сучасної цивілізації А. С. Філіпенко виділяє, крім згаданих вище, ще два типи економічного розвитку, які, власне, дозволяють конкретизувати механізми та чинники розвитку соціально-економічних систем [403]. Це відмежований розвиток, що спирається на динаміку внутрішнього розвитку, та асоціативний (з’єднувальний) – експортно орієнтований розвиток. Відмежований тип розвитку (він має також назву «текстильний») дослідник розглядає як етап на шляху становлення сучасного типу розвитку, сучасної суспільної форми функціонування соціально-

економічних систем. Основними рушійними силами такого типу розвитку є, по-перше, легка промисловість, а по-друге, приватне підприємництво, інвестиції виробничих і споживчих товарів приватного сектора домашніми господарствами. Часові межі його розповсюдження в історії економічного розвитку сучасних розвинених країн охоплюють, в основному, XIX століття. Саме в цей час були сформовані основні інститути сучасного ринкового господарства. Другий, асоціативний (експортно-орієнтований) тип розвитку, ґрунтується, на думку А. С. Філіпенка, на рікардіанській моделі економічного розвитку, згідно з якою національна економіка отримує імпульси розвитку через інтеграцію в систему міжнародного поділу праці, відповідно із принципами порівняльних переваг. Стимулюється експортна активність, за якої дуже часто внутрішній ринок не отримує розвитку (залишається на низькому рівні). Вирішальним при цьому є положення про те, що вся національна економіка, її експортні галузі, так само як і сектори орієнтовані на внутрішній ринок, повністю включаються в конкуренцію на світовому ринку. Як ідеальна модель, цей тип розвитку спирається на принцип вільної торгівлі.

Ще одним науковцем, який зробив значний внесок у розвиток даної проблеми є відомий японський економіст Наохіро Амая, котрий у праці «Японська економіка перед вибором: процвітання або занепад» [262], виділив три можливі моделі розвитку суспільства. Він звернув увагу на те, що використання цих моделей безпосередньо впливає на структуру, стан і перспективи розвитку суспільства в цілому, його внутрішніх суперечностей та національних економік. Це Модель Рікардо, Модель Сталіна, та Проміжна модель (аналогом таким формам є загальновідомі моделі: рікардіанська; централізованої економіки; модель змішаної економіки). На думку автора, основним елементом у структурі механізмів економічного розвитку в Моделі Рікардо є абсолютна роль ринкового механізму, при нульовій ролі держави, в Моделі Сталіна – абсолютна роль держави при нульовій ролі ринку, у Проміжній моделі – нескінченна різноманітність співвідношень між частками держави та приватного підприємництва у прийнятті рішень, їх мінливість,

рухливість. Проте, розвиток ринкового механізму на основі Моделі Рікардо створив умови, за яких вільна, нерегульована дія системи законів ринку, зокрема, конкуренції, попиту та пропозиції, спеціалізації, кооперації та інтеграції, концентрації та централізації виробництва і капіталів тощо, почала призводити до небажаних, протилежних очікуваням, наслідків і результатів. Тенденція до монополізації сфери виробництва та ринків збуту у різних галузях господарської системи, яка набрала бурхливого розвитку в другій половині XIX – на початку XX ст., активно скорочувала поле прояву важелів вільної, або досконалої конкуренції, звужувала можливості прояву закону конкуренції взагалі і підривала основи автоматизму в механізмі регулювання стосунків між економічно відособленими суб'єктами виробництва, отже, врешті решт, гальмувала економічний розвиток. Модель Сталіна, за будь-яких умов, неминуче трансформується у модель, що визначається як Пастки розвитку і означає що Модель Сталіна, як основа економічного та суспільного розвитку, нежиттєва, по-перше, тому, що неспроможна забезпечити у довготривалому періоді мотиваційну основу розвитку, створюючи умови для наростання внутрішніх протиріч, флуктуації (роздвоєння), біфуркації (збурення) та ентропії (наростання відцентрових сил і тенденцій) в усіх елементах системи; по-друге, породжує постійне зростання негативного тиску зовнішніх чинників, оскільки нездатна забезпечити конкурентоспроможність національного господарства економічними методами, отже й умови для рівноправного партнерства в системі міжнародного поділу праці та світової торгівлі. Кожний із лімітуючих чинників у закритій економіці, а саме такою була економіка збудована на основі Моделі Сталіна, «є наслідком та передумовою не одного, а цілої низки інших обмежень» [262], що, власне, і перетворює цю модель у нежиттєву, робить її основою руху суспільства в напрямку глухого кута соціально-економічних протиріч, викликає нагальну потребу заміни якісно новою, реалістичною моделлю розвитку. Отже, на нашу думку, ані Модель Рікардо, ані Модель Сталіна не можуть стати основою моделі розвитку економіки України як соціально-економічної системи. Водночас досвід функціонування української економіки та суспільства в

умовах перехідного стану від Моделі Сталіна яскраво засвідчив, що сподіватися на великий вибір серед варіантів та моделей функціонування та розвитку ринкового господарства у межах Проміжної моделі також не варто.

Важливими, для подальшого формування моделі розвитку економіки України як соціально-економічної системи є результати досліджень та висновки які робить відомий український науковець Мельник А. Ф. [217; 218; 371]. Вона зазначає, що своєрідність економічної діяльності в межах кожної країни обумовлена значною кількістю чинників: наявністю природних ресурсів і певних кліматичних умов, величиною національного багатства та економічним потенціалом, структурою економіки, специфічними рисами національного менталітету, особливостями політичного, державного і суспільного устрою. При цьому, автор звертає увагу на те, що різноманітність країн за національним складом, соціально-культурними особливостями збагачує суспільний устрій як суспільну систему. У той же час, на думку науковця, окремі країни та їхні економіки можна згрупувати за деякими важливими спільними характеристиками. Наприклад, за розмірами території (великі малі, держави-карлики), за чисельністю населення, за соціально-політичним устроєм (монархії, республіки), за рівнем економічного розвитку, за географічним положенням.

Корисним, на нашу думку, є запропонований низкою економістів та соціологів підхід до класифікації моделей розвитку соціально-економічних систем, зокрема країн та їх економік, за таким критерієм, як наявність типових, відносно сталих у часі рис функціонування економіки, що мають парадигмальний зміст та не підлягають кон'юнктурним коливанням [76; 82; 83; 93; 103; 127; 233; 177; 353; 371; 439]. Так, вищеозначеними авторами, у рамках сучасної капіталістичної системи, за зазначеним критерієм, було висунуто й обґрунтовано низку теорій та моделей трансформації капіталізму, які виходили зазвичай із реальних соціально-економічних процесів, але тлумачилися по-різному. Серед основних концептуальних моделей, які з'явилися наприкінці ХІХ-го початку ХХ ст. можна назвати такі: концепція «соціального партнерства» (Р. Арон, Дж. Гелбрейт та ін.), мо-

дель індустріального суспільства (П. Друкер, У. Ростоу, Р. Арон), модель постіндустріального суспільства (Д. Белл, Р. Арон), теорія «конвергенції» (П. Сорокін, В. Бакінгем, Р. Арон, У. Ростоу, П. Друкер, Дж. Гелбрейт, Я. Тінберген та ін.). У 1950-х роках у США виникла теорія «народного капіталізму», яку обґрунтували такі економісти і соціологи, як А. Берлі, Дж. Бернхем, С. Чейз, С. Кузнец, Дж. М. Кларк, М. Сальвадорі та ін.

Крім того, як доводить аналіз низки літературних джерел [45; 89; 93; 230; 279; 371; 391] найсуттєвішими специфічними ознаками національних економік є ресурсне забезпечення процесів виробництва (наявність чинників виробництва) та економічний потенціал країни. Країн, що повною мірою забезпечені чинниками виробництва, небагато. Але виокремлюються країни, в яких один з чинників є провідним, а це дає можливість їхнім економікам орієнтуватися на ефективне використання цього ресурсу. Так, природні ресурси відіграють значну роль в економіці Росії, Канади, Австралії, Казахстану, нафтовидобувних країн. Трудові ресурси є визначальними для багатьох країн, що розвиваються, особливо регіону Південної та Південно-Східної Азії, адже саме в цих країнах дешева і значна за чисельністю робоча сила сприяла досягненню конкурентоспроможності товарів на світових ринках. Чинник технології і чинник капіталу зумовлюють спрямованість економічного розвитку розвинутих країн, насамперед країн Західної Європи і Японії, США. Щодо України, то думки науковців дещо розділилися. Одні дослідники [110; 134; 143; 188; 416; 417] провідним чинником, вважають трудовий. У той же час, існує інша точка зору, згідно з якою, важливим є чинник природних ресурсів, який визначається наявністю родючої землі й потужними покладами руд чорних металів, хоча, варто зазначити, що Україна зазнає гострий дефіцит енергоносіїв, руд кольорових металів, деревини. Проте, на зовнішні ринки Україна виходить, спираючись саме на чинник природних ресурсів, адже у її експорті переважну частку становить сировина (руди, метали, хімічні матеріали, продукція сільського господарства) [120; 121; 131; 143; 261; 369; 405; 407].

Крім того, серед найбільш розповсюджених критеріїв класифікації моделей економіки країни варто виділити такі: панівна

форма власності та способи координації економічної діяльності; характер розвитку економічних процесів; технологічний спосіб виробництва; рівень економічної свободи; конкурентоспроможність економіки; форма політичного правління тощо [177; 370]. Слід значити, що вищеозначені моделі економік країни нині вже мають всі ознаки класичності і знайшли відображення в практичній діяльності різних країн. Так з погляду власності та способів координації економічної діяльності науковці виокремлюють три моделі економік країни: ринкову (ґрунтується на приватній власності та ціновому механізмі розв'язання основних проблем економічної організації); командно-адміністративну або командну (ґрунтується на державній власності на ресурси і виготовлені блага, передбачає безпосередній вплив державних органів і координування поведінки суб'єктів економіки щодо питань виробництва, розподілу та споживання продукції); змішану (в якій економічні процеси регулюються як ринковими механізмами, так і державою, без переважаючого одного з них).

Що до такої ознаки як характер розвитку, то за методологією ООН [265] сучасні економіки країн поділяють на: розвинуті (ринкові економіки високорозвинутих країн, до складу яких належать відносно вільна ринкова система США, соціальна ринкова економіка країн Західної Європи, ринкова економіка типу «держава добробуту» – Швеція і державно керований ринок Японії та інших країн Східної Азії); перехідні економіки (передусім економіки постсоціалістичних країн, які здійснювали перехід від командно-адміністративної економіки до ринкової. Хоча деякі країни цього типу вже отримали статус «країн з ринковою економікою», наприклад Литва, Латвія, Україна, рівень їх розвитку залишається далеким від рівня розвитку високорозвинутих країн світу); економіки, що розвиваються (входять держави з ринковою економікою і низьким рівнем економічного розвитку). Модель їхнього національного господарства базується на неістотній ролі ринкових механізмів і приватного підприємництва, а домінуюче значення для розвитку мають натуральне або напівнатуральне господарство, переважаючі аграрного й індустріального секторів у галузевій структурі економіки, висо-

кий ступінь державного втручання в економіку і низький рівень соціального захисту. Для цілей економічного аналізу ООН поділяє ці країни: на країни – суто кредитори (Бруней, Кувейт, ОАЕ, Саудівська Аравія); країни – суто боржники (всі інші країни, що розвиваються); країни-експортери енергоресурсів (Алжир, Венесуела, В'єтнам, Індонезія, Конго, Кувейт); країни-імпортери енергоресурсів; всі інші країни, що розвиваються.

Що стосується критерію відкритості то економіки країн поділяють на відкриті, відносно відкриті та закриті. Під відкритою економікою розуміють господарство, напрям розвитку якого визначається тенденціями, що діють у світовому господарстві, а зовнішньоторговельний оборот досягає такого рівня, коли він починає стимулювати загальне економічне зростання. Вважається, що він справляє стимулюючий і гальмівний вплив на господарство з того моменту, коли досягає рівня близько 25 % валового внутрішнього продукту. Ступінь відкритості світовому ринкові зазвичай вимірюється часткою експорту у ВВП. За рекомендаціями Світового банку, до відкритих економік належать країни, частка експорту яких у ВВП становить більше 35 %; умовно відкритими вважаються економіки з часткою експорту від 10 до 35 % ВВП; закритими є економіки з експортом менше 10 % ВВП [519].

В основу класифікації економічних систем за рівнем економічного розвитку закладається показник обсягу ВВП на одну особу. Світовий банк за цією ознакою виокремлює економіки країн з низьким рівнем доходів (ВВП на одну особу становить менше 900 дол.); з рівнем доходів нижче середнього (ВВП на одну особу становить від 901 до 3 125 дол.); з рівнем доходів вище середнього (ВВП на одну особу становить від 3 126 до 9 655 дол.); а високим рівнем доходів (більше 9 656 дол.) [519].

Стандартна класифікація Світового банку за рівнем зовнішньої заборгованості вирізняє: держави з високим рівнем зовнішньої заборгованості; держави із середньою величиною зовнішнього боргу; держави з найменшою зовнішньою заборгованістю. Високий рівень зовнішнього боргу означає, що в країні перевищені такі критичні показники: відношення поточної вартості обслуговування зовнішнього боргу до ВВП більше 80 %;

відношення поточної вартості обслуговування боргу до обсягу експорту перевищує 220 %. Середній рівень зовнішньої заборгованості властивий країнам, у яких один або обидва показники перевищують 60 %, але не досягають критичних величин [519].

За рівнем конкурентоспроможності виокремлюють конкурентоспроможні та неконкурентоспроможні економіки. Для вимірювання рівня конкурентоспроможності економік країн розраховують глобальний рейтинг конкурентоспроможності (ГК), який є узагальнюючим показником конкурентоспроможності країни, якнайповніше відображає її продуктивність і оцінює три потенційні стани національної економіки: конкурентні переваги, потенційні загрози, критичні відставання. Глобальний індекс конкурентоспроможності, складається з 12 субіндексів: державні установи; інфраструктура; макроекономічна стабільність; охорона здоров'я; початкова освіта; вища освіта і навчання; ринок товарів; ринок праці; фінансовий ринок; рівень розвитку і використання технологій; обсяг внутрішнього ринку; розвиток бізнесу та інновацій [160; 220].

За рівнем економічної свободи економіки країн поділяють на економічно вільні та економічно невільні, згідно зі зведеним індексом економічної свободи (за даними американської неурядової організації «The Heritage Foundation») який розраховують на основі даних про: витрати уряду; частки державного і приватного секторів в економіці; дотримання принципів правової держави, захисту прав власності; монетарну політику; рівень інфляції, свободу торгівлі, підприємництва; регуляторну політику держави; доступ до кредитів; стан ринку праці, підприємництва, рівень податкового тиску, розміри тіньового сектору економіки [160; 220].

За пріоритетами соціально-економічного розвитку визначають такі типи економік країн: сталого розвитку (адаптивно-раціонального) і несталого (екстенсивно-деструктивного).

Крім того, варто зазначити, що моделі розвитку економіки країни можна класифікувати за напрямками розвитку з урахуванням: особливостей соціально-економічних умов країни, стану економіки; трансформаційних процесів; державного регулювання економіки; стратегій соціально-економічного розвитку; кон-

курентних переваг країни, її традицій. Так, за цією ознакою, найбільш відомими у світовій системі є такі ринкові моделі економік країн: ліберальна (американська ринкова модель); регульована ринкова економіка (західноєвропейська модель); соціально орієнтована ринкова модель (Швеція); японська модель; олігархічна модель (коли інтереси держави підпорядковуються інтересам панівних олігархічних груп, кланів); моделі нових індустріальних країн (моделі економік Тайваню, Південної Кореї, Гонконгу, де велика роль належить транснаціональним корпораціям, які включили економіки цих країн у міжнародний поділ праці); модель наздоганяючих ринкових економік (використовують країни, які намагаються протягом короткого часу трансформувати національні економіки до умов розвинутих країн. Наздоганяючі моделі економік країн передбачають використання механізмів розвитку, спрямованих на прорив у забезпеченні конкурентоспроможності національних товарів, у технологіях, корекцію ринкової кон'юнктури, структурну перебудову та модернізацію виробництва. У післявоєнний період цю модель використала Японія, нині – Китай. Невдалі варіанти використання цієї моделі є в країнах колишнього СРСР. Загалом ця модель характеризується переважним залученням передових технологій, прямих іноземних інвестицій, вкладенням коштів у людський капітал і науку, розвиток переробних галузей. Проте тут варто зазначити, що таке виокремлення зазвичай пов'язують з поняттям «модель країни» («країнова» модель), яке використовується, коли соціально-економічний і політичний розвиток держави протягом тривалого періоду демонструють стабільність ключових аспектів, закладених в їх основу. У межах цього підходу, поряд з вищезначеними моделями, зустрічаються й такі, як корпоративістська модель розвитку, що має два різновиди: демократичний корпоративізм (найбільше притаманний Швеції) та ієрархічний корпоративізм (притаманний Японії) [517; 524]. Фактично, протягом понад двадцятирічного періоду країни з перехідною економікою намагаються наздогнати розвинені країни за багатьма показниками, орієнтуючись головним чином на темпи зростання ВВП. Однак орієнтація на такий показник лише завуальовує більшість проблем розвитку еконо-

міки та промисловості, оскільки досить часто супроводжується збільшенням негативного навантаження на навколишнє середовище, погіршенням екологічної ситуації, подальшим старінням основних фондів, зростанням енергоємності та матеріалоемності на одиницю продукції, зниженням її якості, погіршенням соціальних стандартів якості життя, яке проявляється у скороченні кількості населення країни, погіршенням рівня здоров'я, умов праці тощо. І, як відмічають науковці, всі або більшість із цих недоліків характерні для «навздогінного» розвитку, нав'язаного Заходом колишнім соціалістичним країнам. Дана модель екстенсивного типу являє собою пастку для країн з «перехідною економікою», позбавляючи їх можливості працювати на випередження при проведенні модернізації [503; 510]. Вибір стратегії навздогінної модернізації означає втрату країнами не тільки власних міжнародних позицій у глобалізованому світі, а й відмову від вибору власних орієнтирів розвитку.

Економічна історія свідчить, що для того, щоб подолати розрив та вийти на передові позиції соціально-економічного розвитку у висококонкурентному світі, не потрібно повторного проходження та дублювання всіх алгоритмів (послідовності етапів) технологічного прогресу, з якими стикалися країни-лідери, а більше слід зосередитися на стрибкоподібному соціально-економічному прориві, що базується на засвоєнні та переробці техніко-технологічного, соціального, організаційного, політичного тощо досвіду, який був накопичений країнами, які взяті за приклад (Польща, Словаччина). В даному аспекті можна погодитись с думкою Штулер І. Ю. [430], що точніше слід говорити не про навздогінний тип розвитку, а про випереджаючий, який націлений на дотримання стратегії прориву. «Випереджати» майже ніколи не визначається «рухатися тим же шляхом», що і країни-зразки (лідери), однак обов'язково під ним розуміється «рухатися кращим шляхом», що співзвучне із вимогою руху у власному напрямку.

У той же час існує інша група українських дослідників, які вважають що на сучасному етапі для України доцільно обрати саме наздоганяючу модель економічного розвитку, а для її реалізації держава має впровадити спеціальні інноваційні програми

з відповідним механізмом фінансово-кредитного стимулювання. Необхідно також суттєво збільшити фінансування фундаментальних і прикладних досліджень як за рахунок держави, так і приватного капіталу. Враховуючи схильність українських громадян до грошових заощаджень, важливо посилити мотивацію до довгострокового нагромадження фінансових ресурсів, а головне – забезпечити їх високоефективне інвестиційне використання. Названі заходи щодо впровадження наздоганяючої моделі економічного розвитку вимагають розроблення конкретного інструментарію їх виконання, а реалізація в Україні наздоганяючої моделі економічного розвитку, на думку В. І. Сапич та Н. М. Сапич [337], у перспективі дозволить перейти до моделі соціально-орієнтованої економіки.

В будь-якому випадку, на сучасному етапі гостро постає потреба в необхідності розробки моделі національного економічного зростання. Тобто до пошуку національно економічною системою такого стану, який би забезпечував належний рівень її розвитку – у вигляді руху до ідеального стану.

По-четверте, аналіз наукових публікацій початку XXI ст. дає підстави говорити, що глобалізаційні процеси ставлять перед урядами країн проблему пошуку нових форм і методів адаптації національного економічного середовища до сучасних вимог здійснення міжнародних економічних відносин та зумовлюють необхідність побудови нових моделей розвитку національних економік цих країн, які відповідають їх потенціалу, забезпечуючи стійке економічне зростання та конкурентоспроможність на світовому ринку [330].

Разом з тим, привертає до себе увагу той факт, що майже всі українські дослідники вивчають західні моделі економічного розвитку і роблять спроби тим чи іншим чином пристосувати кожен з них до українських реалій, при чому найчастіше обґрунтовують доцільність використання для України змішаної моделі розвитку економіки, орієнтованої на реалізацію інтересів і держави і фінансово-монополістичних груп і дрібного та середнього бізнесу. Крім того, деякі з них наполягають на реалізації в Україні такої економічної моделі, яка б передбачала поєднання державного регулювання з ринковою конкурентною

економікою, визначаючи, при цьому, якою має бути частка держави в економіці країни і спираючись здебільшого на досвід Росії, про що свідчить кількість посилань на російські джерела, що використовуються для аналізу. Разом з тим, поруч з доведенням важливості і необхідності формування оптимальної моделі розвитку економіки України як соціально-економічної системи, більшість з науковців, поки що, не надають ґрунтового та усебічного опису такої моделі, що свідчить про необхідність подальших досліджень і пошуків у цьому напрямі.

Так, наприклад, С. Мочерний, виділяючи такі основні моделі економічного розвитку систем: 1) ринкової економіки з її модифікаціями та історичними формами; 2) змішаної економіки, яка є найдосконалішою моделлю сучасного капіталізму; 3) постіндустріального суспільства; 4) національної економіки; 5) капіталістичної економіки; 6) народної економіки, вважає, що найоптимальнішою моделлю для України може бути модель народної економіки, яка передбачає використання усіх типів власності (за домінування трудової колективної власності), всебічний соціальний захист населення і національне демократичне економічне планування [239, с. 334].

Інший український економіст А. Філіпенко, проаналізувавши еволюцію моделей економічного розвитку щодо країн, які звільнилися від колоніальної залежності, так званих молодих незалежних держав або країн, що розвиваються вважає, що найбільш прийнятною для України може бути інтегральна модель економічного розвитку, яка дозволяє повніше реалізувати національні інтереси у світовому господарстві [403, с. 596–600].

Український політолог М. Михальченко пропонує виділяти чотири можливі моделі, які він називає сценаріями майбутнього України і кожна з яких має економічне підґрунтя, зокрема:

«ретроїдилічний» (ґрунтується на директивно-плановій, неконкурентоспроможній економіці;

«моноетнічний» (спирається на ідею створення «закритої популяції», расово чистого етносу і «закритої національної економіки»);

«ліберальний» (базується на ліберальних цінностях ринкової економіки);

«конвергенції» (передбачає поєднання кращих досягнень механізму ринкової економіки з неринковими формами перерозподілу прибутку, створення соціально орієнтованої економіки ринковими методами [232]).

При цьому четвертий сценарій на думку автора є найбільш життєздатним щодо українського середовища.

Наприкінці 90-х рр. українські науковці М. А. Голубець, С. І. Дорогунцов, В. П. Кухар, Л. Г. Руденко, В. М. Трегобчук, М. А. Хвесик, В. О. Шевчук та інші розробили концепцію сталого розвитку економіки України. Дана наукова розробка базувалася на моделі сталого (стійкого) розвитку, яка виникла як відповідь на виклик глобальної природно-господарської трансформації і була сформульована в 1992 р. в Ріо-де-Жанейро на Всесвітній конференції з проблем розвитку і довкілля. Сутність сталого розвитку полягає у забезпеченні такого економічного зростання, яке дає змогу гармонізувати відносини людина-природа (довкілля) та зберегти навколишнє середовище сприятливим для здоров'я людей як нинішнього, так і майбутніх поколінь. Модель сталого розвитку має за домінуючий екологічний аспект, який, безумовно, є актуальним для нашого суспільства, але його реалізація вимагає створення засад соціально-орієнтованої економіки.

З початку 2000 років серед українських економістів набуває популярності теорія інноваційного розвитку, положення якої сформулювали у 80–90-х рр. Ф. Агійон, Р. Барро, Д. Бекаттіні, Р. Кемегні, Ф. Кук, М. Портер, П. Ромер, Н. Тріфт, Г. Хакенсон, Дж. Хелд, Дж. Хоувеллс, П. Хоувіт та ін. У 2004 р. авторський колектив під керівництвом А. С. Гальчинського і В. М. Гейця розробив Стратегію економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції», в основу якої було покладено інноваційну модель розвитку і яка набула подальшого розвитку [154; 368]. Відповідно до моделі інноваційного розвитку головним джерелом довготривалого економічного зростання мають стати наукові надбання та їхнє технологічне застосування, що забезпечить прискорений розвиток високотехнологічних виробництв, які б створили основу експортного потенціалу.

Подальше дослідження думок науковців щодо сучасних економічних моделей розвитку економік розвинених країн, дає підстави зробити остаточний висновок, а саме: при всій їх різнобарвності та строкатості (чи то модель соціального ринкового господарства, держави добробуту, системи пожиттєвого найму тощо), в якості обов'язкових базових складових, які, власне, і є запорукою їх життєвості та ефективності, мають бути, по-перше, інноваційна спрямованість економічного розвитку та економічного зростання, а, по-друге, потужна соціальна система, що включає, у широкому трактуванні, і громадянське суспільство [27; 97; 111; 153; 154; 166; 200; 339; 368; 371]. Саме ці складові при формуванні концепції та моделі соціально-економічних перетворень в Україні, на нашу думку, мають враховуватися, прораховуватися та сприймалися владою, як об'єктивно необхідні вже в умовах системної трансформації економічної та господарської систем. Що, нажаль, було відсутнім в нашій країні. Формування цих, по суті базових для забезпечення якісно нового характеру економічного та соціального розвитку, інститутів вважалось справою віддаленого майбутнього: після завершення державотворення, після завершення процесів приватизації та роздержавлення, після входження у світове господарство. Про те, все більше країн, беручи до уваги глобалізаційні тенденції розробки адаптаційних механізмів, здатних забезпечити життєздатність та конкурентоспроможність економічних систем, при розробці державних стратегій національного розвитку намагаються сформувати систему дій, здатної сприяти швидкому продукуванню та комерціалізації інновацій. Найбільш дієвим інструментом в цьому плані є перехід до інноваційної моделі розвитку національної економіки [430]. Саме тому, вважаємо, що інноваційна модель економічного розвитку, як складова моделі розвитку сучасного суспільства, не має альтернативи серед інших моделей функціонування економіки, таких, як, наприклад, модель традиційного розвитку, модель наздогоняючого розвитку тощо. І лише перехід країни до моделі розвитку, в якій головним джерелом економічного зростання стануть наукові знання, технологічні інновації та інформація, може забезпечити утвердження України у статусі розвинутої держави з конкурен-

тоспроможною економікою, створить передумови для розв'язання соціальних проблем і завдань. Найбільш ґрунтовну та об'язну характеристику сутності інноваційного суспільства, дає угорський дослідник Б. Санто [336; 155; 266; 321; 351]. «Інноваційне суспільство, вважає він, – це високоінтелектуальне суспільство, до того ж у глобальних розмірах, це шлях тих, які обрали метою і формою своєї діяльності безупинне інтелектуальне пізнання, шлях тих, існування яких характеризується підвищеною інтелектуальною діяльністю і прагненням реалізувати свої ідеї. Кристально чистою формою підвищеної інтелектуальної активності потрібно, очевидно, вважати наукову діяльність і в першу чергу, фундаментальні дослідження». Головним внутрішнім джерелом інноваційного розвитку Б. Санто вважає «активне втручання в процес власної зміни», яке є «нелінійним, непередбачуваним процесом». Отже, нині внесок науки, інновацій, новітніх технологій є вирішальним чинником економічного та соціального розвитку. За його допомогою постійно збільшується обсяг виробництва продуктів, товарів і послуг і їх різноманітність. Інновації і нові технології забезпечують не тільки збільшення ВВП, але і його якісну прогресивну зміну. Значна роль у становленні інноваційної економіки відводиться умовам, в яких відбувається її зародження. Цими умовами є зрілість інституційного середовища, тобто адекватність державних структур та інститутів вимогам інноваційного розвитку. Під інституційним середовищем слід розуміти наявність в країні державних інститутів управлінського, стимулюючого, системоутворюючого та регулюючого характеру, які засновані на чітко визначених державних інноваційних пріоритетах в сфері інноваційної діяльності, суб'єктів, продуцентів знань (створюють знання університети та суб'єкти інноваційної інфраструктури) та комерційних компаній (фінансують, створюють та комерціалізують) знання. Система державних інститутів інноваційного розвитку досить різноманітна. Нині, за ступенем активності втручання держави в економіку виділяються три типи державної політики: Державна інноваційна політика, заснована на концепції необхідності активного втручання держави в управління економікою (Японія, Франція). Використовуються переважно прямі методи стимулю-

вання, тобто державне фінансування фундаментальних та прикладних досліджень. Державна політика, що надає перевагу ринковим відносинам (США, Великобританія); відзначається найбільшою автономією підприємництва. «Проміжний варіант», де державне регулювання поєднується з низьким ступенем централізації державного апарату, використовуються непрямі стимулюючі методи (фіскальна стимуляція, державні програми і стратегії) при розвиненій системі узгодження інтересів уряду й бізнесу. Інституційне середовище інноваційної економіки також формується із інноваційної інфраструктури, якою є весь спектр державних і приватних структур, що забезпечують розвиток і підтримку всіх стадій інноваційного процесу. До них належать:

- виробничо-технологічні структури (технопарки, інноваційно-технологічні центри та бізнес-інкубатори);
- об'єкти інформаційної системи (аналітичні, статистичні центри, інформаційні бази та мережі);
- заклади з підготовки та перепідготовки кадрів у галузі технологічного менеджменту;
- фінансові структури (бюджетні фонди, позабюджетні, венчурні, страхові);
- система експертизи (центри, спроможні зробити експертні висновки для виробників, інвесторів, страхових служб тощо);
- об'єкти патентування, ліцензування й консалтингу;
- система сертифікації, стандартизації та акредитації.

Усі типи інноваційних структур здатні вирішувати різноманітні науково-технічні проблеми, а також істотно впливають на регіональний і загально державний розвиток. Інноваційна інфраструктура визначає темпи розвитку економіки країни та зростання добробуту населення. Досвід розвинутих країн засвідчує, що в умовах глобалізації та міжнародної конкуренції на світовому ринку виграс той, хто має розвинену інфраструктуру створення і реалізації інновацій, тобто ефективний механізм інноваційної діяльності. Основними механізмами, що забезпечують реалізацію інноваційної політики, отже пріоритетний розвиток високотехнологічних і наукомістких галузей економіки, як умову нової якості економічного зростання та розвитку, є фінансово-кредитні, законодавчі та нормативно-правові меха-

нізми, інституційні перетворення у сфері освіти, міжнародної економічної діяльності. Узагальнивши думки дослідників з проблем формування концепції та моделі інноваційного розвитку національної економіки України [8; 27; 97; 111; 153; 154; 166; 200; 339; 368], ми визначили неформальні обмеження, які знижують ступінь інноваційного економічного моделювання в Україні, а саме:

- обмеження науково-технічного характеру (спрямованість державної політики на закріплення моделі економіки, яка ґрунтується переважно на низько технологічних укладах. Така економічна модель за своїми базовими властивостями не потребує інновацій, не передбачає інвестицій в людський капітал, не формує внутрішнього платоспроможного попиту на інновації, не створює належних стимулів до інноваційної діяльності);

- обмеження соціально-економіко-правового характеру (в інституційну матрицю закладені стимули кримінальної поведінки, тіньової діяльності, в умовах яких організація буде вкладати кошти в ці об'єкти і моделі поведінки, що дозволяють їй отримати прибуток у корумпованій економіці; з точки зору законодавства – це наявність правових прогалин в регламентуючих інноваційну діяльність законах, формальність законів, що виражається через їх призупинення за відсутності монетарного забезпечення);

- обмеження політико-правового характеру (економічне життя та політична діяльність країни підпорядковані групам особливих інтересів, які переважно зацікавлені у збереженні індустріально-аграрної моделі економіки України, враховуючи налагоджений бізнес 3–4 типів технологічного укладу; небажання приймати закони і чинити легітимні дії на досягнення стратегічної мети інноваційного конструювання; виконавча влада у умовах обмежених бюджетних коштів спроможна вирішувати лише поточні оперативні цілі, стратегічне економічне планування залишається декларативним та популістським);

- обмеження соціокультурного, психологічного, ментального характеру (в країні не сформований інноваційний потенціал та інноваційна культура, що породжено тяжінням значної частки інститутів суспільства до переважно низько техноло-

гічних укладів життя як наслідок недостатнього фінансово-інституційного забезпечення, що проявляється у неприйнятті інновацій, небажані займатися інноваціями, впроваджувати їх; за цих умов країна здатна лише насичуватися імітаційними інноваціями, тобто імпортувати інновації із Заходу);

– обмеження соціально-економічного характеру (в країні не сформовано громадянське суспільство, а отже діалог держави і суспільства не налагоджений; механізм державно-приватного партнерства не відпрацьований, оскільки не підкріплюється соціальним забезпеченням; механізм соціального партнерства знаходиться у зародковому стані, однак функціональне направлення громадянського суспільства власне в інноваційній економіці реалізується через інститути державно-приватного і соціального партнерства; інститут соціальної конкуренції як вираз економічної свободи знаходиться в зародковому стані, що пов'язано з слабкою мотиваційною системою («модель дешевої робочої сили»); низький технологічний устрій економіки не стимулює зростання попиту на наукові знання та досвід у сфері високих технологій, і як наслідок відбувається продукування «стагнаційних» інвестицій у людський капітал, які безперечно є недостатніми, і неспроможні підтримувати зростання якості людського і інтелектуального потенціалу України; соціальна відповідальність бізнесу є низькою, що проявляється в негативному впливі на навколишнє середовище, низький рівень оплати праці і соціального забезпечення тощо).

Досить ґрунтовними виглядають дослідження і пропозиції О. Соскіна [353–358] щодо існуючих моделей розвитку України. На його думку нині в Україні співіснують три моделі економічного розвитку: 1) модель державного соціалізму; 2) модель державно-монополістичного капіталізму; 3) модель народного капіталізму. Кожній моделі притаманні свої атрибути, а саме: цілеспрямовання; ідеологічне підґрунтя; внутрішній і зовнішній виміри; певна модель влади; характер розвитку; способи, механізми та інструменти реалізації; управлінські інститути; носії і прибічники. Автор звертає увагу на те, що якщо розглядати економіку країни як ціле, то три означені моделі представлені в ній певною часткою, яка мала змінну динаміку впродовж пе-

ріоду незалежного розвитку України. Нині умовно ці частки-моделі, на його думку, можна представити в такій пропорції: 20 : 75 : 5. Зміна цієї пропорції на користь тієї чи іншої моделі залежить від моделі влади, структури владної верстви та стратегії економічної розвитку, що впроваджується у країні.

Так перша модель – модель державного соціалізму – являє собою систему економічних відносин, що базується на державній власності та надмірній ролі держави як владного деміурга, що керує всіма соціально-економічними процесами, які відбуваються у країні. Автор зазначає, що ця модель розвитку економіки дісталася нам у спадок від російсько-радянської імперії, складовою якої була Україна і орієнтована на всебічний розвиток державної власності, державного сектора економіки, нерівноправних інтеграційних зв'язків із Росією, існування тотальної адміністративно-командної бюрократичної системи, державної валютної та зовнішньоекономічної монополії, трудових армій, колгоспів і радгоспів, фабрично-заводської організації промислового сектора, директивного планування, низки популістських соціальних програм та пільг. Ідеологічною основою моделі державного соціалізму є комуно-соціалістична ідеологія, а її найбільшими апологетами – представники соціалістичної та комуністичної партій [353–358]. Цій моделі, як довела історія розвитку всіх посткомуністичних країн, притаманний реакційний, тоталітарно-тиранічний характер.

Варто зазначити, що суттєвої руйнації модель державного соціалізму зазнала в результаті процесу приватизації, який розпочався в Україні із здобуттям незалежності й триває дотепер. Але останні данні щодо ефективності функціонування та управління державними підприємствами засвідчують, що держава апіорі демонструє неспроможність бути ефективним власником у будь-якій системі господарювання – як за адміністративно-командної системи, так і на етапі переходу до капіталістичної системи. На цій підставі можна погодитись з висновком який робить О. Соскін, що модель державного соціалізму є неперспективною для України як європейської держави, оскільки вона не створює необхідного підґрунтя для формування інно-

ваційно-інвестиційної характеру та розвитку високоефективних укладів економіки.

На подальші перспективи моделі державного соціалізму, на думку О. Соскіна, впливатимуть два основні фактори: 1) система влади, її організація, характер та структура 2) світова фінансово-економічна криза. Дедалі очевиднішою стає тенденція, яка вже переростає в закономірність, що діяльність економічних суб'єктів формується під впливом системи влади, в межах якої вони діють. Саме владна верства, яка являє собою прошарок людей, які зайняли ключові посади у державі, нав'яже свої інтереси та цілі суспільству. Тому залежно від того, хто формує і складає владну верству, залежить доля цієї моделі в Україні. Що стосується впливу кризи, то він є неоднозначним: з одного боку, за браком коштів у держбюджеті влада завжди схиляється до активізації такого їх джерела, як приватизація державних об'єктів, а з другого – аби не допустити банкрутства великих приватних господарських структур, може переводити їх у державну власність

У нашій країні наразі за відновлення цілісної моделі державного соціалізму виступає здебільшого комуно-соціалістична номенклатура, представники якої ще й досі перебувають при владі. Утім, своїх прихильників ця модель має і серед нового покоління політичних лідерів.

Друга модель – модель державно-монополістичного капіталізму – передбачає створення замкнених груп олігархічного спрямування, базується на державно-монополістичній власності та орієнтується на пріоритетний розвиток експортоорієнтованої та сировинної моделі економіки. Сутність моделі: до влади приходить клан, що вийшов із надр комуністичної номенклатури. Він захоплює й перерозподіляє державну власність в особистих інтересах, усе більше трансформується у верховну касту, що здобуває риси фінансової олігархії. Економічна модель, де власність тотально монополізована і належить кільком кланово-корпоративним групам, що утворили систему владної олігополії, призводить до формування відповідної монополістичної моделі влади. Влада, як і власність, зосереджується в руках однієї верховної касты. Для такої моделі характерні певні ознаки: 1) ма-

сова пауперизація та люмпенізація населення держави; 2) надзвичайно висока питома вага бюрократично-управлінського та карно-поліцейського апарату; 3) цілковитий контроль над усіма джерелами прибутку та бізнесовою діяльністю громадян; 4) сувора цензура і повний, насамперед фінансово-економічний, контроль над засобами масової інформації; 5) одержавлення інтелектуальної, науково-дослідницької та освітньої діяльності; б) формування моделі «карнавальної нації». Автор звертає увагу на те, що якщо проаналізувати всі ці параметри й накласти їх на реальну ситуацію в Україні, то очевидним є достатньо вагомий збіг. Отже, на думку О. Соскіна, є підстави вважати, що в Україні стверджується кастово-монополістична модель державного капіталізму, рушійною силою якої є кастова олігархія [353–358]. За такої моделі вибудовується суспільство пірамідального типу, верхівку якого утворює фінансово-лихварська олігархія (5 % громадян) – панівні клани та каста, що паразитує на державному секторі та привласнюють монополістичну частину суспільного доходу. Відомі в Україні клани (насамперед у енергетичному, горілчаному, банківському та ін. секторах економіки) накопили величезні фінансові ресурси за рахунок пограбування мільйонів українських громадян. Олігархія, яка сформувалася в Україні, належить до монополістичного типу і за своєю суттю є космополітичною й компраторською. Вона взяла під контроль Верховну Раду України та інші органи влади, особливо середні ланки державного управління, в законодавчій, судовій та виконавчій гілках влади.

Середня частина суспільної піраміди складається з двох частин: 1) впливові сили в структурах державного управління і поліцейсько-карний апарат (загалом 10 % громадян), що обслуговують інтереси української кланової олігархії. Нині цей прошарок уже має більш-менш розвинуті сегменти, а саме: податкова адміністрація; економічні підрозділи СБУ; Міністерство внутрішніх справ; охоронні структури; вищий щабель менеджменту; засоби масової інформації; наукова еліта, яка одержує ордени за заслуги, проте не зорієнтована на реалізацію національних інтересів України; вища ієрархія різних церков, у тому числі православних, та багато інших представників суспільства;

2) середній клас (приблизно 15 % громадян), який сьогодні перебуває у пригніченому стані.

Нижня частина (близько 70 % громадян) – величезна маса злюмпенізованого народу, що має мізерні статки, відірвана від власності, позбавлена будь-яких важелів впливу як на олігархів, так і на владу.

Аналіз зовнішнього виміру цієї моделі показує, що вона фактично орієнтована на створення так званої панслов'янської конфедерації, що передбачає об'єднання під патронатом державно-монополістичних кіл Росії двох підлеглих сил – української й білоруської кланових еліт – та перетворення нашої держави в залежну складову Московської імперії, яка нині відновлюється на практичному рівні. Вона прагне окупувати нашу країну неоколоніально, установити економічний диктат, скупивши промислові та інфраструктурні об'єкти української економіки (цукрові заводи, газові артерії, електростанції тощо) і забезпечивши проникнення російського капіталу в банківську сферу.

Очевидно, і з цим висновком О. Соскіна можна погодитись, що модель державно-монополістичного капіталізму становить небезпеку для України, бо орієнтована на побудову нерівноправного суспільства, що будується на принципах експлуатації та корупції, позбавлене моралі. Поступово країну, де панівною є модель державно-монополістичного капіталізму в кланово-корпоративній, олігархічній формі, беруть під контроль кримінальні елементи суспільства. Наслідком упровадження такої моделі буде незворотно стрімка депопуляція української нації, відрізаність економіки країни від світового господарства і світового поділу праці.

Однак попри зазначені загрози саме модель державно-монополістичного капіталізму нині найбільше ствердилася у своєму розвитку в Україні, бо владні структури й олігархічні клани, які створюють їм фінансове підґрунтя, зацікавлені у практичній реалізації її принципів [353–358].

Третя модель – модель народного капіталізму, – на переконання О. Соскіна [353–358], відповідає як національним інтересам України щодо забезпечення її економічної незалежності,

так і ментальності українців. Основними параметрами економічної моделі народного капіталізму у внутрішньому вимірі є: усунення умов для розвитку в Україні державно-монополістичної, кланово-олігархічної економічної моделі; скорочення питомої ваги етатизму в житті кожного громадянина та надання йому якомога більшого спектра свобод; упровадження експорт-орієнтованої, інноваційно-інвестиційної моделі розвитку економіки; формування відносин між економічними суб'єктами на принципах відкритої конкуренції; перетворення приватної власності на органічний елемент суспільного устрою, притаманного більшості населення України, а не привілейованій вузькій касті олігархів; формування національної буржуазії, органічною складовою якої має стати потужний середній клас приватних власників; створення великої кількості малих та середніх приватних суб'єктів господарювання, що сприятиме відновленню генетично властивого українській нації тяжіння до приватної власності, зведення самостійних приватних господарств, вільного об'єднання для використання кооперативних форм праці; запровадження простої в адмініструванні моделі оподаткування, що заснована на п'яти прямих податках; зміцнення національної грошової одиниці; введення валютного комітету, що передбачає прив'язку гривні до чотирьох основних валют; здійснення національної кадрової революції: в уряді, на підприємствах ключові позиції мають зайняти національне свідомі, економічно підготовлені, високоосвічені, ефективні фахівці, які дотримуються принципів християнської моралі в повсякденному житті.

Науковець вважає, що зовнішній вимір моделі народного капіталізму передбачає перетворення України в потужну центральноевропейську державу і стверджує, що модель народного капіталізму має чимало прихильників серед представників державної влади, громадських організацій та політичних партій України. Ідеолого-політичним підґрунтям моделі є національно-патріотичний консерватизм та частково національний лібералізм. Утім, формування цієї сили штучно гальмується пануючими клановими фінансово-корпоративними групами, а також зовнішніми космополітичними утвореннями.

Таким чином, підводячи підсумки можна зазначити, що нині Україна вперше за останні 400 років реально наблизилася до побудови й відтворення себе як незалежної держави й центральноєвропейської країни, що успішно функціонуватиме в об'єднаній Європі. У цьому полягає основний національний інтерес нашої країни, який може бути реалізований завдяки правильно вибудованій моделі соціально-економічного розвитку національної економіки, що становить підґрунтя функціонування держави. Проте прикро констатувати, але в Україні дотепер не сформована й відповідно не впроваджена ефективна модель соціально-економічного розвитку національної економіки, що повною мірою відбивала б її національні, у тому числі економічні, інтереси і стала макроекономічною теоретичною базою ефективною державної економічної політики. Відтак українська економічна модель фактично являє собою еклектично поєднані елементи різних моделей.

Проведений аналіз розробки вітчизняними вченими моделей та варіантів розвитку економік країн як соціально-економічних системи засвідчує складність цього процесу, відсутність єдності підходів та методик, орієнтацію на різні зарубіжні школи та досвіди.

Подолання кризової ситуації, створення умов для стійкого соціально-економічного розвитку України вимагають розробки й реалізації виваженої економічної політики, спрямованої на модернізацію економіки та забезпечення на цій основі стійкого економічного зростання. У складному комплексі першочергових змін одне з ключових місць належить визначенню раціонального співвідношення саморегульованих і регульованих важелів функціонування ринкової економіки, формування балансу взаємодії ринкового саморегулювання та ролі держави в забезпеченні сприятливих умов господарювання як основи соціально-економічного розвитку країни.

Сучасна глобальна науково-технологічна, інформаційна, кібернетична та екологічна революція потребують відповідних змін у моделях розвитку економік країн як соціально-економічних систем. Природно, що вони не можуть функціонувати на

засадах авторитаризму, етатизму чи монополізму. Україна повинна враховувати ці процеси вибудувати власну модель розвитку економіки, яка б, виходячи із новітніх світових викликів і можливостей, дозволила стати конкурентною державою у центрі Європи.

Крім того, вивчення світового досвіду дає підстави стверджувати, що новітня історія не знає жодного прикладу, по-перше, формування високорозвиненої, гнучкої, ефективно функціонуючої економіки без ринку і, по-друге, високоефективної соціально-орієнтованої ринкової економіки без провідної регулюючої ролі держави. Саме тому, у наступному підрозділі монографії будуть розглянуті теоретико-методологічний аспект паритету державного регулювання та ринкового саморегулювання.

1.3. Теоретико-методологічний аспект установа паритету державного регулювання та ринкового саморегулювання

У процесі функціонування економіки країни виділяють дві складових, що служать механізмом її регулювання. Це держава та ринкове саморегулювання. Пошук оптимального співвідношення регулюючих впливів цих двох складових є предметом дослідження вчених починаючи з XV ст. і до сьогодні.

Підходи до державного регулювання національної економіки були різними на кожному з етапів розвитку людства. У XVI–XVIII ст. домінуюче становище займав меркантилізм. Меркантилізм (італ. mercante – купець, торговець) – система доктрин, що висувалися авторами трактатів XVI–XVIII ст., які обґрунтовували необхідність активного втручання держави в господарську діяльність, в основному у формі протекціонізму – встановлення високих імпорتنих мит, субсидій національним виробникам і т. д. [128]. Наступною економічною школою, що розглядала питання втручання держави в економіку, була фізіократія, яка зародилася у другій половині XVIII століття. На противагу меркантилістам з їх політикою протекціонізму, фізіократи виступали за свободу торгівлі і низькі мита, за зміну ролі

держави, яка в особі спадкової монархії має виконувати три найважливіші функції:

- зберігати природний порядок і його основу – власність;
- надавати можливість освіти всім громадянам;
- створювати підприємства громадського характеру (проведення доріг, каналів і т. д.) [343, с. 29].

На протигагу меркантилістам, фізіократи відстоювали ідею вільної торгівлі. Представники школи фізіократів вважали, що максимальне задоволення потреб суспільства буде досягнуто, якщо кожному члену суспільства дозволять діяти в своїх особистих інтересах. Тому основним постулатом фізіократів було надання людині повної свободи дій [145]. Тобто представники цієї школи відстоювали ідею невтручання держави в економічні процеси та забезпечення дотримання в країні «природного порядку».

Представники класичної школи політичної економії (XVIII–XIX ст.) також підтримували ідею невтручання держави в економічні відносини. А. Сміт обґрунтував закони про ринкову економіку в умовах вільної конкуренції, вважаючи, що підприємництво може бути досить успішним в умовах саморегулювання. Що стосується держави, то він вважав, що вона повинна забезпечувати порядок у суспільстві, не втручаючись в економічні проблеми. На думку А. Сміта ринку властива схильність до саморегулювання на основі внутрішніх механізмів, а не зовнішнього (державного) управління [347].

На основі класичних ідей у другій половині XIX ст. виникла нова течія – неокласицизм. Неокласики поділяли погляди представників класичної школи про можливість саморегулювання ринку і ролі держави як «стороннього спостерігача». Вони вважали, що держава не повинна втручатися в економіку шляхом маніпулювання оподаткуванням, бюджетними дотаціями і процентною ставкою. Представники неокласичної течії виступали за скасування всіх обмежень у зовнішній торгівлі, приватизацію і забезпечення підвищення конкуренції в промисловості, сільському господарстві, транспорті та інших галузях [280].

Засновником механізму макроекономічного регулювання став Дж. М. Кейнс, який створив революційну теорію держав-

ного регулювання національної економіки. Проте Дж. М. Кейнс виступав за втручання держави тільки в ті питання, які не можуть бути вирішені членами суспільства самостійно. Держава, на думку Кейнса, має виконувати ті функції, які індивіди виконувати не в змозі, або виконання яких їм не вигідно [161]. Вчений висунув концепцію ефективного (платоспроможного) попиту, який дозволить збільшувати доходи і населення, і підприємств. Держава за допомогою підвищення рівня зайнятості населення, зниження ставок по кредитах, державних закупівель та витрат на соціальні цілі здатна стимулювати ефективний сукупний попит [161].

У цей же час поряд із кейнсіанством розвивалась також школа неолібералізму, що базувалась на ідеях А. Сміта. Один із представників цієї школи В. Ойкен вважав, що в державі може бути сформовано два основних типи економічного ладу: «центрально-кероване господарство», або тоталітарне, і «господарство спілкування», або вільне відкрите ринкове господарство, яке передбачає наявність політичної демократії. При другому типі економічного ладу держава виконує роль арбітра, який стежить за виконанням встановлених суспільством правил гри [167, с. 110].

Неолібералізм став основою економічної політики багатьох держав, і, на думку деяких сучасних учених, став причиною світової економічної кризи 2008–2009 років. Вони вважають, що ослаблення інституту держави і необґрунтований відхід від регулювання економіки призвели до наростання негативних явищ в економіці, результатом яких і стала криза [169, с. 9].

На відміну від кейнсіанської моделі, орієнтованої на управління економічними важелями, що стимулюють підприємництво, командно-адміністративна модель управління планово-регульованою економікою, що з'явилася в умовах функціонування соціалістичної економіки, будувалася на методах позаекономічного примусу: пряме управління підприємствами з центру; повний контроль держави за виробництвом і розподілом; загальне державне планування з єдиного народногосподарського центру; управління за допомогою адміністративно-наказових методів [257, с. 344–345].

Проте ні кейнсіанство, ні командно-адміністративна модель не забезпечували достатнього рівня ефективності економіки. Як відповідь почали з'являтися школи неоконсерватизму, до яких відносять монетаризм, теорію економіки пропозиції; теорію раціональних очікувань. Ці школи мали антикейнсіанську спрямованість, висували в якості вагомого аргументу концепцію фіаско держави і пов'язували це з її надмірною інтервенцією в господарське життя. Нові неокласики оперували стійкістю ринкової економіки, частковою приватизацією власності, з висуванням першості грошово-кредитної політики. На відміну від традиційної класичної школи, нові неокласики зовсім не заперечували значення державного регулювання економіки, але зводили його до мінімальної межі [231].

Провідний теоретик монетаризму М. Фрідман вважав неприпустимою передачу державі будь-якої функції, яка може бути реалізована в процесі ринкових відносин, оскільки добровільна співпраця при цьому замінюється примусом, а розширення повноважень держави створює загрозу свободі в інших областях. Вплив держави на економіку має бути мінімальним [158, с. 188]. На думку Ф. Хайєка, роль державного регулювання повинна обмежуватись стимулюванням вільної економічної діяльності, підтримці необхідного рівня грошової маси в обігу, проведення кредитних заходів, обмеження соціальних видатків [502].

Представники школи інституціоналізму пояснювали необхідність державного регулювання ринку недосконалістю ринкового механізму і його нездатністю вирішувати сучасні проблеми розвитку суспільства. Одною з головних складових регулювання ринкових процесів інституціоналісти вважали систему громадського контролю над бізнесом, включаючи контроль на рівні підприємства, регіональному та загальнодержавному рівнях. У цю систему входять контроль над діяльністю великих корпорацій, державні механізми впливу на конкуренцію і ціноутворення на товарних ринках, фінансовому ринку, ринку праці [231].

Тенденції до посилення державного регулювання ринку відзначають Р. Хейлбронер і Л. Тарроу. Соціалізація економічної системи, зміцнення економічної бази державного регулювання,

на їхню думку, призводять до формування моделі економіки, контрольованої суспільством, в якій скорочується роль традиційних атрибутів капіталізму – приватної власності та ринкового механізму. В результаті посилення ролі політичного чинника в розвитку сучасної економіки з'являються різноманітні інститути, які беруть участь в регулюванні ринкових процесів [231].

Прихильники теорії економіки пропозиції також виступали за зниження участі держави в економіці. Центральне місце в теорії пропозиції відводиться твердженням про те, що для збільшення національного виробництва як в короткостроковому, так і в довгостроковому періоді основне значення мають ефективне використання і алокація ресурсів. Таким чином, представники теорії пропозиції дотримувалися думки про необхідність регулювання не сукупного попиту, а сукупної пропозиції факторів виробництва на ринку [394, с. 179].

На основі ідей Дж. М. Кейнса сформувалося кілька наукових напрямків, з них найбільшу популярність здобула кейнсіансько-неокласична теорія синтезу П. Е. Самуельсона [335]. П. Е. Самуельсон вважав, що ринкова економіка «володіє певним внутрішнім порядком і підпорядковується певним закономірностям. Однак на певному етапі стає необхідним втручання держави, яке має відповідати трьом принципам: бути ефективним, стабільним та справедливим. Вчений запропонував поєднати ринкове регулювання з державним впливом на економіку, а саме: в період глибокого спаду використати бюджетні важелі, а в умовах піднесення – кредитно-грошові. П. Е. Самуельсон порівнює ознаки ринкової та адміністративної економіки і віддає перевагу ринковому механізму, що здатний, на його думку, автоматично підтримувати економіку в стані рівноваги. Цю необхідність зумовлюють виникнення монополій, недосконала конкуренція, загострення економічних та соціальних суперечностей. Дії держави мають спрямовуватися проти монополізації економіки, на стабілізаційні заходи щодо пом'якшення ділового циклу, стримування безробіття та інфляції, стимулювання економічного зростання.

Розгляд основних концепцій державного регулювання економіки дозволяє констатувати, що в економічній науці в залеж-

ності від історичних викликів формувалися різні точки зору щодо необхідності державного втручання та його обсягу. Основні наукові концепції щодо ролі та значення держави у регулюванні економіки представлені нами в формалізованому вигляді (рис. 1.3).

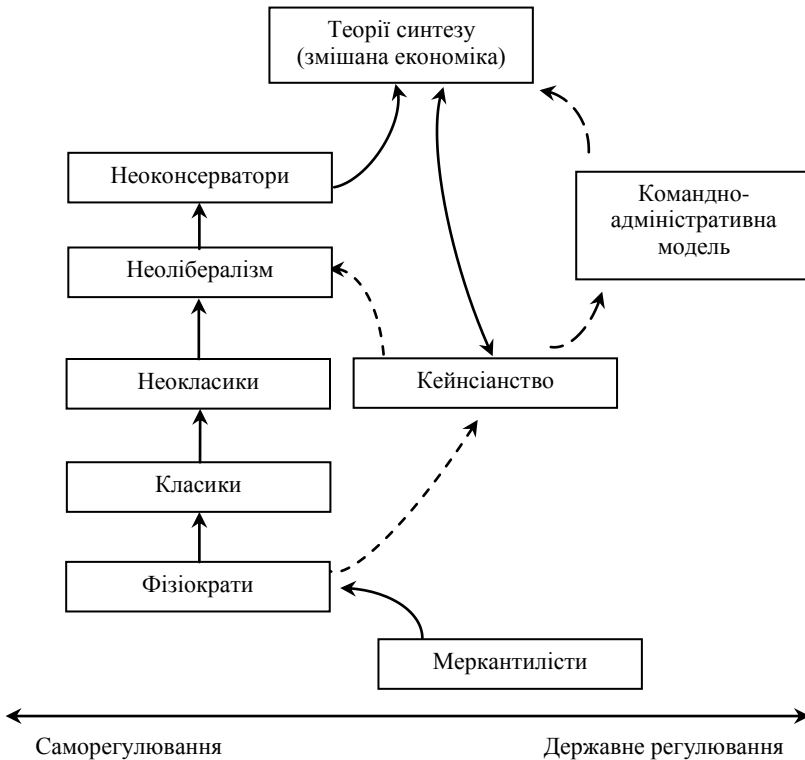

Рисунок 1.3 – Основні концепції регулювання економіки

Джерело: узагальнено автором на основі [128; 161; 169; 231; 257; 335; 343; 347; 394]

В цілому слід відзначити, що наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. в економічній науці спостерігається певний консенсус щодо ролі і місця держави в регулюванні економіки. Сьогодні

не викликає сумніву необхідність державного регулювання для забезпечення гармонійного розвитку економіки.

Нині переважна більшість країн використовує модель змішаної економіки, тобто доцільність державного втручання в економіку не ставиться під сумнів. Питання полягає лише у визначенні найбільш раціонального співвідношення механізмів державного регулювання та саморегулювання економіки, а також наборі методів та інструментів, що будуть використовуватися для цієї мети. Тобто основним завданням є формування балансу державного регулювання економіки та ринкового саморегулювання, адже лише оптимальне поєднання регуляторів може забезпечити економічний та соціальний розвиток країни.

Як механізм ринкового саморегулювання, так і державне регулювання економіки мають кожен свої переваги та недоліки. Змішана економіка передбачає раціональне поєднання цих механізмів на засадах паритетності, що забезпечить реалізацію переваг кожного з них та взаємну компенсацію недоліків (рис. 1.4). Тобто можемо стверджувати про нові можливості для більш ефективного розвитку економіки, зумовлені синергетичним ефектом, що створює така система інструментів регулювання національної економіки.

Залежність ефективності економіки від державного втручання може бути відображено схематично (рис. 1.5), де точка O відображає стан, коли регулювання економіки здійснюється тільки ринковими регуляторами, без державного втручання, точка T – коли ринкові регулятори не діють і управління здійснюється тільки державою, точка A – оптимальне поєднання ринкових і державних регуляторів, яке забезпечує максимальну економічну ефективність (точка M) [115].

Відповідно до визначення П. Самуельсона [335] змішана економіка спирається в своїй організації передусім на систему ринкових цін, проте використовує різноманітні форми державного втручання для виправлення макроекономічної нестабільності і провалів ринку.

Рисунок 1.4 – Механізми регулювання національної економіки

Джерело: узагальнено автором на основі [128; 161; 169; 231; 257; 335; 343; 347; 394]

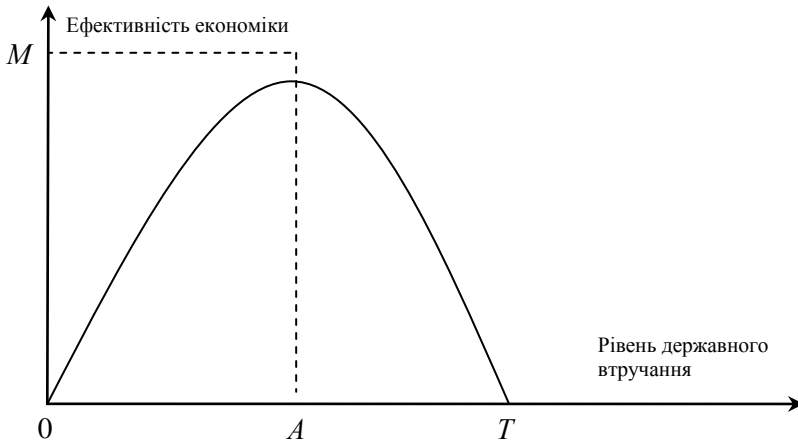

Рисунок 1.5 – Залежність ефективності економіки від державного втручання

Джерело: [115]

Отже, змішане управління національною економікою – система управління, яка базується на плюралізмі (різноманітності) форм власності та органічно поєднує переваги ринкових і державних регуляторів. Основним регулятором економічних процесів виступає ринковий механізм. Державне регулювання економіки доповнює ринкові важелі. Система поєднує гнучкість ринкового саморегулювання, що забезпечує високу економічну ефективність виробництва, можливість задоволення численних і швидкоплинних особистих потреб і стійкість державного управління, необхідного для задоволення соціальних потреб суспільства. Забезпечується реалізація вищих макроекономічних цілей: макроекономічна ефективність і конкурентноздатність, соціальна справедливість, стабільне економічне зростання.

На думку А. І. Клименко [163] об'єктивна можливість державного регулювання економіки з'являється з досягненням певного рівня економічного розвитку, концентрації виробництва і капіталу. В сучасних умовах державне регулювання є складовою частиною процесу відтворення. Воно вирішує різні завдання, наприклад: стимулювання економічного зростання, регулю-

вання зайнятості, заохочення прогресивних зрушень у галузевій і регіональній структурі, підтримка експорту. Конкретні напрями, форми, масштаби державного регулювання визначаються характером і гостротою економічних і соціальних проблем в тій чи іншій країні в конкретний період.

У процесі функціонування і розвитку національної економіки цілком природно виникає ряд як суто економічних, так і соціальних, політичних і адміністративних проблем, які не можуть бути вирішені тільки ринковими механізмами, здатністю вільного ринку до саморегуляції. Тому виникає обґрунтована необхідність державного регулювання економіки, наприклад, у сфері нерентабельного для ринку виробництва суспільних благ. Потреба в державному регулюванні національної економіки також викликана низкою галузевих і загальногосподарських криз, масовим безробіттям, порушеннями в грошовому обігу, потребою в регулюванні інфляції. При цьому можливість здійснити державне регулювання економіки виникає при досягненні певного рівня розвитку економіки, концентрації виробничого потенціалу.

Державне регулювання розвитку економіки – це вплив держави на діяльність господарюючих суб'єктів і ринкову кон'юнктуру з метою забезпечення корекції умов функціонування ринкового механізму. На сучасному етапі воно є складовою частиною складного процесу відтворення національної економіки. Форми, цілі, методи і механізми державного регулювання безпосередньо залежать від стану національної економіки та її специфіки.

В енциклопедії державного управління державне регулювання визначене як сукупність інструментів, за допомогою яких держава встановлює вимоги до підприємств і громадян. Воно включає закони, формальні і неформальні розпорядження і допоміжні правила, що встановлюються державою, а також недержавними організаціями або організаціями саморегулювання, яким держава делегувала регуляторні повноваження [378].

Д. Ю. Миргородський державне регулювання економіки вважає процесом цілеспрямованого адміністративного впливу держави на окремі сегменти ринку (реального ринку, грошового

ринку, ринку праці, зовнішньоекономічного сегмента) за рахунок зміни мікро- і макроекономічних параметрів з метою досягнення збалансованого зростання (економічного зростання при повній зайнятості всіх факторів) економічної системи [228].

С. В. Степаненко визначає державне регулювання економіки як цілеспрямовану діяльність держави щодо створення правових, економічних і соціальних передумов, необхідних для найбільш ефективного функціонування ринкового механізму і мінімізації його негативних наслідків [365]. У роботах А. Н. Герасіна та Ю. А. Мезякова державне регулювання економіки розглядається як вплив держави різними методами на її функціонування і розвиток [90]. М. А. Латинін вважає державне регулювання способом дій суб'єкта регулювання, який ґрунтується на базових принципах і функціях, забезпечуючи за допомогою певних форм, методів і засобів ефективне функціонування системи державного регулювання для досягнення поставленої мети та розв'язання протиріч [181].

О. Б. Тарнавська розглядає державне регулювання як системне втручання державних органів влади за допомогою різних методів та інструментів задля забезпечення виконання усіх своїх функцій та розвитку основних економічних процесів з метою забезпечення позитивних соціально-економічних результатів. При цьому науковець вважає, що держава може та повинна втручатися в ринковий механізм лише в одному випадку, коли цей механізм ще не досяг необхідного потенціалу та певного рівня розвитку і тому не здатний якісно реалізувати свою позитивну місію в економіці [375].

До основних цілей державного регулювання економіки відносять:

- мінімізацію неминучих негативних наслідків ринкових процесів;
- створення фінансових, правових і соціальних передумов ефективного функціонування ринкової економіки;
- забезпечення соціального захисту тих груп ринкового суспільства, становище яких у конкретній економічній ситуації стає найбільш вразливим.

Виходячи з вищевикладеного, ми виокремлюємо наступні основні функції держави щодо регулювання національної економіки (рис. 1.6):

- забезпечення правової бази функціонування бізнесу;
- захист конкуренції (панування монополій завдає шкоди всьому суспільству, тому антимонопольна діяльність і підтримка конкуренції стають функціями держави);
- перерозподіл доходів через систему прогресивного оподаткування і систему трансфертних платежів (пенсії, допомоги, компенсації і т. п.);
- фінансування фундаментальної науки;
- охорона навколишнього середовища;
- зміна структури виробництва з метою коригування розподілу ресурсів;
- контроль і регулювання рівня зайнятості, цін, темпів економічного зростання;
- фінансування виробництва або безпосереднє виробництво громадських товарів і послуг;
- розробка та реалізація антикризових заходів та заходів щодо стимулювання розвитку економіки.

Рисунок 1.6 – Функції держави щодо регулювання національної економіки

Джерело: узагальнено автором на основі [181; 228; 365; 375; 378]

Державний вплив на економіку здійснюється за двома основними напрямками:

- через державний сектор;
- шляхом впливу на функціонування приватного сектора економіки за допомогою різноманітних економічних інструментів.

Методи досягнення цих цілей поділяються на прямі (або дирижистські) та непрямі (або економічні).

Прямі методи державного регулювання економіки ґрунтуються на адміністративно-правових способах впливу на діяльність тих чи інших суб'єктів господарювання (заходи заборони, дозволу, обмеження).

Непрямі регулятори відрізняються від дирижистських методів тим, що вони не обмежують свободу економічного вибору, а навпаки, дають додаткові стимули при прийнятті ринкового рішення. Основна сфера їх застосування – все економічне середовище. Непрямі методи регулювання передбачають використання коштів і можливостей фінансової та кредитно-грошової систем країни.

Реалізація вказаних методів державного регулювання економіки може здійснюватись за допомогою наступних інструментів: адміністративно-правові інструменти; фінансова (податкова) система; кредитно-грошова система держави; державна власність; державне замовлення. Тобто, державне регулювання економіки в умовах ринкового господарства являє собою систему типових заходів законодавчого, виконавчого і контролюючого характеру, здійснюваних державними установами і громадськими організаціями з метою стабілізації і пристосування існуючої соціально-економічної системи до умов, що змінюються.

За об'єктами впливу державне регулювання економіки означає діяльність із регулювання трьох взаємопов'язаних частин відтворювального процесу: регулювання ресурсів, виробництва та фінансів. За рівнями регіональної ієрархії державне регулювання зосереджено на двох основних напрямках: державному і регіональному рівнях.

Слід відзначити, що державне регулювання національної економіки є складним процесом через складність і неоднозначність його об'єкта. Воно складається зі взаємозв'язаних між

собою певних цілей, завдань, методів і механізмів, які і складають інститут державного регулювання економіки.

Всі негативні сторони ринкової економіки можуть слугувати поясненням причин посилення ролі держави в економіці. Саме згладжування, запобігання негативним наслідкам дії ринкових регуляторів – мета державного регулювання економіки.

При цьому слід також враховувати, що оптимальне поєднання механізмів державного регулювання та ринкового саморегулювання не є сталою величиною. Максимально ефективне співвідношення цих механізмів не завжди буде досягатись при умові рівності державного втручання та саморегулювання. Ефективне для розвитку країни співвідношення названих регуляторних складових визначатиме її інноваційний, соціально-економічний і природний потенціал, в системі світового ринкового господарства, рівень розвитку суспільства, а також фаза економічного циклу. Тобто досягнення максимального рівня ефективності економіки (точка М) для різного поєднання вищеперерахованих факторів може спостерігатись при різному рівні державного втручання – A_1, A_2, A_3 (рис. 1.7).

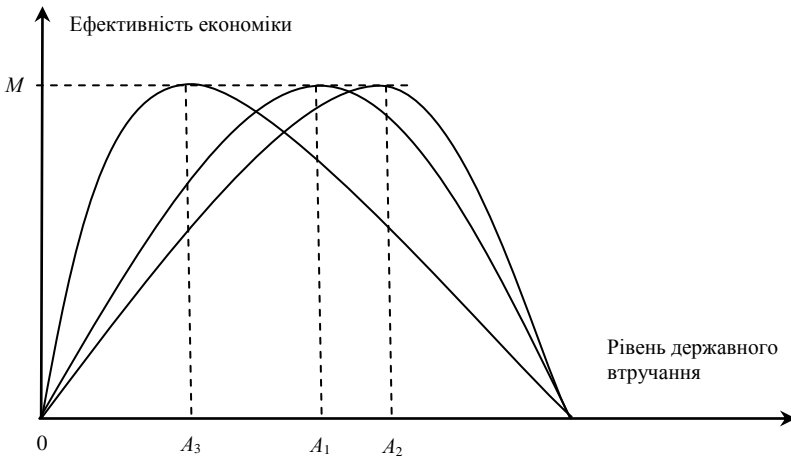

Рисунок 1.7 – Залежність ефективності економіки від державного втручання

Джерело: авторська розробка

А. Н. Герасін та Ю. А. Мезяков у своїх дослідженнях доводять залежність вибору певного рівня державного втручання від двох факторів: типу інтеграційного економічного потенціалу країни та типу задіяності національної економіки в системі світового господарства [90, с. 202]. Вчені спираються на три основні типи інтеграційного економічного потенціалу країни.

Тип 1 – самодостатній інтеграційний потенціал національної економіки, що характеризується її повною, або майже повною самодостатністю. Національна економіка здатна цілком і повністю забезпечити досить високий життєвий рівень населення, може успішно розвиватися в духовно-культурному та науково-технічному відношенні, а також забезпечувати свою обороноздатність виключно за рахунок своїх власних ресурсів.

Тип 2 – інтеграційний потенціал національної економіки, що не володіє самодостатністю, передбачає в якості обов'язкової умови забезпечення досить високого рівня життя населення і можливостей успішного розвитку в науково-технічній, соціально-економічній, духовно-культурній сфері інтеграцію народного господарства країни з системою світового господарства, але таким чином, що економіка цієї країни відіграє в світовій економіці не пасивну, а активну роль, здійснюючи на останню значний вплив.

Тип 3 – інтеграційний потенціал національної економіки, що також не є самодостатньою, внаслідок чого зумовлює навіть для простого виживання країни і її народу інтеграцію країни в систему світового господарства, причому в даному випадку інтеграція здійснюється з позиції економічної і політичної слабкості.

В залежності від задіяності національної економіки в системі світового господарства виділяють чотири типи економік: від найвищого ступеня до найбільш слабкої задіяності. Так, до 1-го типу відносяться економічно розвинені країни Заходу на чолі з США, хоча в рамках цього типу їх роль, місце, функції в системі світового господарства далеко неоднакові, а до 2-го типу належать слабо розвинені в економічному відношенні, але при цьому досить сильно задіяні в системі світового господарства країни [109]. Тип 3 – характеризується орієнтацією на активну

роль в системі світового господарства країн, сильно задіяних в цій системі, але які ще не зуміли повністю подолати те місце і роль у світовій економіці, що відповідають 2-му типу. Тип 4 – країни, незначною мірою задіяні в системі світового господарства [90].

Вчені пропонують визначати сумісність і несумісність певних типів державного регулювання національної економіки та типів її інтеграційного економічного потенціалу і типів задіяності в системі світового господарства. При цьому дослідники спираються на такі типи державного регулювання національної економіки [90]:

Тип 1 – обмеженість регулювання національної економіки формуванням правового простору економічної діяльності (відповідно до концепції неоконсерваторів про перетворення держави на «нічного сторожа», обмеження її впливу лише законодавчим регулюванням) [340; 502].

Тип 2 – поряд із законодавчим регулюванням економіки на державу також покладається завдання реалізації монетарної політики [90].

Тип 3 – регулювання національної економіки із включенням в нього всіх елементів, властивих 1-му і 2-му типам, а також з позиції вирішення поставлених перед країною соціальних і екологічних завдань [66].

Тип 4 – застосування всього спектру заходів державного впливу на національну економіку, з активним застосуванням стратегічного планування, програмування, державного фінансування науки, освіти, ключових інвестиційних проектів у сфері інтелектуального і матеріального виробництва.

Тип 5 – мобілізаційний характер державного впливу на національну економіку, коли всі її ресурси максимально мобілізуються, в тому числі і методом примусу з боку держави, і концентруються на вирішенні невід’ємних завдань, пов’язаних з виживанням країни в надзвичайних обставинах.

Погоджуючись у цілому з авторами про залежність ефективності певного типу державного втручання від цих чинників, зазначимо, що модель співвідношення державного регулювання та

ринкового саморегулювання, що буде забезпечувати максимальну ефективність економіки, для кожної держави матиме свої особливості, які відобразатимуть специфіку функціонування та розвитку її економіки. До таких особливостей слід віднести, зокрема, ступінь розвитку громадянського суспільства та історичні особливості розвитку країни.

Крім того, оптимальний рівень державного втручання в економіку, а також інструменти, які буде використовувати регулятор, залежатимуть також від фази економічного циклу, в якій перебуває на даний момент економіка країни. Зважаючи на загальні тенденції глобалізації, навіть країни, що відносяться до 1-типу по інтеграційному економічному потенціалу, схильні до впливу глобальних макроекономічних зрушень. Тому корекція моделі державного регулювання повинна відбуватися не лише в залежності від ситуації всередині країни, а також зважаючи на міжнародні політико-економічні зрушення.

Таким чином, до основних чинників, які визначатимуть оптимальний рівень співвідношення державного регулювання та ринкового саморегулювання, можемо віднести наступні (рис. 1.8):

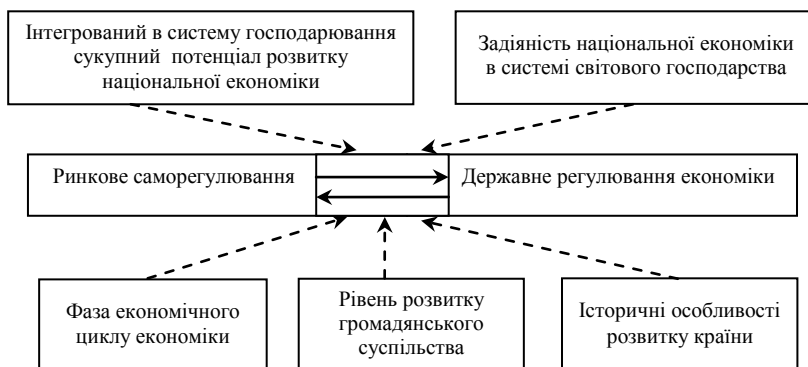

Рисунок 1.8 – Фактори впливу на формування паритету державного регулювання та ринкового саморегулювання економіки

Джерело: авторська розробка

Загальна стратегія державного регулювання економіки повинна базуватися на наступних принципах:

- за інших рівних умов перевагу слід віддавати ринковим формам організації економіки. На практиці це означає, що держава повинна фінансувати тільки ті соціально значущі галузі, які не приваблюють приватний бізнес (через малу прибутковість);

- державне підприємництво повинно не конкурувати, а допомагати розвитку приватного бізнесу. Ігнорування цього принципу може призвести до штучного домінування державних підприємств над приватними;

- державна фінансова, кредитна і податкова політика повинна сприяти економічному зростанню і соціальній стабільності;

- державне втручання в ринкові процеси більш ефективно, якщо воно має ринкову форму;

- посилення державного регулювання здійснюється з метою контролю виникнення кризових явищ в економіці країни (у її внутрішньому ринковому середовищі), а також процесів у сфері міждержавних економічних відносин (на зовнішньому ринку).

Поряд з ринковими і державними макроекономічними регуляторами формується (насамперед, у західноєвропейських та скандинавських країнах) ще один елемент управління – інститут соціального партнерства. Так, Л. І. Дідківська характеризує механізм макроекономічного регулювання економіки змішаного типу як систему макроекономічних регуляторів, до якої входять [115]:

- ринкові регулятори;
- важелі державного впливу на економіку (державне регулювання);
- корпоративне управління;
- інститут соціального партнерства.

Інститут соціального партнерства виконує функцію узгодження загальнодержавних і групових інтересів у соціально-економічній сфері (доходів, зайнятості, умов праці тощо) шляхом переговорів, консультацій і досягнення домовленостей за участю представників цих груп.

Окремої уваги заслуговує діяльність саморегулювальних організацій (СРО), що поряд із державними органами здійснюють регулювання у певних сферах економіки. Такими організаціями у світовій практиці визнають підприємницькі асоціації, добровільні об'єднання, які встановлюють для своїх членів формальні правила у веденні бізнесу [421]. Тобто саморегулювальною організацією є некомерційна організація, створена з метою саморегулювання, заснована на членстві, що об'єднує суб'єктів підприємницької діяльності виходячи з єдності галузі виробництва товарів (робіт, послуг) або ринку вироблених товарів (робіт, послуг) або об'єднуюча суб'єктів професійної діяльності певного виду [334]. Такі організації можуть створюватись в різноманітних сферах господарської діяльності.

Світова практика свідчить, що СРО займають важливе місце в регулюванні бізнесу багатьох економічно стабільних країн. Виділяють дві основні моделі саморегулювання: американська модель (характерна для США) і європейська (характерна для країн Європейського Союзу). Американська модель саморегулювання заснована в більшій мірі на індивідуальній свободі і найменшому державному втручанні. Як наслідок, саморегулювання має більшу вагу. Воно є автономним і майже не передбачає додаткового контролю над діями саморегулювальних організацій з боку держави. Правила, розроблені саморегулювальними організаціями, жодним чином не візуються з боку державних органів, а тому можливі випадки прийняття правил і норм, які не відповідають чинному законодавству [334].

Європейська модель саморегулювання пов'язана з доктриною держави загального добробуту, відповідно до якої держава покликана не тільки гарантувати права і свободи приватних осіб, але й забезпечувати загальний добробут. Цю модель в західній правовій науці також іменують моделлю співрегулювання, в якій саморегулювання є доповненням державного регулювання і навпаки. У сучасному світі названі моделі іноді застосовуються в деяких країнах у своєрідному гібридному вигляді (Канада) [334].

В Україні інститут СРО на сьогоднішній день ще не досить розвинений. Він обмежений організаціями, що регулюють діяль-

ність на фондовому ринку, у сфері інвестицій та фінансів. Це пояснюється відсутністю нормативно-правової бази, яка б забезпечувала правове поле для функціонування СРО в інших сферах. Відповідні нормативно-правові акти знаходяться на сьогоднішній день на етапі розробки.

Сучасні тенденції розвитку співвідношення державного і ринкового регулювання обумовлені глобалізацією, інформатизацією та зміною самої структури виробництва і факторів економічного зростання – зростанням ролі нематеріальних активів в громадському багатстві, інноваційних та соціальних факторів росту економіки. Тому управління розвитком національної економіки передбачає врахування рішень наднаціональних, міждержавних органів, а також корпоративного управління. В умовах фінансової невизначеності і дії наднаціональних регуляторів, наростання протиріч глобалізації-регіоналізації, відбувається пошук нової парадигми формування паритету держрегулювання та ринкового саморегулювання. Серед перспективних напрямків вчені називають системно-синергетичний підхід, заснований на принципах самоорганізації, ситуаційного реагування, інтерактивного контролю.

Висновки до 1 розділу

Показано, що в науковій літературі має місце достатньо широке та неоднозначне трактування поняття «розвиток» і залежно від об'єкта розвитку вчені найчастіше виділяють такі групи визначень: розвиток матеріальних об'єктів та свідомості як загальнонаукове та філософське поняття; розвиток системи, зокрема соціально-економічних і розвиток підприємства (найбільш масова соціально-економічна система) як економічне та управлінське поняття. Проте, найважливішим є розуміння того, що будь-які системи постійно розвиваються, не припиняючи при цьому ускладнюватись. Це, у свою чергу, ставить перед людством низку завдань щодо свідомого і цілеспрямованого впливу на їх розвиток та управління ними.

Доведено, що розвиток економіки країни, як складної соціально-економічної системи, являє собою багатовимірний процес який передбачає зміни стану економіки країни від менш задовільного до більш задовільного. Загальнонаукова сутність розвитку соціально-економічної системи проявляється у тому, що він може виступати як іманентна властивість, як принцип, як процес, як закон, як явище і як результат.

Визначено, що розвиток України, як соціально-економічної системи можна трактувати як незворотні, спрямовані і закономірні зміни в її економіці, в наслідок реалізації властивих їй механізмів самоорганізації та здатності до перетворення при збереженні відносної стійкості, джерелом і рушійною силою яких є розвиток її соціально-економічного потенціалу, що, в кінцевому результаті забезпечує трансформацію відносин між економічними суб'єктами та соціальними групами населення і сприяє зміцненню соціально-політичної стабільності в країні, підвищенню рівня якості життя населення, зростанню ефективності всіх сфер діяльності національної економіки.

Враховуючи те, що у багатьох країнах світу з ринковою економікою протягом останніх століть відбувалося економічне зростання, а з ним і підвищення рівня життя населення, об'єктивною необхідністю виступає подальше дослідження моделей і типів розвитку економік цих країн з метою поглиблення теорії та розробки практичних рекомендацій щодо обґрунтування найбільш імовірного варіанту моделі розвитку економіки України як соціально-економічної системи.

Підтверджено, що моделі розвитку економік окремих країн формуються в межах певної соціально-економічної системи, яка являє собою сукупність усіх соціально-економічних процесів, що відбуваються в суспільстві на основі певних інституціональних, майнових, соціальних і фінансових відносин та організаційних форм.

Показано, що існує значна кількість різних класифікаційних ознак за якими науковці виділяють, об'єднують та описують різноманітні типи і моделі розвитку як суспільства в цілому, так і окремих країн та їх економік. Тому, варто зазначити, що де-

тальний розгляд описаних науковцями типів і моделей є важливим кроком на шляху формування власної моделі розвитку економіки України як соціально-економічної системи, адже визначення типу розвитку пов'язане із характеристикою ключових принципів та ознак функціонування соціально-економічної системи, що дозволяє проводити науковий пошук найбільш ефективних, за даних умов, теоретичних моделей її функціонування, а отже і моделей розвитку економіки нашої країни.

Зазначено, що нині Україна вперше за останні 400 років реально наблизилася до побудови й відтворення себе як незалежної держави й центральноєвропейської країни, що успішно функціонуватиме в об'єднаній Європі. Проте прикро констатувати, але в Україні дотепер не сформована й відповідно не впроваджена ефективна модель розвитку, що повною мірою відбивала б її національні, у тому числі економічні та соціальні інтереси і стала макроекономічною та теоретичною базою ефективної державної економічної політики. Відтак сучасна українська економічна модель фактично являє собою еkleктично поєднані елементи різних моделей.

Показано, що подолання кризової ситуації, створення умов для стійкого розвитку економіки України як соціально-економічної системи вимагають розробки й реалізації виваженої економічної політики, спрямованої на модернізацію економіки та забезпечення на цій основі стійкого економічного зростання. У складному комплексі першочергових змін одне з ключових місць належить визначенню раціонального співвідношення саморегульованих і регульованих важелів функціонування ринкової економіки, формування балансу взаємодії ринкового саморегулювання та ролі держави в забезпеченні сприятливих умов господарювання як основи розвитку економіки країни. Сучасна глобальна науково-технологічна, інформаційна, кібернетична та екологічна революція потребують відповідних змін у моделях розвитку економіки України. Природно, що вона не може функціонувати на засадах авторитаризму, етатизму чи монополізму. Україна повинна враховувати ці процеси і вибудувати власну модель розвитку економіки, яка б, виходячи із новітніх світових

викликів і можливостей, дозволила стати конкурентною державою у центрі Європи.

Доведено, що новітня історія не знає жодного прикладу, по-перше, формування високорозвиненої, гнучкої, ефективно функціонуючої економіки без ринку і, по-друге, високоефективної соціально-орієнтованої ринкової економіки без провідної регулюючої ролі держави. У процесі функціонування економіки країни виділяють дві складових, що служать механізмом її регулювання. Це держава та ринкове саморегулювання. Пошук оптимального співвідношення регулюючих впливів цих двох складових є предметом дослідження вчених починаючи з XV ст. і до нині. Нині не викликає сумніву необхідність державного регулювання для забезпечення гармонійного розвитку економіки, а основним завданням є формування балансу державного регулювання економіки та ринкового саморегулювання, адже лише оптимальне поєднання регуляторів може забезпечити економічний та соціальний розвиток країни.

Сучасні тенденції розвитку співвідношення державного і ринкового регулювання обумовлені глобалізацією, інформатизацією та зміною самої структури виробництва і факторів економічного зростання – зростанням ролі нематеріальних активів в громадському багатстві, інноваційних та соціальних факторів росту економіки. В умовах фінансової невизначеності і дії наднаціональних регуляторів, наростання протиріч глобалізації-регіоналізації, відбувається пошук нової парадигми формування паритету держрегулювання та ринкового саморегулювання. Серед перспективних напрямків вчені називають системно-синергетичний підхід, заснований на принципах самоорганізації, ситуаційного реагування, інтерактивного контролю.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СПОЖИВЧОГО РИНКУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

2.1. Підходи до визначення сутності сучасного споживчого ринку

Як свідчать результати аналізу низки наукових публікацій різні течії та школи економічної науки розставляють різні акценти у питанні, що стосується визначення сутності споживчого ринку та його ролі у соціально-економічному розвитку будь-яких систем. Пояснення тут, як зазначає відомий український науковець А. С. Гальчинський подвійне: з одного боку, будь-яка теорія стикається із занадто великим (по суті – безмежним) обсягом матеріалу, що виходить за межі окремих теоретичних понять (узагальнень); з іншого боку, в кожному випадку предмет дослідження розглядається у різних ракурсах. Така ситуація не звужує, а навпаки – збагачує інформативну функцію економічної теорії, її конструктивний потенціал [84].

Видатний вітчизняний науковець наводить думку Л. Г. Моргана, який у відомій книзі «Первісне суспільство» виокремлював історії людства три головні етапи – епохи дикості, варварства та цивілізації, розмежовуючи при цьому кілька періодів у розвитку самої цивілізації: доіндустріальну (аграрну), індустріальну і постіндустріальну (інформаційну) [84, с. 35]. А. С. Гальчинський уточнює цю конструкцію, пропонуючи таку схему відповідних взаємозалежностей: «відносини особистої залежності» – доцивілізаційний етап розвитку людства, етап дикості й варварства; «особиста незалежність, що реалізується на основі речової залежності» – цивілізація; вільна індивідуальність, що засновується на універсальному розвитку індивідів – постцивілізаційна епоха, основи якої нині вимальовуються (рис. 2.1) [84, с. 306], підводячи нас, тим самим до необхідності нового усвідомлення, у контексті логіки сучасних глобальних трансформацій, проблеми історизму ринкових відносин.

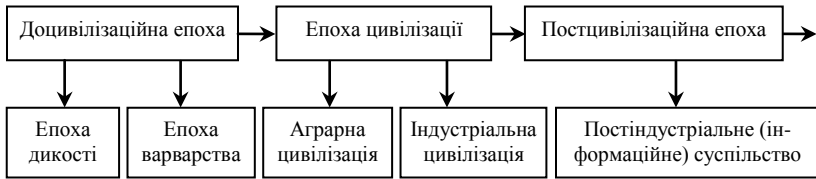

Рисунок 2.1 – Схема періодизації історичного процесу розвитку людства

Джерело: [84, с. 306]

Погоджуючись з висновком, який робить у своїй книзі [84] А.С. Гальчинський, що «...ринок як одне з чи не найвидатніших творінь людської цивілізації, як спосіб економічного буття, спосіб мислення за всієї своєї унікальності й адаптивних можливостей не може бути винятком із загальної логіки, яка, за визначенням Арістотеля, підпорядковується принципу: «там, де є виникнення і рух, там повинна бути і межа; жоден рух не безмежний, кожен має своє завершення», будемо дотримуватися, у подальших наших дослідженнях сутності споживчого ринку та його впливу на розвиток соціально-економічних систем, такої триланкової циклічної взаємозалежності глобальних трендів: (1) доекономічна (доцивілізаційна) епоха; (2) система ринково-економічних відносин (сучасна цивілізація); (3) «царство свободи» як постеконічна (насамперед – постринкова) і водночас – постцивілізаційна епоха [84, с. 306].

Така логіка аналізу повністю кореспондує і з відповідними поглядами відомого американського вченого О. Тоффлера, який зазначає, що «...людство, щонайменше 10 тис. років розбудувало всесвітню мережу обміну – ринок. Останні 300 років, із самого початку Другої хвилі, цей процес ішов з шаленою швидкістю. Три століття ми вкладали в розбудову цієї мережі колосальну енергію. Сьогодні всі ці форми ринкової експансії майже досягли своєї межі. Нині «героїчна епоха побудови ринку завершилася». «Третя хвиля створює першу в історії «транsrинкову» цивілізацію». Вчений діалектично підходить до визначення логіки такої трансформації, не розглядає її в площині

механічного заперечення ринку, не стає на позицію «або – або». Він, зокрема, стверджує: «Під словом «транsrинкова» я розумію цивілізацію, яка залежить від ринку, проте більше не поглинута потребою будувати, розширювати та інтегрувати цю структуру. Цивілізацію, здатну поставити на порядок денний нові завдання, оскільки ринок уже побудовано». Отже, «постринкова» цивілізація – це, в теоретичній конструкції О. Тоффлера, цивілізація, в якій обмін і ринок не відсутні взагалі, вони заперечуються лише як визначальна структура суспільства, як це було в умовах суспільства Другої хвилі. Вчений резюмує, що «...тепер, коли головне завдання розбудови ринку практично завершено, величезну енергію, яка раніше спрямовувалася на створення глобальної ринкової системи, можна буде використати на інші цілі» [387]. Йдеться, таким чином, про достатньо чітку позицію, відповідно до якої ринок не відміняється інституційно – «іменем революції», як це мало місце в колишньому СРСР. Втрачаючи провідні позиції, ринок зберігає свій позитивний потенціал. Такою є сутність транsrинкових трансформацій на думку О. Тоффлера, яку ми повністю поділяємо.

Крім того, варто зазначити, що нині людство, вперше за свою історію, фактично вирішило проблему технологічних можливостей матеріального забезпечення своїх потреб, а співвідношення чинників виробництва змінюється на користь соціальних чинників. Домінантного значення набувають постматеріальні потреби. На якісно новий ступінь пізнання підноситься і наука про навколишній світ. Без претензій у поступках теології сприймаються наукові концепції щодо органічного поєднання об'єктивного і суб'єктивного, матеріального й ідеального. Системна цілісність світу осмислюється крізь призму саме такого поєднання. Все це створює передумови для нового витка переосмислень і місця людини в цивілізаційному, в тому числі й економічному, процесі, дотримуючись, при цьому, еволюційної логіки, що ґрунтується на взаємозалежності: розвиток людини – розвиток суспільства – розвиток економіки, а не на зворотній взаємозалежності, якої дотримується ортодоксальна наука. Проте, варто погодитись з тим, що класика в науці не вмирає. Для

того щоб зрозуміти специфіку нашого часу, йдеться в книжці «Кінець знайомого світу. Соціологія XXI століття» одного із найвпливовіших соціологів сучасності, американського вченого І. Валлерстайна, необхідно стати на плечі титанів XIX ст. і роздивитися нові перспективи, якщо, звичайно, нам не забракне інтелекту для цього [60].

Враховуючи все вищезначене, і ґрунтуючись на тому, що у наукових дослідженнях останніх десятиліть проблема історизму економіки, зокрема ринку, розглядається у контексті співвідношення індустріальної та постіндустріальної епох, та враховуючи те, що ринок (як і капіталізм) – це родова ознака передусім індустріальної цивілізації, ми дійшли висновку, що жодна з наявних суспільних теорій не придатна для пояснення нових постцивілізаційних відносин, які утверджуються, адже наука про постіндустріальне суспільство лише зароджується. Проте, дотримуючись головного методологічного постулату бачення еволюційного процесу, який зазначає, що світ змінюється, коли змінюємося ми самі, коли змінюється людина, а не навпаки, людина змінюється відповідно до змін суспільного середовища, у якому відбувається її життєдіяльність [84], у цьому підрозділі дисертації ми зосередимо увагу на розгляді теорій добробуту, як теоретичного підґрунтя для визначення сутності сучасного споживчого ринку. Такий вибір пояснюється, у першу чергу, тим, що споживання і добробут – два тісно пов'язані між собою соціально-економічні явища. Споживання (особистісне), як відомо, являє собою використання матеріальних і духовних благ, які призначені для задоволення власних потреб. Благо (англ. – benefit) – все, що здатно задовольнити життєві потреби людей, принести будь-яку користь. Благами можна вважати і самі засоби задоволення потреб людини. На споживчому ринку представлені економічні блага, тобто результати економічної діяльності, зокрема, товари – продукти, які призначені для продажу населенню. До благ належать як масові предмети споживання, у тому числі життєво необхідні, так і предмети розкошу. Відповідно, рівень добробуту значною мірою залежить від їх співвідношення у загальному обсязі споживання. Поняття доб-

робу (англ. – welfare) є неоднозначним і досить часто ототожнюється з поняттям рівень життя (англ. – living standard), хоча це не зовсім так. Найчастіше використовують визначення добробуту у вигляді якісної і кількісної характеристики рівня, якого досягає ступінь задоволення життєвих потреб людини. Разом з тим, формування певного рівня добробуту населення відбувається передусім на споживчому ринку і від характеру, вектору і інтенсивності цього процесу значною мірою залежить індивідуальний рівень добробуту його учасників. Саме тому, розвиток споживчого ринку є найважливішим чинником добробуту як індивідууму так і суспільства, а теорії добробуту, у свою чергу, стосуються вивчення методів організації господарської діяльності, спрямованих на максимізацію багатства, яке, у свою чергу, виступає необхідною умовою розвитку як окремої соціально-економічної системи так і суспільства в цілому.

Отже, розпочинаючи дослідження теорій добробуту та визначення їх внеску у формування сутності сучасного споживчого ринку варто зазначити, що поняття «добробут», яке характеризує досить складний прояв соціально-економічної реальності та явище суспільного розвитку і життєдіяльності, відоме з моменту появи перших державних установ і зародження різних форм участі держави в господарській діяльності. Проте, варто зазначити, що процес формування теорій, які намагалися розкрити сутність добробуту, виявити механізм його створення, відбувався в межах і під впливом певної соціально-філософської позиції, яка супроводжувала конкретні соціально-економічні умови суспільного розвитку. Так, починаючи з праць мислителів Стародавнього світу, в яких економічні міркування щодо добробуту суспільства «зливалися з їх загальною філософією держави і суспільства» [431] і перепліталися з загальними міркуваннями щодо основ етики і політики, філософські принципи формування добробуту знаходили своє відображення в подальших теоріях – від утилітаризму І. Бентама до «завіси незнання» Дж. Роулза. Тому, провівши дослідження еволюції економічних теорій добробуту, ми дійшли висновку, що можна умовно виділити три напрями, які характеризуються різноманітністю

поглядів на розуміння сутності добробуту, джерел і умов його формування та зростання, зокрема ринку, а також ролі держави в цих процесах: соціалістичний, ліберальний і теорія «держави загального добробуту» (рис. 2.2).

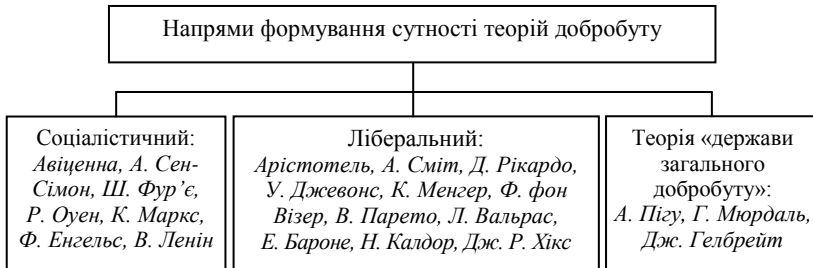

Рисунок 2.2 – Напрями формування сутності теорій добробуту

Джерело: авторська розробка

Витоки соціалістичних ідей побудови держави «народного добробуту» можна виявити вже в працях мислителів древнього світу. Одним з перших, хто виділив ознаки суспільного устрою, близького до соціалістичного, такі як обов'язок всіх трудитися за для власної користі, рівномірність розподілу благ без допущення надзвичайного багатства і виключення жадливої бідності, забезпечення всім необхідним і відсутність соціальних конфліктів був Авіценна [46]. Подібною є ідея товариства «Датун», яка викладена в конфуціанському трактаті «Лі-цзи» («Велике єднання» або «Велика гармонія») і передбачає, що основними принципами діяльності цього товариства мають бути: спільність майна, рівна участь у розподілі суспільного продукту, рівноправність в управлінні державою, турбота про дітей, людей похилого віку та хворих [124].

Крім того, слід зазначити, що аналогічні ідеї суспільного добробуту висвітлювалися також в працях представників раннього християнства, в яких моральному осуду піддавалася соціальна нерівність, а принципи колективізму і співпраці, усупільнення майна і загального користування розглядалися як необхідні умови досягнення загального щастя.

Ідеї побудови досконалого суспільства отримали подальший розвиток у працях А. К. Сен-Симона, Ш. Фур'є, Р. Оуена [397], які не тільки розглядали можливості щодо справедливого розподілу доходів, а й реорганізації виробництва через виключення експлуатації та приватної власності. Головну причину нерівності вони вбачали в протиріччі між інтересами колективу і індивіда, що виражалося в нерівності матеріального добробуту. Метою нової громадської організації проголошувалося процвітання і задоволення потреб людини за допомогою наук, мистецтв і ремесел.

Власне теорія наукового соціалізму, в основі якої були переважання суспільної власності і розподіл виробленого продукту за працею між усіма учасниками «союзу вільних людей» [211], була викладена в працях марксистів. Так, у запропонованій К. Марксом концепції на зміну капіталізму, який виключає «будь-яке раціональне поліпшення» і підриває «життєву силу народу» прийде нова суспільна формація – соціалізм, а мірою добробуту в новому суспільстві стане вільний час, який необхідний людині для отримання освіти, інтелектуального розвитку та спілкування. Основними принципами нової суспільної форми проголошувалися: повний і вільний розвиток кожної людини, надання можливості всім членам суспільства всебічно розвиватися, підтримувати і проявляти свої здібності [213], а забезпечення «повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства» радянська політична економія визначала як основний економічний закон соціалізму. Таким чином, благополуччя кожної людини фактично ставилося в абсолютну залежність від суспільного добробуту і його розподілу, а не від індивідуальних здібностей і талантів самої людини, що найчастіше позбавляло людину ініціативи, свободи вибору і дій. З іншого боку, людина з потребами у все більших розмірах, у всьому різноманітті життєвих проявів розглядалася як вища мета функціонування економічної системи. У зв'язку з цим, в радянській теорії добробуту надавалося велике значення розробці моделей планування і прогнозування народного добробуту [202; 319], що частково зберігає свою актуальність і нині, адже застосування

подібних моделей може сприяти підвищенню ефективності соціальної політики, яку проводить держава. Варто зазначити, що неначе згадавши тезу К. Маркса щодо поєднання природних і гуманістичних наук в майбутньому суспільстві, сучасна економічна наука, включаючи і західну, повертається до того, щоб «поставити людину на перше місце» [504], а не тільки досліджувати її споживчу поведінку або роль в якості трудового ресурсу.

В основу ліберального спрямування теорії добробуту покладено принцип верховенства приватної власності і можливість нерівномірного розподілу благ у суспільстві. Проте, перші витoki цього напрямку так само можна знайти вже в працях давньогрецьких мислителів. За Аристотелем, приватна власність створює додаткові стимули до праці і забезпечує громадський спокій. Як справедливо зауважив І. Шумпетер, Аристотель «вважав безперечним фактом «природну» нерівність людей» [431], розділяючи при цьому «істинне багатство», яке, на його думку, складається із сукупності коштів, «необхідних для життя і корисних для державної та сімейної громади», і «багатство», метою якого є накопичення грошей до нескінченності. Засуджуючи останнє, давньогрецький мислитель започаткував традицію виявлення етичних (моральних) засад формування суспільного добробуту [14].

Перші систематизовані уявлення про ліберальні умови формування суспільного добробуту були викладені в працях представників класичної політичної економії. Так А. Сміт запропонував просту формулу для досягнення вищого ступеня добробуту: мир, легкі податки і терпимість в управлінні, а все інше, на його думку, зробить природний хід речей. У пошуках відповіді на питання, чому «народ виявляється краще або гірше забезпеченим усіма необхідними предметами і зручностями, які він потребує» А. Сміт вивів залежність суспільного добробуту від співвідношення між кількістю «річної праці» народу і числом споживачів [347]. Він вважав, що на величину «річного продукту», яка припадає на одного жителя країни, впливають: мистецтво, вміння і кмітливність, з якими застосовується праця народу та співвідношення між кількістю зайнятих і незайнятих корисною (продуктивною) працею. До перших класик відносив

працівників, які збільшують вартість в процесі виробництва (робочі мануфактури). До других – тих, чия праця нічого не додає до вже створеної вартості (правитель, чиновники, армія і флот, домашня прислуга). Це дозволило А. Сміту вивести позитивну функцію народонаселення – чим більшою є кількість праці яка знаходиться у розпорядженні країни, чим більше людей зайняті продуктивною працею, тим більшим є її добробут. Крім того, він звернув увагу на існування двох дуже важливих чинників зростання суспільного добробуту. По-перше, поділ праці, який сприяє вдосконаленню навичок роботи, підвищенню продуктивності праці, і як результат «... значне збільшення виробництва будь-якого роду предметів призводить в суспільстві, яке є належним чином керованим, до того загального добробуту, який поширюється і на найнижчі верстви народу». По-друге, ощадливість, яка є обмеженням поточного споживання і накопиченням капіталу заради розширення виробництва в майбутньому.

Мірою індивідуального добробуту, за А. Смітом, є та кількість праці інших людей, яку людина «може купити або отримати в своє розпорядження» в обмін на власні трудові зусилля. Індивідуальний добробут А. Сміт трактував досить широко, включаючи в нього не тільки грошове багатство, яке дає можливість розпоряджатися продуктами праці інших, але і суспільний престиж, надійність вкладення капіталу, «приємність» занять. Таким чином, теоретичні положення, викладені А. Смітом щодо заощадження / споживання, є надзвичайно важливими і по нині для пояснення механізму споживчого ринку.

Погляди іншого представника лібератного напрямку, Д. Рікардо, на умови зростання добробуту дещо відрізняються від позиції А. Сміта. Вони ґрунтуються на мальтузіанській точці зору щодо народонаселення і перенаселення країни, для Д. Рікардо, є джерелом надлишкової пропозиції праці. При цьому, заробітна плата набуває тенденцію до зниження, що призводить до тяжкого становища населення [12].

Важливою умовою зростання добробуту бідних країн, на думку Д. Рікардо, є прискорення темпів накопичення капіталу. Він вважав, що процес накопичення капіталу буде більш ефек-

тивним, якщо в країні поліпшити систему управління і навчання, усунути невпевненість щодо власності та недоліки в освіті. Д. Рікардо також пропонував зменшити витрати на предмети розкоші і комфорту, а кошти які вивільняються направляти на відтворення, у першу чергу на утримання продуктивної праці для збільшення її кількості, або ж на підвищення продуктивності праці за тих же витрат. Якщо перший варіант зростання добробуту ґрунтується на ощадливості, то другий не супроводжується стражданнями і зменшенням предметів комфорту, а тому є більш привабливим.

Отже, підводячи попередні підсумки, можна зазначити, що економісти класичної школи розглядали добробут населення переважно як процес створення багатства, складовими якого є продукти необхідні для життєдіяльності, а також капітал, який використовується під час їх виробництва і складається з усього того, що необхідно для приведення в рух праці.

Якщо класична школа головним чином розглядала добробут суспільства в цілому (суспільний, загальний добробут або загальне благополуччя), то маржиналізм (У. Джевонс, К. Менгер, Ф. фон Візер, В. Парето, Л. Вальрас та ін.) досліджував індивідуальний добробут за допомогою граничних економічних величин. У маржинальній теорії добробуту отримав розвиток суб'єктивний підхід, основу якого становила філософія утилітаризму. Відповідно, через порівняння приростів доходу і витрат в неокласиці до нині пояснюється поведінка суб'єктів ринку (споживача та виробника)

Так К. Менгер розглядав добробут як повноту задоволення потреб людини, а також наявність або відсутність в її розпорядженні необхідних благ. Прагнення людей задовольнити власні потреби «настільки повно, наскільки це є можливим при даному стані речей», є вихідним посиланням до формування добробуту. Інститут приватної власності, на думку К. Менгера, є єдиною фактично можливою умовою вирішення проблеми «необмеженості прогресуючого розвитку людських потреб» і обмеженості кількості доступних благ, а також є невід'ємним елементом системи людського господарства. У зв'язку з цим, будь-які соці-

альні перетворення слід спрямовувати не на знищення приватної власності, а лише на доцільний розподіл економічних благ. Зауважимо, що приватна власність залишається постулатом економічних відносин періоду пізнього капіталізму, як і ринку, навіть з урахуванням його сучасних видозмін.

К. Менгер також звернув увагу на низку важливих моментів в русі людства «від невігластва і бідності до культури і добробуту». Мова йде про пізнання навколишнього світу, завдяки чому встановлюються нові причинні зв'язки між предметами і потребами людей, і «виникають нові призначення благ». Також важливу роль відіграє дослідження речей, «поєднання яких в причинному процесі створює предмети споживання», і перетворення їх в «блага вищого порядку» (засоби для виробництва предметів споживання), і, нарешті, підпорядкування виявлених причинних зв'язків владі людини [224].

Л. Вальрас, який довів можливість існування ситуації загальної ринкової рівноваги в умовах досконалої конкуренції, припускав нерівність фактичного положення людей в суспільстві. Проте, він же висунув принцип рівності можливостей, відзначаючи, що по відношенню до держави всі повинні бути рівними. Якщо політика «laissez faire» відповідає покладеним на неї надіям у сфері виробництва (невтручання в дії індивідууму призведуть до правильних пропорцій між різними складовими частинами економіки), то у сфері розподілу на перший план виступає принцип справедливості. Тому вироблене в суспільстві багатство має бути справедливо поділене, щоб не було ні економічного безладу, ні розладу моральності. Держава повинна давати можливість отримати освіту, забезпечувати ефективне функціонування механізму конкуренції, який призводить економіку до стійкої ситуації загальної рівноваги, заохочувати споживання і виробництво корисних речей, гарантувати стабільність грошей.

Початок «нової» теорії добробуту пов'язаний з ім'ям В. Парето, який, як спосіб виявлення індивідуальних корисностей, запропонував шкалу переваг, тобто ранжування благ індивідом за ступенем переваги. При такому підході важливішим є сукупне задоволення, яке отримує від придбаних благ людина, ніж

можливі кількісні зміни в ступені його задоволення (приріст граничної корисності).

В. Парето також запропонував критерій оптимальності щодо системи загальної рівноваги Л. Вальраса. Суть критерію полягала в тому, що досягнутий рівень суспільного добробуту вважається оптимальним, якщо добробут жодної людини не може бути підвищений (за допомогою будь-якого можливого перерозподілу ресурсів або готових продуктів) без того, щоб при цьому не було завдано шкоди добробуту будь-кого іншого. Це означає, що добробут населення буде зростати тільки в тому випадку, коли кожна людина в суспільстві щось виграє. Зазначений максимум добробуту, на думку В. Парето, найбільш повно реалізується в економіці вільної конкуренції.

Значно глибшими є погляди А. Сена, який, наголошуючи на всебічному розширенні можливостей людської особистості, погодженні проблем економіки добробуту з етичними принципами, поняттями свободи, прав, загальної взаємозалежності та визнанні множинності етично важливих тверджень, уважав, що в майбутньому теорія добробуту повинна відступити від «всезагальної стратегії визначення людського розвитку тільки у термінах задоволення потреб» [418]. Основною проблемою теорії добробуту в умовах ринку, на думку А. Сена, стала проблема вибору альтернативних суспільних можливостей, тому розроблена ним «Теорія суспільного вибору» пояснює, як суспільний інтерес відображає інтереси його членів [341]. В якості антипода цієї теорії А. Сен розглядав «Теорему неможливості» К. Ерроу, бо її суттю є неможливість раціонального узгодження інтересів. Він вважав її надто песимістичною, оскільки будь-який суспільний вибір не може бути одночасно і раціональним, і демократичним [57]. Раціональний компромісний вибір неможливий – такий результат досліджень К. Ерроу, який вів пошук обмежень, які б гарантували послідовні рішення більшості тоді, коли домінують розподільні питання і коли люди намагаються максимізувати власні частки без піклування про інших. Таким чином, на початку ХХ ст. економічна теорія добробуту поступово трансформувалася в теорію суспільного вибору, в межах

якої здійснюється позитивний аналіз того, як складаються й реалізуються різні суспільні переваги.

Нині теорія суспільного вибору розглядається як економічна теорія політики. Видатним її представником є Дж. Бьюкенен, який досліджував шляхи обмеження державного регулювання. На противагу представникам інституціоналізму, ключовою вимогою якого є необхідність «соціального контролю» та регулюючих заходів з боку держави, вчений розумів, що конкуренція політиків за голоси виборців ведуть до посилення втручання держави в економіку [56, с. 23]. Вважаючи, що суспільний вибір – це політичний ринок, на якому взаємодіють політики, виборці та державні чиновники, Дж. Бьюкенен інтерпретує теорію суспільного вибору як «конституціональну політичну економію», розглядаючи в якості об'єкта аналізу основи поведінки учасників соціальної взаємодії, а математичним апаратом – теорію ігор, підкреслюючи, що суспільний інтерес – це утопія, оскільки складно узагальнити результат протистояння особистих і групових інтересів. Досліджуючи проблеми, що знаходяться на стику політекономії та практики державного управління, Дж. Бьюкенен виходить із того, що політика – це складна система обміну між індивідами, які, прагнучи досягти власних цілей, делегують свої інтереси організованим групам, які покликані нав'язати їх через апарат управління всьому суспільству. Тому тут немає інших інтересів, окрім індивідуальних [72, с. 108]. Отже, основним джерелом перетворень виступає людина, а добробут стає фундаментальною проблемою соціально-економічного розвитку.

Таким чином, довгий час проблема добробуту розглядалася у двох основних аспектах – історичного наповнення поняття індивідуального добробуту та дослідження механізмів реалізації добробуту. При цьому, ці обидва аспекти охоплювали полем свого дослідження процеси, що відбуваються на споживчому ринку. Такі концептуальні підходи представляли людину винятково як переважно споживаючу істоту. В умовах інтелектуальної економіки постає необхідність застосування новітнього підходу, який би враховував здібності і можливості людини як єдиного фактора продуктивних сил, що здатний творити. Основу цього підходу свого часу заклав А. Сен, у концепції людського

розвитку, де людина виступає «агентом змін» [516]. Низка інших науковців стверджує, що людину слід розглядати не як один із функціональних елементів виробничих, соціальних, технічних, комерційних тощо систем, а як початок, що ніяк не може бути жорстко вбудованим у ці системи і редукованим до чистої функціональності [418, с. 7]. Формування такого нового підходу через зростання ролі інформації та знань опирається на загальні цінності розуму, гуманізму, справедливості та вимагає по-новому розглядати й суб'єктів економічної системи. Він вимагає об'ємного, наповненого, багатогранного, а не абстрактно-схематичного уявлення про людину як головний суб'єкт економіки, оскільки вона є носієм потреб та цінностей, що втілюються в її мотиваційну спрямованість, спроможну активізувати діяльність у виробничій та невиробничій сферах. Тому з метою вираження нового підходу до ролі людини в економіці дедалі частіше використовується термін «людський фактор». Науковці вважають, що погляд на проблему економічного добробуту крізь призму людського фактору дозволяє побачити не примітивну, одновиірну, а складну багатоелементну мотивацію суб'єктів в економіці, прогнозувати й ефективно регулювати її розвиток. На їх думку, настав час погоджувати проблеми економіки добробуту з етичними цінностями, бо вони слугують відправною точкою при формуванні добробуту. Саме від них залежить рівень людського розвитку, який впливає на міру прояву економічних потреб, ті, своєю чергою, стимулюють економічну діяльність суспільства, від якої залежать рівень і якість життя його членів. Зміни у формуванні добробуту зумовлюють також трансформацію ринкових відносин, що є особливо виразним у міру того, як економіка стає все більш інформаційною, знанневою та креативною.

Отже, в основі більшості проаналізованих вище теорій суспільного добробуту покладено принцип особистого, власного інтересу і прагнення кожної людини поліпшити саме своє становище. Іншими словами, індивідуальний добробут залежить виключно від успіхів самої людини. Тому ідеальними умовами формування як індивідуального, так і суспільного добробуту є вільна конкуренція і вільне підприємництво на основі приватної власності, а роль держави повинна бути мінімальною.

Нові варіанти узгодження індивідуальних і громадських інтересів запропонувала концепція «держави загального добробуту», в межах якої добробут розглядається не тільки як результат особистих досягнень людини, але і як результат діяльності громадської системи, певної державної політики. Цей напрям в теорії добробуту виходив з припущення щодо значної ролі держави у формуванні добробуту населення, наявності різних форм власності, усунення надмірної нерівності і диференціації в суспільстві.

Ще наприкінці XIX – початку XX ст. теоретики добробуту почали говорити про необхідність зростання економічної ролі держави, оскільки саме цей інститут може виступати виразником ціннісних орієнтирів суспільства і дозволяє розробити та застосувати на практиці критерії соціальної справедливості [35; 161; 272]. Так, А. Пігу вказав на неспроможність вільного ринку і можливість негативного впливу «зовнішніх ефектів» на суспільний добробут. Для усунення подібних ефектів необхідні державні заходи, що доповнюють політику *laissez-faire* для досягнення оптимуму добробуту (коригувальні податки і субсидії). А. Пігу також пропонував різні засоби (пільгові ціни на товари, податок на спадок, благодійність, перерозподіл коштів в різних формах) для забезпечення більш рівномірного розподілу доходів у суспільстві, що має сприяти підвищенню добробуту і розвитку виробництва.

Аналізуючи економічні процеси кінця 20-х - початку 30-х рр. XX ст. Дж. М. Кейнс представив наукове обґрунтування ролі держави в економічній системі. Зробивши, по суті, наукову революцію, в роботі «Загальна теорія зайнятості, відсотку і грошей» Дж. М. Кейнс показав, що стихійність, нерегульованість заощаджень та інвестицій в умовах *laissez-faire* може призвести до проблем безробіття з усіма соціально-економічними наслідками, що впливають для індивідуального і суспільного добробуту. Розкриваючи неспроможність теоретичних засад доктрини *laissez-faire*, Дж. М. Кейнс доводив, що «регулювання обсягу поточних інвестицій залишати в приватних руках небезпечно» для добробуту суспільства. Більше того, в умовах циклічності економічного розвитку потрібно володіти «мистецтвом держав-

ного управління економічною системою» за допомогою, іноді навіть «жорстких заходів, таких, як перерозподіл доходів або інших засобів, що призводять до підвищення схильності до споживання» [161].

Подальше дослідження змісту, напрямів та обсягів державної політики як необхідного елемента стабільності і зростання добробуту суспільства призвело до формування в економічній науці 50–70-х рр. XX ст. теорії «держави загального добробуту» (Г. Мюрдаль, Дж. Гелбрейт та ін.). На думку авторів цієї концепції, невід'ємною частиною суспільного добробуту є послуги, що субсидуються суспільством незалежно від діяльності стихійних ринкових чинників. Тому діяльність держави має бути спрямованою на підвищення добробуту населення і забезпечення соціальної гармонії, а основною метою державної політики є зростання добробуту якомога більшої кількості індивідів.

Так, Г. Мюрдаль зокрема зазначає, що «оптимальність» конкурентних ринків («невидима рука»), може бути виправдана тільки в тому випадку, якщо ігноруються проблеми розподілу [51; 108]. В основі концепції Г. Мюрдаля є твердження, що загальне благоденство вже досягнуто в багатьох розвинених країнах, які мають змішану економіку і така економічна система передбачає різноманіття форм власності, можливість державного прогнозування та планування, активну державну соціальну політику, спрямовану на досягнення високого рівня життя. У такій системі держава стає соціальною, орієнтованою на ідеали соціальної справедливості, захищеності, рівних стартових можливостей для самореалізації кожної особистості.

Розвиваючи ці ідеї, Дж. Гелбрейт писав, що «найкраща економічна система – це та, яка максимально забезпечує людей тим, чого вони найбільше потребують». Така економічна система «... виробляє продукти харчування, переробляє, упакує і розподіляє їх, виробляє тканину і виготовляє одяг, будує будинки, обставляє їх меблями, надає послуги в галузі освіти і медицини, забезпечує закон і порядок, організовує національну оборону». Дж. Гелбрейт запропонував розгорнуту програму реформ, спрямованих на посилення державного регулювання [51; 108].

Таким чином, розробники теорії та практики формування моделі держави добробуту припускали комплекс інститутів, покликаних здійснювати втручання в соціальне та економічне життя для забезпечення повної зайнятості, високого рівня доходів і стабільних цін, а також програм соціальної допомоги різним верствам населення. Представники цієї теорії виступали за такий порядок розподілу, який дозволив би розширити громадські послуги і забезпечити зростання добробуту. Вони наполягали на поліпшенні системи освіти і використанні наявних ресурсів для боротьби з голодом і бідністю. Разом з тим зворотною стороною практичного втілення «держави добробуту» стали зростання дефіциту бюджету, інфляція, марнотратство державного апарату, що свідчило вже про «провали» держави, а не ринку в формуванні добробуту.

Отже, з одного боку, в науці були спроби побудувати «чисту» економічну теорію добробуту, вільну від будь-яких суджень щодо справедливості розподілу умов і результатів господарської діяльності. З іншого боку, пропонувалося забезпечити добробут населення через реорганізацію суспільного устрою, побудову справедливого «союзу рівних людей». У першому випадку на перше місце ставилася економічна ефективність навіть ціною природного відбору в суспільстві, у другому – виключно соціальна справедливість. Як показує досвід розвинених країн світу, кожна з яких буде власну «державу загального добробуту», суспільство змушене шукати компроміс між економічною ефективністю і соціальною справедливістю, виробляти певний рецепт узгодження індивідуальних і громадських інтересів, щоб забезпечити благополуччя не тільки нинішнього, а й майбутніх поколінь.

Нині перспективи розвитку, орієнтовані на людину, почали витісняти перспективи, спрямовані тільки на отримання прибутку. Така переорієнтація ставить перед наукою, зокрема у сфері дослідження споживчого ринку, нові завдання, в основу яких покладено принцип, згідно з яким економіка існує для розвитку людей, а не люди – для розвитку економіки. Даний підхід є альтернативою попереднім концепціям добробуту, суть яких

зводилась до того, що матеріальне багатство є найважливішою цінністю, здатною замінити інші цінності [94]. Тому ведення господарської діяльності базувалось на методах із застосуванням підходів, які забезпечать суспільству максимізацію багатства. Насправді ж, як справедливо зауважує Т. Р. Власова, «національне багатство лише може розширити можливості вибору, але цього може і не відбутися, тому визначальним є не саме по собі багатство, а те, як його використовують країни» [72].

У сучасній економічній науці продовжуються активні дослідження спрямовані на з'ясування сучасного змісту добробуту і визначення категорії «добробут». Здебільшого зміст цієї категорії розглядають як певний стан задоволення потреб індивідів, суспільства, певний досягнутий рівень корисності, сформований кількістю доступних благ [133, с. 339]. З огляду на висловлювання щодо доступності благ, доцільним є визначення, згідно з яким добробут відображає фінансове забезпечення населення матеріальними і нематеріальними благами [123]. На думку О. М. Мельниченка, «...добробут – це необхідний обсяг благ, здатний задовольнити зростаючі потреби» [223].

Ще Г. Мюррей говорив, що усі мають однакові потреби, але ступінь їх прояву є різним. Такі варіації можуть бути спровоковані як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, тобто мати об'єктивний чи суб'єктивний характер, тому цілком логічними є висловлювання О. В. Євтушевської, що добробут включає в себе об'єктивну компоненту та суб'єктивну складові [133]. В українській економічній науці добробут також розглядається як сукупність умов життєдіяльності людини (населення), які створюються під час виробництва, розподілу, обміну, споживання, формують ієрархію потреб та визначають їх задоволення [220, с. 6]. Також існує думка, що добробут – це сформовані в конкретному суспільстві умови життєдіяльності, які визначаються його розвитком [209, с. 7]. І. В. Поляков стверджує, що добробут – це оцінка рівня реалізованих потреб та можливостей людей у процесі матеріального відтворення. Добробут також вважається інтегральною оцінкою всіх аспектів життєдіяльності, що показує, наскільки добре прожитий певний період життя [284, с. 35]. По-

дібної точки зору дотримується В. Мандибура, стверджуючи, що добробутом може вважатися такий життєвий рівень, який досягає відповідних кількісних та якісних рівневих значень [209, с. 22].

Нині продовжуються жваві дискусії щодо ототожнення понять «добробут» та «рівень життя», «якість життя», «вартість життя» тощо. Багато дослідників розглядають добробут в широкому сенсі як комплексну соціально-економічну категорію, системне утворення, яке інтегрує в собі вищеозначені категорії [94; 106; 118; 123; 136; 246; 277; 285; 290; 319; 338; 344]. На нашу думку, кожна з вищеозначених категорій включається в структуру добробуту населення як певний зріз єдиного, але багатогранного і об'ємного суспільного організму, що не виключає самостійної цінності кожної з них. У такому трактуванні проявляється системний підхід до аналізу «сутності добробуту населення як комплексної категорії, що охоплює все різноманіття проявів людської життєдіяльності. Адже самі по собі абсолютні дані про досягнутий рівень споживання не достатні, так як вони не розкривають якісну відмінність одного стану від іншого, до якого рухатиметься людина в міру задоволення потреб. Отже, кожна з цих категорій характеризує певні сторони умов життєдіяльності людини, охоплюючи економічну, соціальну, духовну та екологічну сторони життєдіяльності індивіду відповідно до рівня розвитку його потреб, а підґрунтям яке об'єднує даний понятійно-категоріальний апарат є добробут. Взаємозв'язок наведених категорій добробуту ілюструє рис. 2.3.

Категорія «добробут» проявляється в масштабі потреб індивіда або соціальної групи і в обсягах, формах, способах та умовах їх задоволення. Структура добробуту формується як цілісний комплекс корисних речей, задовольень, які нашаровуються один на одного в процесі задоволення безлічі потреб. Таким чином, розгляд добробуту в економічній науці здійснив перехід від загального обсягу споживання до його структури, потім – від суто матеріальних благ до неречових та духовних і поступово став включати такі чинники існування людини, як відпочинок, здоров'я, культурний та професійний розвиток, стан навколишнього середовища тощо.

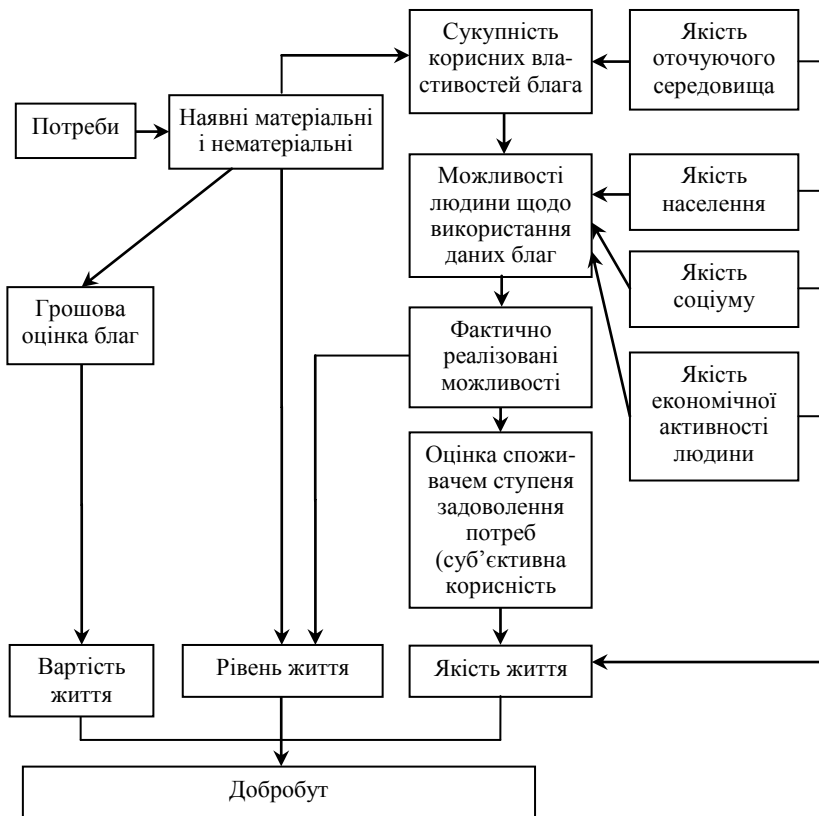

Рисунок 2.3 – Взаємозв’язок соціально-економічних категорій, що характеризують умови життєдіяльності людини

Джерело: авторська розробка

Крім того, сучасні економічні дослідження розглядаючи важливість та роль добробуту у забезпеченні сталого та прогресивного розвитку економіки, звертають увагу на те, що він є поєднанням не лише економічних, соціальних і екологічних чинників, а й організаційних, правових, морально-етичних та політичних відносин, що вдало регулюють процеси життєдіяльності та гармонійного розвитку суспільства [94].

Ретроспективний і сучасний аналіз наукових думок свідчить про необхідність застосування системного підходу до дослідження процесів та явищ суспільно-економічного життя, оскільки орієнтація на вивчення окремих його складових не гарантує одержання бажаного результату. Адже разом із розвитком суспільства та відповідними йому перетвореннями в економіці, які охоплюють як кількісні, так і якісні зміни, еволюціонує і поняття «добробут» [94].

Узагальнюючи висловлені думки, можна сформулювати визначення, згідно з яким добробут, на нашу думку, – це складне соціально-економічне явище і постійно відтворювальний процес, який включає також психологічний та поведінковий ефект людини творця та споживача благ, а також характеризує рівень життя населення як міру задоволення потреб, обсягу яких відповідає обсяг вироблених благ.

Добробут населення формується під впливом сукупності чинників, які мають різну природу, характер і ступінь впливу. Ці чинники впливають на виробництво, розподіл, обмін і споживання життєво необхідних благ, визначають стан природного і соціального середовища, в якому задовольняються потреби людини (рис. 2.4). На нашу думку, можна виділити дві форми організації вищезначених чинників в єдину систему. Перша форма – суворі ієрархія, коли умови формування добробуту шикуються примусово, спрямовуються зовнішнім впливом (наприклад, державним) та підпорядковуються суворому диктату системи певних моральних принципів, які вказують, кому, як і чим займатися.

Іншою формою є ринок, або «розширений порядок людського співробітництва». У цьому випадку добробут формується як результат самоорганізованого громадського порядку, який виникає природним шляхом.

Очевидно, ні та, ні інша форми не є ідеальною, адже весь хід історичного розвитку суспільства є пошуком компромісу між ними, спробою знайти найбільш оптимальний варіант є їх поєднання з урахуванням національно-культурних особливостей, а в якості критерію оптимальності взаємодії ринкових і компенсаційних чинників формування добробуту можна розглядати вільний і всебічний розвиток особистості.

Рисунок 2.4 – Чинники формування добробуту

Джерело: авторська розробка

У сучасному суспільстві важливу роль у формуванні добробуту поряд з природними і техніко-технологічними відіграють особистісні та суспільні чинники. Рівень фізичного, інтелектуального і духовного розвитку людини багато в чому визначає її можливості і доступність до життєво необхідних благ. Проте, не тільки розумний егоїзм рухає розвитком суспільства.

П. Самуельсон справедливо стверджує: «Згуртовані суспільства, в яких різні групи виборців забезпечують населення всеосяжної системою соціального страхування на той випадок, якщо хто-небудь виявиться безробітним, бідним, втратить здоров'я, стане непрацездатним в старості, ці суспільства, в кінцевому підсумку, отримають перемогу над товариством, що складається з егоїстичних одинаків, що кидають пісок в цукор, якщо тільки вони можуть обманним шляхом всучити його на конкурентному ринку, над тими, хто стурбований в діловому житті лише своїми власними інтересами. Любов в сенсі *agape*, турбота про інших людських істот, ось що, врешті-решт, можна вважати хорошим бізнесом і стійкою економікою» [410].

Потреби кожного індивіда, соціальних груп і всього суспільства в цілому настільки різноманітні, що жодна державна структура не в змозі врахувати їх у повному обсязі і відповідній якості. До того ж тут діє закон узвищення потреб, механізм якого полягає в постійному переході потреб вищого рівня в звичайні, останніх – в потреби низового ступеня необхідності. Як результат, одні потреби згасають, поряд з цим виникають нові. Тому тільки за допомогою ринку з'являється можливість формування гнучкого і ефективного механізму швидкого приведення у відповідність благ і зовнішніх умов потребам, і, отже, забезпечення оптимального, з позицій особистості, формування добробуту.

За допомогою ринку здійснюється своєчасна координація структури виробництва і структури платоспроможних потреб. Це відбувається тому, що ринок як механізм, на перший погляд, нейтральний до соціальних цінностей, здатний сприяти балансу інтересів розрізаних економічних суб'єктів і приводити до зростання добробуту суспільства в цілому.

До речі, вперше ця особливість конкурентного ринку була описана А. Смітом у вигляді гіпотези «невидимої руки». Згідно

з його гіпотезою учасник економічних відносин, прагнучи до мети збільшення власного добробуту, поліпшення свого становища, ведений власним інтересом і егоїзмом, «невидимою рукою» направляє до мети, яка зовсім і не входила в його наміри. Переслідуючи свої власні інтереси, він часто більш дійсним чином служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне робити це» [335; 347].

У цьому випадку суспільний інтерес забезпечується, коли кожен просто робить те, що відповідає його власним інтересам. Тому, якщо існує певний товар або послуга, які високо цінуються людьми, але які зараз не виробляються, люди захочуть заплатити за цей товар або послугу. Підприємці в гонитві за прибутком завжди звертаються до таких можливостей. Якщо цінність певного товару для споживача буде перевищувати витрати на виробництво, то існує потенційна можливість отримати прибуток для підприємця і він буде виробляти цей товар. У підсумку, економічна сутність ринку проявляється в тому, що він виявляє реальні потреби, стаючи акумулятором добробуту і незаперечною істиною для зростання споживання.

Таким чином, між ефективністю ринкової економіки і добробутом людини існує позитивний взаємозв'язок. Ринок ставить своїм учасникам ціни, орієнтує виробництво на задоволення потреб, так як вони виражаються в попиті, і на кращу комбінацію чинників виробництва. А споживачі швидко змінюють і формують свої переваги, виробляючи поведінку, спрямовану на збільшення індивідуального добробуту.

Можна виділити ще один важливий аспект впливу ринку на формування добробуту. Ринкова конкуренція сприяє задоволенню вищих потреб людини, «не дає згаснути особистому прагненню кожного до трудових досягнень» [437]. Вона не знає жалю до тих, хто погано працює, змушує працювати краще, прагнути підвищувати ефективність власних трудових зусиль, що само собою призводить до зростання продуктивності і суспільної праці. В умовах ринку реалізується самоствердження людини, самостійність і відповідальність за прийняті рішення [215]. Ринок дає людям можливість максимально проявити власну ініціативу. При наявності особистої відповідальності в самостійної

діяльності, спрямованої на заробіток і дохід, такі люди стають носіями підприємницької ініціативи або ж ініціативи у сфері духовної творчості. В результаті саме ринок найбільш повно сприяє задоволенню потреб людини в підприємництві, творчій економічній активності.

З іншого боку, ринковий механізм формування добробуту може привести до нерівності в розподілі доходів, яка може зрости або сгладитися, багаті можуть стати бідними, а бідні - багатими. Але це є справедливим з точки зору ринку. При чому прихильники економічного лібералізму підкреслюють, що саме розподіл продуктів за допомогою ринкової конкуренції є єдиним способом «інформувати індивідів про те, куди кожен з них повинен направити свої зусилля, щоб його внесок у створення сукупного продукту виявився максимальним» [410].

Найбільш повно концепція розподільної ринкової справедливості викладена в працях Дж. Б. Кларка, де він доводить, що розподіл суспільного доходу регулюється «природним законом», винагороджувати представників кожної з соціальних груп відповідно з «принципом справедливості». Суть його полягає в тому, що кожному агенту ринкових відносин дістається певна частка в продукті і відповідна винагорода. В цьому і полягає принцип ринкової справедливості, згідно з яким кожна людина отримує відповідну винагороду за власні трудові зусилля, вкладений капітал або підприємницькі здібності. Тому справедливими з точки зору ринку будуть як високі доходи тих, хто зміг перемогти в конкурентній боротьбі, так і низькі доходи або повна їх відсутність у тих, хто програв.

Допускаючи можливість високої диференціації доходів в суспільстві, ринок не гарантує реалізацію кожному права на гідне існування. По-перше, формування добробуту виключно в ринкових умовах безпосередньо залежать від початкового розподілу ресурсів. Між тим в суспільстві можуть бути люди, які не володіють а ні землею, а ні капіталом, а ні навіть робочою силою, не мають підприємницького таланту. По-друге, відсутність рівних стартових можливостей робить їх неконкурентоспроможними. Наприклад, такими є безробітні на ринку праці через від-

сутність освіти та інші. У подібній ситуації ринок не забезпечує індивіду навіть мінімуму умов формування добробуту, що може привести до загрози виживання людини як біологічного виду, не кажучи вже про його соціалізацію.

Дж. Стігліц назвав шість умов, коли ринок не забезпечує Парето-ефективність [366] неспроможність конкуренції (поява монополій); виробництво суспільних благ; зовнішні ефекти; неповні ринки (коли ринок не може забезпечити споживачів в повному обсязі товарами і послугами, наприклад ринки страхування і позик); недосконалість інформації, якою володіють споживачі; безробіття, інфляція і нерівновага.

Держава, проводячи соціально-економічну політику, покликана компенсувати подібні ринкові «провали». Адже ринок як саморегулююча система і держава як система свідомого управління у питаннях формування добробуту населення не виключають, а доповнюють один одного.

Державне регулювання умов формування добробуту населення є однією з найважливіших підсистем сучасної змішаної економіки. Якщо ринковий механізм регулювання добробуту є стихійним, то державне регулювання цілеспрямовано формує добробут людини і прямо впливає на різні умови її життєдіяльності. Модель такого регулювання не є застиглою, вона змінюється разом зі структурою потреб суспільства, нерозривно пов'язана з перегрупуванням політичних сил в країні, зміною партій, що стоять при владі, еволюцією теоретичних ідей. Відсутність єдності в науці щодо ролі держави в досягненні добробуту представлена різними теоретичними концепціями, кожній з яких відповідає власна модель державного впливу на добробут (додаток Г). Визначеність об'єктів регулювання дозволяє, з одного боку, комплексно впливати на можливості людей задовольняти свої потреби, а з іншого боку, регулювати доступність і наявність благ для населення. У першому випадку об'єктом регулювання є доходи населення: оплата праці, доходи від власності та підприємницької діяльності, соціальні трансферти, доходи від накопичення багатства (доходи за цінними паперами, відсотки за вкладками, доходи від реалізації нерухомості). У

другому, об'єктом регулювання стають рівень цін на товари та послуги, рівень виробництва в галузях, що виробляють блага.

З точки зору стійкості процесу відтворення добробуту, важливими об'єктами державного регулювання суспільного добробуту також є умови трудової і підприємницької діяльності (зайнятність населення) і стан соціального середовища, що забезпечують відтворення людини в соціумі, а також навколишнє середовище, що забезпечує відтворення людини в природі.

Ступінь охоплення регулюванням умов формування добробуту населення залежить від тих ресурсів, які є в розпорядженні держави: фінанси держави (державний бюджет і позабюджетні фонди); державний сектор економіки (в першу чергу підприємства тих галузей, де виробляються суспільні блага); законодавче право; можливість постійного збору та обробки інформації про досягнутий рівень добробуту (моніторинг добробуту населення).

Залежно від наявних ресурсів, а також від поставлених цілей і завдань, держава може застосовувати різні форми впливу на відтворення добробуту населення. Форми державного регулювання добробуту населення у вигляді конкретних засобів і методів утворюють інструментарій впливу на даний соціально-економічний процес.

Основні форми державного регулювання добробуту проявляються в двох напрямках: створення умов для підтримки та розвитку ринкового механізму формування добробуту; коригування і модифікація цього механізму відповідно до зміни умов розвитку, суспільних норм і цінностей.

У першому випадку державні послуги носять правову форму, яка визначає «правила гри», «рамки» функціонування ринкового механізму формування добробуту і необхідні для максимізації соціального впливу ринку на добробут. Необхідними елементами економічного законодавства, що регламентує ринковий процес формування добробуту, є: антимонопольне законодавство; законодавство про власність; законодавство про захист прав споживачів; законодавство про працю та соціальний захист; законодавство про охорону природи.

Державні послуги щодо вдосконалення ринкового механізму спрямовані на усунення його недоліків і наближення його ре-

зультатів до суспільного оптимуму, відповідно параметрам соціальної справедливості. В цьому випадку можна виділити такі основні напрями державного впливу: державне підприємництво і суспільне виробництво; перерозподіл доходів і багатства (бюджетно-фінансова форма); регулювання грошового обігу та обсягу грошової маси. Отже, можна сказати, що всі елементи економічної політики держави мають виражений соціальний аспект, а центральною ланкою державного регулювання добробуту населення служить соціальна політика.

Підбиваючи підсумки необхідно зазначити, що на сучасному етапі економічного розвитку суспільство переходить від прагнення здобувати матеріальні блага з метою задоволення матеріальних потреб до прагнення самовираження, що свідчить про те, що потреби сучасної людини постійно розширюються. Нині спостерігається перехід від необхідності задоволення фізіологічних потреб до естетичних та духовних, що свідчить про зміни в системі цінностей суспільства. Перехід від перманентних до вищих потреб є свідченням трансформації свідомості членів суспільства, що вимагає розробки новітнього підходу до вивчення процесів та явищ, зокрема економічних, адже традиційний науковий підхід не може пояснити закономірностей розвитку інтелектуального суспільства.

Аналіз думок і тверджень науковців, провідних економістів, філософів щодо теорії економіки добробуту показав, що незважаючи на популярність цієї теорії, вона вимагає удосконалення і подальшого розвитку. Тому на часі необхідність проведення ґрунтовних досліджень, які б дозволили чітко пов'язати між собою соціально-економічні проблеми та цілі, а також показати напрями їх реалізації через конкретні механізми, встановивши чіткі стратегічні орієнтири, окреслити перспективи вирішення цих проблем в умовах глобальних викликів. Особливо це стосується розгляду чинників які впливають на формування добробуту і такої форми їх організації як ринок, зокрема споживчий, що і буде предметом наших досліджень у наступних підрозділах дослідження.

2.2. Методологія змістовно-категоріального аналізу споживчого ринку

Ринок як один з інститутів товарного виробництва існує майже 7 тис. років, проте, як свідчать дослідження [12; 70; 176; 206; 335; 347; 422], перші спроби дати його наукове визначення були зроблені менше двох століть тому. Варто зазначити, що навіть такі відомі економісти як А. Сміт і Д. Рікардо розглядали ринок як одне з поверхневих явищ економіки і використовували це поняття, у першу чергу, для характеристики ринкового попиту. Очевидно, що досить висока аморфність поняття «ринок» не дозволяла цим представникам класичної школи політичної економії дати «ринку» чітке політико-економічне визначення [128]. Зокрема, А. Сміт вважав, що головним стимулом і економічною основою діяльності людей є задоволення їхніх потреб через обмін результатами праці. Проте, на ринку не лише відбувається обмін, а й проявляється рівноцінність і відмінність товарів та виникають відносини [347; 245, с. 498].

Минуло багато часу від тоді, коли на зміну терміну «базар» в науковий термінологічний обіг було введено поняття «район торгівлі», а згодом і власне «ринок».

Одним з найперших дослідників який спробував дати наукове визначення ринку був французький економіст Антуан-Огюстен Курно, який вважав, що ринок, це будь-який район на якому відносини покупців і продавців один з одним настільки вільні, що ціни на одні й ті ж самі товари мають тенденцію легко і швидко вирівнюватися [35; 38]. В основу розуміння поняття «ринок» він поклав місце зустрічі покупців і продавців, не надаючи належної ваги відносинам між ними, вважаючи лише, що ціни на товари є динамічними і можуть бути легко врівноваженими. Такі судження жодним чином не характеризують ринок як місце, в умовах якого проявляються відносини між виробниками і продавцями, а лише акцентують увагу на тому, що ринок бере участь у вирівнюванні ціни, у процесі відчуження і привласнення товарів у різній місцевості. Однак, при всій суперечності і недосконалості такого визначення, варта уваги спроба науковця надати характеристику ринку через відносини його суб'єктів.

Протягом довгих років сутність категорії «риннок» формувалася і збагачувалася результатами досліджень багатьох науковців. Так, нерозривними елементами, які були об'єктами досліджень А. Маршалла у вивченні ринку були свобода, конкуренція та, пов'язаний з ними, процес ціноутворення. Вчений вважав, що вільне ціноутворення є основним елементом навколо якого формуються відносини між виробником і споживачем. Узгоджена ціна, на думку дослідника, встановлювалася з боку попиту на рівні витрат з боку виробника. Досліджуючи процеси попиту і пропозиції А. Маршалл довів, що внаслідок їх взаємодії формуються рівноважні ринкові ціни, що пізніше було покладено в основу запропонованої вченим теорії цін. Безумовно, ці висновки мають вагоме значення для розвитку теорії ринку, проте, на нашу думку, процес дослідження взаємодії попиту і пропозицій та ціноутворення розглядався науковцем дещо звужено, без врахування сили дії різних чинників, що окремо впливають на кожен із елементів ринкового механізму.

Саме тому, А.Маршалл вважав, що ринок, це будь-яка група людей, які вступають у тісні ділові відносини і укладають великі угоди, щодо будь-якого товару [12; 215]. Однак відсутність у цьому визначенні чіткої класифікації самих відносин, робить його дещо недосконалим.

Значний вклад в теорію ринків внесла Дж. Робінсон, яка звернула увагу на те, що вільні, самостійні виробники не формують на ринку конкурентного середовища. Вплив на ринкове співвідношення попиту і пропозицій та контроль за ринком здійснюють, на її думку, лише монополні структури. За цих умов, на ринку спостерігаються інші розміри ціни, ніж в умовах досконалої конкуренції, проте, монополія не може чинити вплив на дію ринкового механізму [12]. Безумовно, ці висновки заслуговують на увагу, але, необхідно зауважити, що вони виходять за рамки теорії ринку, як саморегулюючої системи.

К. Макконелл і С. Брю трактують ринок як певну організовану структуру, якій надають роль механізму, що однаковою мірою забезпечує умови для взаємодії покупців і продавців на рівних засадах. «Ринок – це інститут або механізм, що зводить

докупи покупців (пред'явників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг» [205, с. 81]. У цьому визначенні ринок розглядається як інститут, в рамках якого діє механізм, що приваблює виробників і споживачів. Тому він може виконувати лише технічну основу взаємодії між суб'єктами, а отже, поняття ринку за таким трактуванням зводиться лише до місця у просторі, де між партнерами виникають суто звичні, примітивні відносини спрямовані на задоволення інтересів кожного.

Інший американський науковець, П. Хейне, вважає, що ринок – це просто набір взаємозв'язків або конкурентних торгів [413]. Проте, і у цьому визначенні, на нашу думку, упущено таку важливу властивість ринку, як відносини між людьми і сутнісні ознаки цього інституту.

Для розуміння особливостей сучасного ринку важливе значення мають дослідження теорії ринків французького економіста М.-Ф. Ш. Алле. Науковець вивчав теорію ринків з позиції дії науково-технічного прогресу, що породжує нові ринки, через зміну технологій та постійні інновації [240].

Відомий український науковець М. Бунге намагався розвинути теорію попиту і пропозиції, як основних елементів ринку, виключно з позиції необхідності забезпечення для життєдіяльності людини фізіологічних потреб та можливостей виробництва. Він стверджував, що «... ціна встановлюється в обміні суперництвом або співвідношенням між попитом покупців і пропозицією продавців. Сила попиту залежить від нагальності потреб, засобів і розрахунків продавців» [53; 54; 100]. В основу попиту М. Бунге вкладав нагальність задоволення нинішньої потреби та вірогідність прояву в часі, за умов наявності доходів у споживача, а пропозицію умовам виробництва та величиною витрат на виробництво продукту, що підтверджувалося прибутковістю розміщення капіталу.

Натомість М. Туган-Барановський, намагався розробити власну теорію цінності і відповідно розмежував та запропонував по новому розглядати за змістом поняття «вартість» і «трудова вартість». З позицій суспільства поняття «цінність», на відміну від категорії «вартість» за змістом визначається використанням

засобів виробництва та праці, що формує господарські витрати і є основою для ціноутворення. Він вважав, що додаткової вартості товарів не існує, а надлишок над витратами становить прибуток. З погляду окремої особи, суб'єктивно, це – «трудова вартість», і не що інше, як частина вартості – витрати праці. Виходячи з аналізу теорії ринків М. Туган-Барановський дійшов висновку, що попит на товари визначає саме виробництво, а пропозиція може обмежуватися лише нестачею продуктивних сил. У зв'язку з цим він вважав, що невідповідність між виробництвом і споживанням не є підставою для пояснення кризи, чим підтримав раціональні висновки теорії реалізації Ж. Сея, що кожна пропозиція визначає свій попит. Проте, загалом М. Туган-Барановський стверджував, про «... неможливість загальної кризи надвиробництва, оскільки сукупний попит, у кінцевому результаті, завжди збігається із сукупною пропозицією» [99; 392–393]. Ці погляди пізніше лягли в основу закону Ж. Сея.

Особливим є методологічний підхід до розуміння сутності ринку низки дослідників-економістів Польщі [486]. В основу функціонування ринку вони вкладають загал економічних умов, в яких відбуваються трансакції між продавцями товарів і послуг з їх споживачами. Баченням і основною вимогою згаданих науковців до розуміння ринку є те, що підґрунтям проведення операцій обов'язково має виступати забезпечення певними фінансовими ресурсами. На жаль за такого підходу, на нашу думку, не конкретизується джерело формування зазначених економічних умов. Не відомо як проявляють свою дію закони вартості, попиту і пропозиції і хто виступає ініціатором домовленості між покупцями і продавцями. Однак, для характеристики сутності ринку вчені використовують товарно-грошові відносини і це надає особливої ознаки визначенню ринку. Упущенням, можна вважати те, що позиційно ринок розглядається ними у площині лише взаємовідносин між партнерами і досить автономно, без натяку на будь-яку іншу його роль, особливо щодо значення ринку у забезпеченні населення товарами.

Д. Норт вважав, що «ринок – це складне і неоднозначне явище», яке слід розглядати з позиції інституціонального підходу, беручи до уваги, що це «набір правил, процедур відповідаль-

ностей, моральна і етична поведінка індивідуумів в інтересах максимізації багатства». На його думку сюди також слід віднести інститути, розроблені людьми закони, інституції, договори і добровільно прийняті кодекси поведінки, конституції, договори і добровільно прийняті кодекси поведінки, положення, а також фактори примусу, що структурують їх взаємодію [253].

На думку науковця зазначені чинники утворюють спонукальну структуру суспільства і економіки. Він вважає, що інституційний розвиток економіки відбувається під впливом взаємодії між інститутами і організаціями, коли перші визначають «правила гри», а другі є «гравцями».

Економісти У. Семюельсон, А. Нордгауз та Д. Вільям сприймають ринок як певний механізм, в умовах дії якого будують свої відносини продавці і покупці, на засадах, що дає змогу врегулювати ціну та кількість товарів, задовольняючи учасників. «Ринок – це механізм через який покупці і продавці взаємодіють, щоб визначити ціну та кількість товару» [333, с. 75]. Аналогічними можна вважати погляди низки польських вчених, таких як В. Градзюк, А. Чижевски, А. Хейнз, В. Пизло, до розуміння ринку як процесу, за посередництвом якого взаємні дії покупців і продавців певного товару ведуть до визначення його ціни й кількості [486].

Сприйняття ринку як механізму, який лише забезпечує взаємодію між продавцями і покупцями, щоб визначити ціну і кількість товару, не має ґрунтовного методичного забезпечення і є не зовсім коректним. На ринку дійсно формується такий механізм, який забезпечує певною мірою вирішення суперечностей між продавцями і покупцями й відповідає дії єдності та протидію окремим видів економічних законів, а механізм – це спосіб, який визначає порядок певного виду діяльності [128]. Отже, у трактуванні зовсім не акцентується увага на участі виробника у формуванні ринку продукції і не розглядаються існуючі виробничі або економічні відносини на рівні виробництва від яких значною мірою залежить формування відносин між продавцями і покупцями у процесі визначення ціни і кількості товару. До того ж у визначенні поза увагою залишається місце ринку у просторі.

Дискусійним є трактування ринку авторами, які припускають, що «риннок являє собою систему інститутів, які зводять покупців і продавців конкретного товару або послуг» [4, с. 191]. Воно не відображає системи економічних відносин, які виникають між учасниками ринку з приводу купівлі-продажу товару і, на нашу думку, є недостатньо методично обґрунтованим. Спірним є також трактування ринку як сукупності трансакцій купівлі і продажу за умов, у яких вони здійснюються [349, с. 58], зважаючи на те, що під трансакцією можна розуміти як банківську операцію, яка полягає у перерахунку грошових коштів, так і угоду, яка формується на засадах взаємних поступок, з урахуванням побажань партнерів. Ці операції є виключно технічною стороною у торгово-грошових відносинах. Вони можуть характеризувати певні ознаки ринку, але не його сутність.

Не може, на нашу думку, претендувати на загальне визнання трактування поняття ринку, що подається в економічній енциклопедії «Політична економія» [436]. Під ринком автори цього видання розуміють сукупність соціально-економічних відносин у сфері обміну, за допомогою яких здійснюється реалізація товарів і, завершальне визнання суспільством характеру втіленої в них праці. Воно сформовано з акцентом уваги на процесах однієї з фаз суспільного виробництва – сфери обігу, залишаючи поза увагою інші – виробництво і розподіл продукту, що зумовлює недостатність висвітлення сутності економічної категорії поняття ринку, опісля – і недосконалість дефініції.

Значно ширше розглядають ринок сучасні українські науковці: В. Базилевич трактує його як систему економічних відносин, пов'язаних з обміном товарів та послуг на основі широкого використання різноманітних форм власності, товарно-грошових відносин і фінансово-кредитних механізмів [129, с. 184], Г. Башнянин вбачає у ринку «сукупність економічних відносин між людьми у сфері обміну, посередництвом яких здійснюється реалізація результатів людської діяльності» [281, с. 191].

Проте, використання В. Базилевичем у трактуванні словосполучень «товарно-грошових відносин і фінансово-кредитних механізмів», на нашу думку, обтяжує визначення, оскільки обмінні операції не відбуваються без наявності товарно-грошових від-

носин. Якщо дотримуватися запропонованого методологічного підходу до формування дефініції, то доцільно відобразити й інфраструктуру, від роботи елементів якої, таких як торгові ринки, біржі, магазини, ярмарки тощо, що забезпечують товарорух, значною мірою залежать ефективність функціонування ринку і його розвиток. Недоречною також, на нашу думку, є пропозиція інших науковців [34; 64] врахувати у трактуванні ринку й ті обставини, за умов яких передбачається купівля-продаж, яка опосередковує і фактично реалізує весь процес обміну, тобто ще й умова, важелі, інституції та інструменти, які не існують поза ринком.

Ринок, на думку економіста Л. Мельника, є центральним моментом системи товарного господарства, через яку проходять майже всі матеріальні блага і послуги. Це одна з ланок ринкової економіки, яка пов'язує між собою виробника та споживача і є проміжною між виробництвом, яке закінчилося, і споживанням, яке ще не розпочалося [219, с. 75]. За переконанням таких дослідників, як О. Мамалуй, О. Грищенко і Л. Грищенко: «Ринок – це сукупність економічних відносин, що виникають між виробниками і споживачами у процесі вільного еквівалентного обміну виробленими благами (послугами), який організований за законами товарного виробництва і грошового обміну» [263, с. 88–89]. Проте, в цьому підході у розумінні ринку недостатньо враховано одну з основних його ознак – це формування взаємозв'язків і відносин між виробниками і споживачами.

На думку А. Архипова: «... Ринок – це форма організації спільної економічної діяльності людей, яка ґрунтується на трьох обов'язкових ознаках: приватна власність, добровільна економічна взаємодія самостійних і незалежних один від одного суб'єктів і конкуренція» [434, с. 57]. Сутність цього визначення більше характеризує формальну сторону створення і функціонування ринку, у найбільш універсалізованому (політекономічному) сенсі.

Глибоко і ґрунтовно опрацьовані теоретичні засади ринку відомим ученим С. Мочерним. Він вважає, що «сучасний ринок – певна сукупність економічних відносин між домашніми господарствами, різними типами фірм та організацій (насамперед

крупними компаніями) і державою (у тому числі наднаціональними органами) з приводу купівлі товарів і послуг у сфері обігу та механізм забезпечення усього процесу відповідно до законів товарного виробництва і грошового обміну» [238, с. 159]. Економічні відносини, які виникають між виробниками, продавцями і споживачами та проявляються відповідно до дії законів товарного виробництва, грошового обігу, попиту і пропозиції, визначаються вченим як ґрунтоутворювальний пласт економічної категорії ринку, що надає його трактуванню обґрунтованого підходу, формату визначеності і змістовності.

Отже, протягом тривалого періоду багато економістів теоретиків здійснювали пошук обґрунтування тлумачення поняття «ринок» і, підводячи попередні підсумки, слід зазначити, що проведене дослідження дозволило нам систематизувати їх погляди та підходи до трактування та розуміння суті поняття «ринок» (табл. 2.1).

Таблиця 2.1 – Погляди та підходи науковців до трактування та розуміння сутності поняття «ринок»

Науковці	Сутність	Напрямок дії, ознаки функціонування, прояв особливостей
1	2	3
Сміт А. [347]	Відбувається обмін товарами на основі відносин	Задоволення потреб завдяки обміну результатами праці
Макконел К., Брю С. [205, с. 81]	Інститут або механізм, що зводить до купи покупців і продавців окремих товарів і послуг	Забезпечує умови взаємодії учасників на рівних засадах
Курно О. [36]	Вільні відносини покупців і продавців у динамічних вимірах ціни	Динаміка цін легко урівноважується
Долан Е., Лідсей Д. [117, с. 134–162]	Взаємозв'язок між людьми в процесі торгівлі	Здійснення товарно-грошових відносин
Норт Д. [253]	Структура, яка охоплює різні інститути: закони, правила, ігри і, що найбільш важливо, певні кодекси поведінки, типи відносин і зв'язків	Під впливом інституційного середовища

Продовж. табл. 2.1

1	2	3
Мочерний С. [128]	Сукупність економічних відносин між домашніми господарствами юридичними особами (підприємствами і організаціями) та власне державою	Купівля товарів і послуг у сфері обігу
Семуельсон П., Нордгауз А, Вільям Д. [333, с. 75]	Механізм, через який покупці і продавці взаємодіють, щоб визначити ціну і кількість товару	Врегулювання ціни та кількості товарів, що задовольняють учасників
Гайдуцький П., Саблук П., Луценко Ю. [4, с. 191]	Обмін визначає система інститутів	Зведення покупців і продавців конкретного товару або послуг
Румянцев А. [436]	Сукупність соціально-економічних відносин у сфері обміну	Визнання суспільством характеру втіленої праці та корисності товару
Базилевич В. [129, с. 184]	Система економічних відносин, пов'язаних з обміном товарів та послуг	Товарно-грошові відносини і фінансово-кредитні механізми
Башнянин Г., Лазур П., Медведев В. [281, с. 191]	Сукупність економічних відносин між людьми у сфері обміну	Реалізація результатів людської діяльності
Мельник Л. [219, с. 75]	Взаємозв'язок виробника та споживача, що є проміжною ланкою у споживанні	Товарний обмін, через який проходять матеріальні блага і послуги
Мамалуй О., Грищенко О., Грищенко Л. [263, с. 88–89]	Сукупність економічних відносин, що виникають між виробниками і споживачами	Обмін товарами за законами товарного виробництва і грошового обігу
Архіпова А. [434, с. 57]	Форма організації спільної економічної діяльності людей	Економічна взаємодія незалежних суб'єктів і конкуренція
Макаренко П. [436, с. 114]	Саморегульований соціально-економічний механізм	Різні форми обміну, навіть найпримітивніші
Рабинович І. А. [314]	Рациональна сукупність соціально-економічних процесів, що відбувається у сфері обміну, завдяки яким реалізується вартість товарів і узгоджуються всебічні інтереси їх виробників і кінцевих споживачів	Сфера обміну. Універсальний інструмент економічного саморегулювання

Продовж. табл. 2.1

1	2	3
Пушкар М. С., Пинхасик В. А. [312]	Одна з економічних категорій товарного господарства	Сфера реального товарного обміну
Саблук П. Т., Карич Д. Я., Коваленко Ю. С. [331]	Постійно розвиваюча цілеспрямовано упорядкована система існуючих ресурсів, установ та методів	Створення і підтримка ринкового середовища у мінливому стані максимального наближення до ідеальної конкуренції і здатності генерувати ринкові ціни
Євдокимов Ф. І., Гавва В. М. [132]	Центральна категорія будь-якого економічного механізму, що ґрунтується на обміні результатами суспільної праці. Сукупність соціально-економічних відносин у площині обміну	Сфера реального обміну, де діє сукупність дійсних і потенційних продавців і покупців
Каламан О. Б. [156]	Системна і сукупна економічна категорія товарного господарства, яка становить сферу товарного обігу.	Певна система структурованих економічних відносин між продавцем та покупцем, у яких проявляються виробничі відносини певного способу суспільного виробництва
Горлачук В. В., Яненко І. Г. [101]	Процес взаємодії економічних інтересів суб'єктів господарської системи	Економічні відносини між суб'єктами економічної системи (виробниками і покупцями) з приводу обміну результатами і умовами (факторами виробництва)
Радаєв В. В. [9]	Система регулярного, переважно грошового, взаємовигідного, добровільного та змагального обміну благами, в якій дії учасників ринку регулюються (окрім цін) їх структурними зв'язками, інституційними формами, владними ієрархіями і культурними конструкціями	Соціальні відносини з основними групами елементів, які конституюють ринок

Джерело: систематизовано автором

Привертає увагу до себе той факт, що довідкова література також не висвітлює чітко методичний підхід до пояснення сутності поняття «ринок» через надання його визначення. Так, вважаємо, що відсутнє економічне підґрунтя трактування категорії «ринок», яке представлено авторами тлумачного словника С. Ожеговим та Н. Шведовою [156]. Вони вказують, що ринок утворює сфера товарного обігу і товарообороту, який відбувається як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях, а для цього необхідне місце. Запропоноване трактування не має методичного обґрунтування, містить лише окремі властивості, що характеризують ринок.

У тлумачному словнику В. Даля розуміння ринку зводиться до певної площі у містах та селах, де з'їжджаються покупці й продавці у конкретно визначені дні [384]. Тотожним такому визначенню є розуміння ринку, що викладене авторами у тлумачному словнику за редакцією Д. Ушакова [385]. Його доповнено лише «місцем, де відбувається сфера товарного обміну і товароруку». Словник сучасної економічної теорії, виданий за редакцією професора В. С. Автономова трактує ринок як сферу товарного обігу; попит і пропозиція товарів і послуг, фінансових ресурсів, цінних паперів, золота, коштовностей, інвестицій, праці тощо, додаючи, що ринком також називається місце, де відбувається торгівля [345]. Автори радянського енциклопедичного словника «ринок» загалом подають як сферу торгового обміну; у політико-економічному значенні – пропозиція і попит на товари в масштабі світового господарства, країни і її окремих регіонів, не залишаючи поза увагою вклад у дефініцію певного місця, де відбувається торгівля [349].

Відсутність єдиного методологічного підходу до визначення сутності ринку спонукає науковців до теперішнього часу звертатись до тлумачення вихідних понять. Зокрема Павленчик Н. Ф. зазначає, що поняття «ринок» запозичене від поєднання польського «гупек», що означало «коло, міська площа» та середньоверхньонімецького «гінoges», що мало значення «кільце, обруч, збори». Ковець констатує, що як економічне поняття ці слова набули значення «торгова площа», а в етимологічному контексті ринок сприймається як «аукціон, на якому відбувається пошук

ціни, що зрівноважує попит і пропозицію» [267]. Проте, можна погодитись з думкою Павленчик Н. Ф., що таке застосування слова «ринок» за природою походження не відображає динамічного розвитку і нинішнього розуміння поняття «ринок», якому окреслена зовсім інша роль. Якщо у первісному значенні у поняття «ринок» вкладалось розуміння лише місця, де відбуваються спрямовані дії учасників на досягнення кожним своєї мети, то нині ринок виконує різноманітні функції і він є місцем де взаємодіють покупці і продавці в купівлі-продажу товару. На ринку визначено окремі його сегменти, а основними елементами ринкового механізму є попит, пропозиція, ціна і конкуренція. Тут на рівних умовах кожний виробник може представити свій товар, а споживачі, згідні його придбати за умови узгодження ціни.

Тому варто зазначити, що найбільш системно економічну сутність ринку дозволяє розглянути функціональний підхід щодо цього. Проте, в економічній літературі функції ринку часто трактуються досить звужено і односторонньо, що призводить до несистемного розуміння його сутності. Окрім позитивного впливу дії ринку, на нашу думку, здатні чинити негативний вплив, та відповідно, змінювати стан економічної системи, тобто, у цьому сенсі бути дисфункціональними (табл. 2.2).

Таблиця 2.2 – Позитивний та негативний аспекти функціональності ринку

Функція	Характеристика
Позитивний вплив (функціональний)	
Ціноутворююча	Остаточне визначення вартості товарів і послуг, їх ціннісних еквівалентів у процесі реалізації, перетворення продукту праці на товар, втіленої ц продукції суспільно необхідної праці і корисності – у вартість
Регулююча	Остаточне узгодження обсягів виробництва і споживання, а отже, пропозиції і платоспроможного попиту як щодо загального обсягу, так і стосовно асортименту товарів і послуг. Таку саму роль виконує ринок в узгодженні пропозиції між нагромадженням і споживанням та ін.

Функція	Характеристика
Позитивний вплив (функціональний)	
Спонукаюча	Спонукання виробників товарів і послуг знижувати індивідуальні витрати виробництва (тобто витрати на окремому підприємстві) порівняно із суспільно необхідними, підвищувати соціальну корисність товарів і послуг, їх якостей та споживчих властивостей, що на макрорівні виявляється у стимулюванні науково-технічного прогресу ефективності суспільного виробництва
Інтегруюча	Забезпечення безперервності всіх сфер суспільного відтворення (зокрема прямого та опосередкованого зв'язку між виробництвом і споживанням) як основи цілісності національної економічної системи, а також її взаємозв'язку з іншими національними економіками у масштабі світового ринку через прямі та зворотні економічні зв'язки
Контролююча	Сприяння контролю споживачів над виробництвом, посиленню економічності споживання через зіставлення грошових доходів із цінами
Розвитку	Стимулювання конкуренції між виробниками товарів і послуг в межах окремих країн і світового господарства, а отже рушійних сил розвитку економіки
Санації	Очищення економічної системи від неефективних і нежиттєздатних підприємств через механізм конкуренції. Це унеможливує або значно ослаблює виробництво заради виробництва, тобто знижує витратний характер економіки
Інформаційна	Постійна наявність таких ринкових сигналів, як ціни, ставки за кредит тощо, з допомогою яких можна оперативно змінювати хід господарської діяльності
Негативний вплив (дисфункціональний)	
Провокування та здійснення банкрутства	Диференціація товаровиробників і неминучість банкрутства частини з них

Функція	Характеристика
Негативний вплив (дисфункціональний)	
Породження монополістичних тенденцій в економіці	Концентрація виробництва і власності, а також централізація власності, що на певному етапі призводить до виникнення монополій передусім у сфері обміну до яких належать синдикати і трести
Диспропорційності	Відсутність виваженої пропозиції у розвитку окремих галузей і регіонів, у т. ч. у межах світового господарства; у більш широкому сенсі диспаритет, що проявляється в рамках економічного розвитку макроекономічної системи, який пов'язаний з порушенням загальноекономічного відтворювального циклу і такий, що викликає як наслідок відповідні (диспропорційні) зміни і відтворенні робочої сили, відносин власності тощо
Нерівномірного розвитку	Дисбаланс розвитку різних елементів продуктивних сил, що відбувається в наслідок того, що ринок не спроможний розвивати фундаментальні наукові дослідження, підвищувати загальноосвітній рівень робочої сили в масштабі всієї країни; це спричинає гальмування науково-технологічного прогресу та стримує розвиток людини як основної продуктивної сили
Антисоціальна	Нерівномірний розподіл власності в суспільстві, соціальна незахищеність окремих соціальних верств і груп населення
Кризогенна	Посилення інфляційних процесів, зростання кількості безробітних, порушення поступальності розвитку, виникнення хвольоподібної динаміки економіки
Антиекологічна	Відсутність внутрішніх ринкових стимулів до збереження природи, провокація виникнення на певному етапі розвитку суспільства екологічної кризи

Джерело: узагальнено автором на основі [12; 70; 206; 333; 335; 347; 128; 176; 392; 436]

Ринок не може вирішувати всі соціально-економічні проблеми сучасності. Відомі американські економісти Е. Долан та Л. Лідсей [117, с. 134–162], дослідивши різні дефекти ринку, навіть запровадили термін «фіаско ринку», яким зокрема пояснюють необхідність втручання держави в економіку. Вітчизняні реформатори, які упродовж 90-х років ХХ ст. закликали до переходу від адміністративно-командної економіки до ринку, не враховували, що ринку властиві і негативні особливості, які можуть переважати позитивні. Якщо навіть послуговуватись науковим визначенням ринку без урахування негативних аспектів, то його побудова означає необхідність формування сучасних економічних відносин лише в одній із сфер суспільного відтворення – у сфері обміну – похідній від сфери безпосереднього виробництва. Проте, таке розуміння сфери обміну і ринку не збігається з тлумаченням обміну (їдеться передусім про обмін діяльністю між людьми, який виникає на основі суспільного поділу праці) як передумови існування людства, не поширеним у західній науковій літературі. Звідси висновок: сучасному суспільству не обійтись без регуляторних (державних і наддержавних) органів. Вони повинні проводити таку економічну політику, яка посилюватиме дію позитивних функцій ринку і послаблюватиме або (в ідеалі) нейтралізуватиме дію негативних.

Отже, для того, щоб виконувати свою конструктивну роль ринок повинен відповідати основним критеріям, тобто бути:

- ринком цивілізованих покупців (покупець завжди має рацію). Тоді пропозиція дещо перевищує попит, завдяки чому продавці, намагаючись продати товар (послугу), поліпшують якість його і обслуговування, удосконалюючи виробництво;

- всебічно вивченим через досконалу маркетингову діяльність торговельних підприємств, що функціонують у сфері обігу, підприємств-товаровиробників, з урахуванням макроекономічних прогнозів та поточних і перспективних планів держави;

- немополізованим або помірномополізованим;

- раціонально і оптимально регульованим.

Проведене дослідження дозволило зробити висновок, що ринок являє собою складну багатфункціональну систему еконо-

мічних взаємозв'язків, що виникають між виробниками і споживачами, а сучасна економіка являє собою синтез великої кількості взаємодіючих ринків. Цей факт позначається на визначенні сутності категорії «ринок». Як доводить аналіз низки літературних джерел, існує різні види ринків залежно від умов діяльності суб'єктів ринкових відносин, відповідності чинному законодавству за ознакою простору дії, об'єкта купівлі-продажу та ін. [281, с. 85–87]. Узагальнивши погляди науковців на класифікацію ринків, можна виділити такі найбільш характерні ознаки:

- залежно від умов, у яких діють суб'єкти господарського життя, ступеню ринкової влади, вирізняють: вільний і монополізований ринки. Вільний ринок – це ринок з великою кількістю виробників однорідної продукції, які не в змозі впливати на рішення один одного. В цьому ринковому просторі немає обмежень інформації щодо попиту, пропонування, ціни, якості продукції тощо. Тут вільне ціноутворення, відсутні штучні бар'єри як входження на ринок нового агента, а також того чи іншого товару, так і вихід з нього. Монополізований ринок – це ринок, для якого властива незначна кількість виробників певного товару, застосовується його диференціація, існує дефіцит необхідної інформації, утруднений доступ до ресурсів, погоджуються дії учасників ринкових відносин;

- залежно від ступеню впливу держави на економіку розрізняють: регульований і нерегульований ринок. Регульований ринок передбачає втручання держави в економічні процеси. Це ринок, який контролюється і регулюється державою за допомогою спеціальних заходів економічного і адміністративного характеру. Ступінь втручання держави може суттєво коливатись – від мінімально необхідного до майже тотального (адміністративно-командна економіка). Нерегульований ринок у наш час вкрай рідкісне, за звичай мінливе явище – тип так званої «ковбойської економіки»;

- за ознакою простору дії вирізняють місцевий, регіональний, національний і світовий ринки;

- з точки зору відповідності чинному законодавству – легальний (офіційний) і тіньовий ринки;

– залежно від об'єктів купівлі-продажу розрізняють такі види ринків: товарів широкого вжитку, товарів промислового призначення, праці, цінних паперів, науково-технічних знань та ін.

Особливу класифікацію видів ринку застосовують фахівці з маркетингу. Вони розрізняють ринок продавця і ринок покупця. На першому більше влади мають продавці, а найактивнішими агентами ринку вимушені бути покупці. На другому, навпаки, умови угод диктують покупці, що змушує проявляти підвищену активність продавців. Найбільш характерними класифікаційними ознаками у цьому випадку є:

– залежно від того, хто є покупцем товару, що продається, і з якою метою він купується, розрізняють: споживчий ринок, ринки виробників, проміжних продавців, державних установ і міжнародний ринок. Споживчий ринок – окремі особи і господарства, які купують товари для особистого споживання. Ринок виробників – організації, що купують товари для використання їх у процесі виробництва. Ринок проміжних продавців – організації, що купують товари для наступного перепродажу їх з прибутком для себе. Ринок державних установ – державні організації, що купують товари або для наступного їх використання у сфері комунальних послуг, або для передачі цих товарів тим, кому вони потрібні. Міжнародний ринок – покупці за межами країни, включаючи закордонних споживачів, виробників, проміжних продавців, держави і установи;

– відповідно до об'єктів купівлі-продажу виділяють такі види ринків: товарів, капіталу, робочої сили [139, с. 8]; засобів виробництва (капіталу), товарів народного споживання, послуг, робочої сили, інтелектуальної власності, інформації [205, с. 44]; праці, фінансовий, споживчий ринки, ринок засобів виробництва, ринок інформації та науково-технічних розробок [191]; товарів, капіталу, робочої сили, технологій, інформації [32]; споживчих товарів і послуг, робочої сили, засобів виробництва, продуктів інтелектуальної діяльності, інформації, фіктивного капіталу (цінних паперів), позичкового капіталу, грошей, землі [322, с. 365–366].

Кожен вид ринку, що згадувався, має свою інфраструктуру, свій набір інструментів, які забезпечують його життєдіяльність.

Окремі види ринку не існують самі по собі. Всі вони пов'язані між собою, утворюючи розгалужену ринкову систему. Вона діє не тільки в межах тієї чи іншої країни, а й глобально, охоплюючи своїм впливом значну частину світового господарства [281, с. 37–39]

Проте, із-поміж виділеної сукупності ринків, споживчий вирізняється певними особливостями, найсуттєвішими з яких, на нашу думку, є: масовий характер споживання; спрямованість функціонування на задоволення потреб кінцевих споживачів продукції та послуг; забезпечення реалізації кожним споживачем права на свободу вибору; безпосередній вплив діяльності на рівень життя населення; щоденний відносно малоеластичний попит на споживчі товари (особливо продовольчої групи); висока інтенсивність актів купівлі-продажу товарів, зумовлена специфікою процесу споживання; чисельність каналів збуту товарів споживчого призначення; стихійність формування товарних ресурсів; великий асортимент товарів і послуг; порівняно необмежений і вільний доступ на ринок продавців і покупців; високий рівень конкуренції між продавцями (виробниками, посередниками); відносно високий ступінь прозорості функціонування (у сенсі надання та отримання інформації учасниками ринку).

Тому, наступним кроком нашого дослідження є встановлення сутності споживчого ринку. Варто зазначити, що нині науковий доробок економічного спрямування містить багато визначень поняття «споживчий ринок», але проведений аналіз низки літературних джерел дав можливість виділити декілька найбільш характерних підходів, щодо трактування економічної сутності цієї категорії (табл. 2.3).

Таблиця 2.3 – Підходи до визначення сутності споживчого ринку

Автор	Сутність
1 підхід – Споживчий ринок як система різноманітних взаємовідносин між його суб'єктами, що відбуваються за для вирішення питань щодо обміну створеними благами (споживчими товарами та послугами)	
Макконел К., Брю С. [205]	«... інститут або механізм, який зводить покупців (представників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг»

Автор	Сутність
Лошенко І. [194]	«... сфера прояву причинно-наслідкових зв'язків між виробниками й споживачами матеріальних, нематеріальних і духовних благ у формі товарно-грошового обороту, між потребами, попитом та споживчим виробництвом»
Лігоненко Л. [191, с. 104]	«... сукупність соціально-економічних відносин виробника й споживача, що формуються в процесі купівлі-продажу (оренди) споживчих товарів та послуг для кінцевого (особистого) споживання»; «... сукупність економічних відносин між покупцями та продавцями споживчих товарів і послуг, в результаті взаємодії яких формується кінцевий попит, пропозиція і ціна на них»
Распопова В. [320]	«... організація системи соціально-економічних відносин, які розвиваються під впливом механізмів конкуренції й державного регулювання в межах існуючої ринкової інфраструктури, а також спрямовуються на задоволення потреб виробників, продавців і населення в ході купівлі-продажу товарів і послуг, призначених для особистого й колективного споживання»
Тахумова О. [376]	«... система товарно-грошових та організаційно-економічних відносин, для розвитку яких на певній території існують найбільш сприятливі природні й соціально-економічні умови, сукупність яких сприяє успішному здійсненню господарської діяльності, спрямованої на задоволення кінцевих потреб населення»
Марцин В. С. [214]	«... сфера прояву певних економічних відносин, де відбувається розподіл та перерозподіл споживаної частини суспільного продукту, його реалізація шляхом обміну грошових доходів населення на товари»
Филюк Г., Шевчук О. [402]	«... система соціально-економічних відносин між його суб'єктами (виробниками, посередниками, споживачами), яка формується та розвивається в процесі опосередкованого грошовою формою обміну товарів і послуг, призначених для задоволення особистих потреб та інтересів споживачів. Ця система спрямована на забезпечення цілісності та безперервності процесу суспільного відтворення, зокрема людського капіталу»

Автор	Сутність
2 підхід – Споживчий ринок як ланка суспільного відтворювального процесу	
Азарян О. [6]	«... споживчий ринок – ... не тільки сполучна ланка між виробництвом та особистим споживанням, але й сфера, в якій закінчується оборот товарів і капіталу, а вартість набуває своєї кінцевої величини»
Лігоненко Л. [362]	«... обмін, який викликає вільне коливання попиту, пропозиції та цін, орієнтує виробництво на задоволення суспільних потреб»
Лазебна І. [180]	«... сфера обігу, за допомогою якої реалізуються товари народного споживання. Ця сфера забезпечує задоволення потреб різних соціальних груп, кожної сім'ї, кожної людини»
Шевчук О. В. [422]	«... процес формування людського капіталу через систему споживчих послуг, а саме: освітніх, медичних, послуг житлово-комунального господарства (ЖКГ), туристичних тощо. Аргументовано, що споживчий ринок об'єднує всі стадії суспільного виробництва у єдиний відтворювальний процес, завдяки чому забезпечується відшкодування певної частини суспільного продукту у сфері споживання»
3 підхід – Споживчий ринок як сукупність споживачів створеної суспільної вартості	
Котлер Ф. [173]	«Споживчий ринок... складається з індивідуумів та членів їх сімей, котрі купують товари й послуги, задовольняючи власні потреби»

Джерело: узагальнено автором

Аналізуючи наведені в табл. 2.3 трактування, можна зазначити, що перший підхід до визначення споживчого ринку, який розглядає його як систему різноманітних міжсуб'єктних взаємовідносин, що відбуваються з метою обміну створеними благами (споживчими товарами та послугами), – є найбільш поширеним в економічній літературі. Він характеризує найістотніші ознаки споживчого ринку (рис. 2.5).

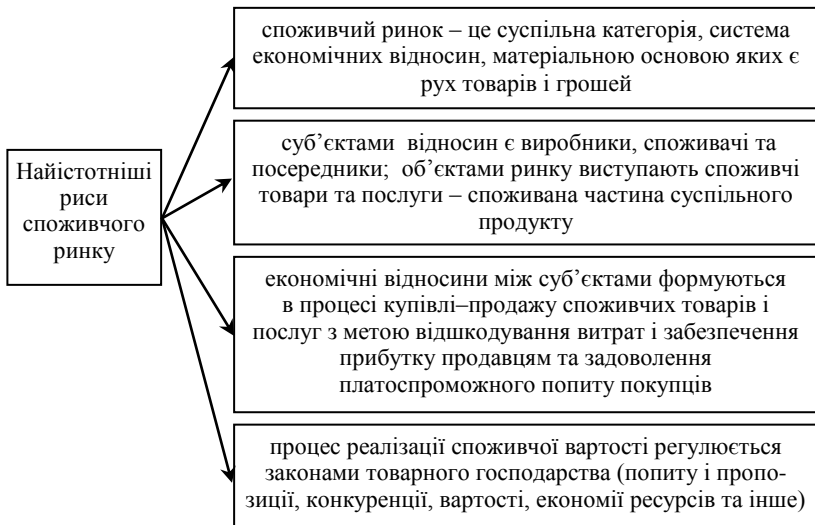

Рисунок 2.5 – Найістотніші риси споживчого ринку

Джерело: узагальнено автором на основі [73; 179; 190; 323]

Другий підхід, на нашу думку, розглядає споживчий ринок лише як ланку суспільного відтворювального процесу. Проте, є і такі наукові доробки, які пропонують поєднати два вищевказаних підходи до розуміння сутності споживчого ринку, зокрема: «Споживчий ринок – ... не тільки основна складова ринкової економіки, що забезпечує тісну взаємодію продавців та покупців товарів і послуг споживчого призначення, але й інструмент забезпечення збалансованого розвитку сфер виробництва, розподілу, обміну й споживання суспільного продукту» [122], а також «...сукупність економічних відносин, за допомогою яких здійснюється обіг суспільного продукту в товарно-грошовій формі» [190].

Що стосується третього підходу, який розглядає споживчий ринок як сукупність споживачів створеної суспільної вартості, то він є дещо спрощеним і одностороннім, таким, що відображає запити та інтереси тільки одного суб'єкта ринкових відносин, не розкриваючи цілком суспільної сутності споживчого ринку.

Тому вважаємо, що для визначення сутності досліджуваної нами категорії найбільш придатним є системний підхід, який дозволяє розглядати споживчий ринок як відкриту, динамічну і багатофункціональну систему, що здатна до саморегулювання. Такій системі властиві змінні межі, структурні та кон'юнктурні коливання; її рух визначає взаємодія основних суб'єктів ринку (найчастіше – постачальник, споживач, посередник), яка здійснюється через економічний обмін споживчими товарами та послугами та забезпечує узгодження різноспрямованих інтересів названих суб'єктів і координацію їх суб'єктивних цінностей в умовах обмежених ресурсів; власний механізм функціонування, який повсякчасно забезпечує переходи від неврівноваженого стану системи до рівноважного, що проявляється як досягнення сбалансованості між обсягами виробництва і споживання, попитом і пропозицією, а також як формування врівноважених цін інтересам діючих на ринку суб'єктів.

Сутність споживчого ринку (як і будь-якого ринку) розкривають його функції. Аналогічно вище проведеному дослідженню загальних для всіх видів ринку функцій ринку (див.табл. 1.2), варто зазначити, що у сучасному науковому доробку зустрічається чимало поглядів на кількісну та якісну оцінку функцій, які притаманні саме споживчому ринку. Традиційно виділяють мотивувальну, регулювальну, еквівалентну функції та функцію саморегулювання виробництва [122] або узгоджувальну, регулювальну, оцінювальну, стимулювальну та ощадну функції [151, с. 36]. Крім того, узгодження обсягів виробництва і споживання, встановлення суспільної цінності виробленого продукту, стимулювання ефективності виробництва, стимулювання НТП, регулювання економічних мікро- і макропропорцій, забезпечення у відтворювальному процесі прямого та зворотного зв'язку [322, с. 363].

Враховуючи стан якого досягла нині світова господарська система та особливості її розвитку, нами виокремлено сім основних функцій споживчого ринку. Саме під їх визначальним впливом відбувається соціально-економічний розвиток сучасних макросистем (табл. 2.4).

Таблиця 2.4 – Функції споживчого ринку

Функція	Характеристика
Забезпечення життєдіяльності суспільства	Задоволення комплексу особистих потреб людини та отримання підприємницького прибутку через перетворення різноманітних продуктів праці на товари та їх доведення до споживача, а також забезпечення цілісності й безперервності процесу суспільного відтворення: виробництво – розподіл – обмін – споживання, де споживання стає відправною точкою нового виробничого циклу
Розподільча	Розподіл споживаної частини знову створеної вартості суспільного продукту, розподіл життєвих благ між членами суспільства
Рівноважна	Врівноваження обсягів виробництва і споживання, збалансування попиту й пропозиції через систему цін, а також доходів і витрат населення, зовнішніх та внутрішніх джерел формування товарної пропозиції
Координаційно-узгоджувальна	Узгодження і координація різноспрямованих інтересів споживачів та виробників стосовно номенклатурно-асортиментної структури товарів, рівня цін, якості продукції тощо
Детермінуюча	Вплив споживчого ринку на функціонування інших видів ринків, характер економічних відносин між виробниками й споживачами, співвідношення вартості й споживчої вартості товарів, характер зв'язків між національною економічною системою та економічними системами інших країн світу
Адаптаційна	Врахування високого ступеня динамізму споживчих потреб із метою адаптації національної (регіональної) господарської системи до їх задоволення, тобто формування структури економіки, що відповідає кон'юнктурним параметрам споживчого ринку, в результаті чого розвивається виробництво затребуваних ринком, у т. ч. інноваційних видів продукції і відбувається згортання неконкурентоспроможних виробництв
Інформаційно-контрольна	Розширення можливостей (завдяки моніторингу споживчого ринку, аналізу його стану та кон'юнктури): 1) на макрорівні – оцінювати соціально-економічний розвиток держави та регіонів, визначати результативність здійснюваних у країні економічних трансформацій та ефективність реалізації заходів соціально-економічної політики державних і місцевих органів влади; 2) на мікрорівні – визначати ступінь економічної обґрунтованості програми дій, оцінювати здатність адекватно реагувати на кон'юнктурні зміни, реалізувати свої підприємницькі інтереси, забезпечити ефективний розвиток господарської діяльності

Функція	Характеристика
Стимулююча	Скорочення витрат (інновації в техніці, технологіях, менеджменті тощо), підвищення суспільної корисності та якості товарів, створення матеріальних стимулів праці, до чого спонукають сучасні вимоги споживчого ринку, потреби покупців та дії конкурентів. Все це надає нові імпульси для подальшого розвитку виробництва (стимулює виробників) та створює якісно нові умови для суспільного відтворення (стимулює споживачів)
Оціночна	Співставлення наявного в державі потенціалу для розвитку споживчого ринку з фактично реалізованими можливостями; порівняння сукупності одержаних результатів із понесеними на їх досягнення витратами
Біхевіористична	Визначення особливостей поведінки споживачів залежно від поточної ситуації на споживчому ринку

Джерело: узагальнено автором на основі [6; 32; 73; 122; 179; 190; 323]

Отже, підводячи підсумки дослідження сутності, ролі та місця споживчого ринку можна зробити такі висновки:

- споживчий ринок посідає центральне місце серед інших видів ринків. Це зумовлено тим, що він задовольняє першочергові потреби людини в засобах існування, сприяючи тим самим відтворенню головної продуктивної сили економіки, і вносить вагомий вклад у досягнення головної мети функціонування економічних господарських систем світу – задоволення постійно зростаючих потреб суспільства;

- враховуючи пріоритетність задоволення людських потреб, усі інші види ринків орієнтовані на забезпечення функціонування споживчого ринку;

- параметри розвитку споживчого ринку обумовлюють рівень організації і показники функціонування суміжних ринків, і, в кінцевому підсумку, визначають результативність діяльності соціально-економічного комплексу країни;

- найвища динамічність і найбільша чутливість споживчого ринку до нововведень є каталізатором упровадження інновацій на всіх інших ринках, що піднімає їх на якісно новий рівень розвитку;

– вимоги передусім споживчого ринку (з-поміж сукупності інших) найбільш наочно демонструють безмежність людських потреб при обмеженості ресурсів для їх задоволення, що актуалізує проблему впровадження ресурсозберігаючих технологій виробництва;

– споживчий ринок об'єднує стадії виробництва й розподілу з особистим споживанням у єдиний відтворювальний процес, завдяки чому забезпечується відшкодування відповідної частини суспільного продукту в сфері споживання;

– маючи найбільший соціально-економічний ухил, споживчий ринок у найбільшій мірі відображає соціально-психологічні відносини виробника і споживача, торгівельного посередника і споживача, виробника і торгівельного посередника тощо.

Однозначно також варто зауважити, що сучасний етап розвитку суспільства, його перехід до наступної фази, обумовлює кардинальні зміни у функціонуванні споживчого ринку, що позначається на його сутності і коригує мету розвитку. Оскільки споживчий ринок є певною мірою відображенням розвитку суспільно-економічних процесів, а також розвитку людини як суб'єкта соціально-економічних відносин, необхідно розглядати цей ринок та його особливості через призму нових соціально-економічних відносин, обумовлених переходом до постіндустріального суспільства, що стане предметом нашого подальшого дослідження.

2.3. Споживчий ринок в опосередкуванні неоекономічних процесів відтворення людини і суспільства

Нині постає необхідність вирішення проблеми розвитку людини як джерела розвитку цивілізації, зокрема, її нового типу, здійснення принципової зміни онтологічної парадигми – переходу від матеріального, раціонального та ірраціонального до духовного та інтелектуального. Така позиція відкриває шлях для обґрунтування вірогідності превалювання у домінуючому способі відтворення соціальності людини явищ духовного харак-

теру, що визначає умови формування нового типу суспільства, яке знаходиться нині на стадії становлення.

Суспільство, як частина матеріального та морального світу, не може існувати само по собі. Характер суспільного прояву розкривається через визначення форм суспільної діяльності людей, які мають функціональний характер, оскільки суспільство розглядається у загальному трактуванні.

На думку С. Соколова [350], сучасне суспільство слід розглядати, як сукупність основних сфер залежно від функцій, що належать їм у суспільстві, а також потреб та інтересів, які суб'єкти реалізують на ринку. Основними сферами є екологічна, яка передбачає умови виникнення та розвитку людства; демографічна та соціальна (процес відтворення людей як біосоціальних істот); економічна (виробництво, розподіл обмін та споживання матеріальних благ); політична (продукування, розподіл, використання влади – порядку); духовна, яка пов'язана з використанням духовних цінностей в процесі розподілу та споживання; психологічної (зберігання та використання потреб, знань, почуттів, переконань).

Еволюція людини, у тому числі, як суб'єкта соціально-економічних відносин, відбувається протягом всієї історії людства. Одночасно змінюється суспільство, яке також еволюціонує. Ці зміни є взаємопов'язаними, тобто як кожна конкретна особистість впливає на суспільні зміни, так само і умови, в яких формується та розвивається ця особистість, матимуть певний вплив на те, якою буде людина, зокрема, якими будуть її потреби та інтереси. Крім того, слід зважати на те, що важливою рушійною силою еволюції суспільства є науково-технічний прогрес, темпи якого все більш прискорюються і призводять до змін у суспільно-економічних відносинах. Проте, головним джерелом розвитку науки є людина та, визначальною мірою, її потреби (як фізіологічні, так і потреби більш високого рівня). Зазначена специфіка сучасного розвитку людства та створення ним системи господарювання вносить суттєві корективи в ринкові відносини, трансформуючи власне сутність ринку.

Кожен новий шабель розвитку суспільства характеризувався зміною видів та методів людської діяльності, відповідно змі-

нювались пріоритетні здібності, що є джерелом успішності та задоволення потреб. Сама структура цих потреб, а, отже, і структура споживання також змінювалась від переважно матеріальних продуктів в доіндустріальному суспільстві до значної частки послуг в індустріальному суспільстві та інформаційних продуктів та послуг в постіндустріальному суспільстві.

Грунтуючись на теорії постіндустріального суспільства, авторами якої вважають Д. Белла та О. Тофлера [25–26; 387], можна виділити три великі періоди в історії розвитку соціуму – доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільство, основні характеристики яких та їх еволюційні зміни подані в табл. 2.5.

Таблиця 2.5 – Характеристика основних етапів еволюції суспільства у контексті постіндустріальної теорії

Тип суспільства	Доіндустріальне (традиційне)	Індустріальне	Постіндустріальне
Основний ресурс	Природні ресурси	Капітал	Інформація, знання
Тип діяльності	Добування	Виготовлення	Переробка
Технології	Трудомісткі	Капіталомісткі	Наукомісткі
Обмежувальний фактор	Земля	Капітал	Знання
Визначальна характеристика людського капіталу	Чисельність персоналу	Кваліфікація	Креативність
Об'єкт споживання, що превалює	Матеріальні продукти	Послуги	Інформаційні продукти як носії об'єктивованого та кодифікованого знання
Мережі	Торгові мережі	Енергетичні та комунікаційні мережі	Глобальні інформаційні мережі
Форми суспільного багатства	Натурально-майнова	Вартісна	Інформаційно-знаннева

Джерело: узагальнено та доповнено автором на основі: [126; 183]

Наведена інформація дає можливість зробити висновок про те, що доіндустріальне (традиційне) суспільство ґрунтується на відносинах людини і природи; індустріальне – на відносинах людини і перетвореної нею природи; постіндустріальне суспільство – на взаємодії людей. Це є важливим для розуміння вектора, за яким у наш час відбувається трансформація ринку. Його, так само як і зміни, що відбуваються в соціумі, визначають провідні ознаки постіндустріального суспільства (постіндустріальної економіки) – прерогатива знань та інформації у всіх сферах життя суспільства, а також безперервно зростаючий у обсязі і часі масив різноманітних зв'язків, зокрема, відносин з приводу купівлі/продажу товарів і послуг на споживчому ринку.

Конкретизація ознак постіндустріального суспільства, становлення якого відбувається нині, вказує на таку специфіку:

- радикальне прискорення технічного прогресу;
- зниження ролі матеріального виробництва;
- розвиток сектора послуг та інформації;
- зміна мотивів та характеру людської діяльності;
- зростання важливості інформаційно-інтелектуальних ресурсів;
- значні зміни в структурі суспільства.

Д. Белл визначає постіндустріальне суспільство, як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважаючого виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя. Крім того, постіндустріальне суспільство передбачає виникнення інтелектуального класу, представники якого виступають в якості консультантів, експертів і технократів [25].

Формування постіндустріального суспільства включає в себе і формування системи нових економічних та, зокрема, ринкових відносин. Різні дослідники визначають сучасні економічні відносини як «постіндустріальна економіка», «нова економіка», «економіка знань», «інформаційна економіка» тощо.

З'ясовуючи особливості сучасного ринку, який формується одночасно зі становленням нових (постіндустріальних) економічних відносин, зауважимо на деталізації понятійного апарату.

Коли мова йде про інформаційну економіку, акцент у науковому сприйнятті такого терміну робиться на провідній технології; коли йдеться про економіку знань – акцентується на ідентифікації ресурсу, який є визначальним для сучасної системи економічних відносин; коли застосовується термін «постіндустріальна економіка» предметом розгляду стає спосіб виробництва. Дійсно, на думку багатьох науковців, сучасна економіка формується на гребені інформаційної революції. Галузь інформаційних технологій є однією з найбільш динамічних, зростає рівень інвестування даної галузі та її частка у ВВП. У той же час інші науковці стверджують, що вирішальним чинником успіху є не просто інформація, а знання, тобто «отримана у певний спосіб, відповідно до певних критеріїв оформлена інформація, що має соціальне значення і сприймається як саме знання певними соціальними суб'єктами та суспільством у цілому» [80; 364]. На думку Е. Тоффлера, знання – це те, на чому заснована вся економічна система. Вони проявляються у синергічному ефекті від найбільш ефективного використання таких ресурсів, як земля, капітал, праця [387]. Проте, як зазначає І. Стояненко [367], до економіки знань у найширшому розумінні відносять три основні сфери: науково-дослідні і дослідно-конструкторські розробки (НДДКР) та інновації, освіту і навчання, що сприяють формуванню людського капіталу, а також інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ). При цьому «інвестиції в економіку знань розглядаються як один із показників постіндустріального розвитку» [367]. Експерти Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) вимірюють інвестиції у знання за сукупністю національних витрат на вищу освіту, проведення НДДКР і розробку програмного забезпечення.

З вищезазначеного виходить, що інформаційна економіка та економіка знань є складовими постіндустріальної економіки (рис. 2.6). Отже, названа відповідність зберігається також і у сфері понятійного аналізу – поняття «інформаційна економіка» та «економіка знань» є вужчими, ніж «постіндустріальна економіка».

Рисунок 2.6 – Взаємозв'язок понять «постіндустріальна економіка», «інформаційна економіка», «економіка знань»

Джерело: узагальнено автором на основі [25; 80; 364; 367]

Окремого розгляду вимагають ознаки постіндустріальної економіки, оскільки саме вони безпосередньо зумовлюють специфіку нових ринкових відносин. Серед її багатьох ознак нами виділені ті, вплив яких на трансформацію ринку є найбільш суттєвим.

1. Постіндустріальна економіка – це економіка, в якій кількість працівників, зайнятих у сфері послуг, набагато перевищує кількість працівників, що працюють у матеріальній сфері виробництва.

2. У постіндустріальній економіці найбільший внесок у вартість матеріальних благ, які виробляються саме всередині цієї економіки, вносить кінцева складова виробництва – торгівля, реклама, маркетинг, тобто сфера послуг, а також інформаційна складова.

3. У постіндустріальній економіці інформація та знання є самостійним ресурсом та продуктом, що має специфічну цінність та відмінний від традиційних галузей виробничий процес, форму його організації та управління. Частка інформаційного сектора за останні роки значно зросла та становить близько 50–65 % у країнах з постіндустріальною економікою. Крім того, інформація та весь інформаційний сектор є найпотужнішим джерелом, що генерує сучасний соціально-економічний розвиток, динаміку і зростання.

4. У нових (постіндустріальних) умовах змінюється структура і форма суспільного багатства. Натурально-майнова і вартісна форми знаходяться в основі загальної структури створеного (і виробленого) багатства, вершину якого замикає багатство інформаційне та знанняве. Останні мають вкрай специфічну споживчу цінність. Прикладом утворення багатства за рахунок інформації може служити різна вартість одного і того ж продукту невідомої фірми та фірми, що має відомий бренд, тобто покупець платить не за додаткові матеріальні якості, а за ім'я фірми, прикладом утворення багатства за рахунок об'єктивованих, втілених у продукт знань є технологічні інновації, винаходи, ноу-хау тощо.

5. В умовах постіндустріальної економіки змінюється структура споживання. Потреби нижчих рівнів, які з розвитком індустріального сектору та перевиробництвом матеріальних товарів досить легко задовольнити, відходять на задній план. На перший план виходять так звані потреби вищих рівнів: естетичні потреби, потреби розвитку, самореалізації. При цьому зазначені види потреб значною мірою можуть бути задоволені не шляхом придбання матеріальних продуктів, а шляхом отримання послуг, а також придбання продуктів з високим вмістом інформаційно-знанневої складової у складі їх споживчої вартості.

6. До визначальних ознак постіндустріальної економіки відноситься швидка глобалізація всіх господарських процесів, що відбувається на хвилі розвитку інформаційних технологій та мереж, розвитку транспортного сполучення, інших комунікацій. Зростає мобільність капіталів, змінюється зміст і форми організації виробництва, в окремих видах якого відстань не має вирішального значення. Все частіше економічні процеси набувають віртуальної форми. В результаті значно розширився діапазон можливостей задоволення потреб споживача. Електронна форма торгівлі та розрахунків ці можливості перетворює в дійсність, прискорюючи і збільшуючи обсяг транзакційних угод, а разом з ними також транзакційних витрат. Так, за даними вітчизняних та міжнародних досліджень, обсяги електронних продажів у світі та в Україні стрімко зростають; прогнозується також їх подальше збільшення [119; 494].

На тлі глобальних процесів особливістю саме українського ринку є те, що незважаючи на загальний кризовий стан економіки, обсяги електронної торгівлі продовжують зростати. Крім того, на відміну від закордонного ринку, де лідерами електронних продажів є реально існуючі магазини, на українському ринку лідерами стають підприємства з віртуальними ресурсами [364]. Так, один з найбільших та відомих магазинів роздрібною торгівлі України «Ельдорадо» не займає провідних позицій в рейтингу, у той час як перше місце вже протягом кількох років посідає онлайн-ресурс «Rozetka» [208].

7. В умовах постіндустріальної економіки зростає як обсяг електронних транзакцій, так і частка нематеріальних продуктів та послуг, що реалізуються на ринку. При цьому слід відзначити, що такі продукти та послуги мають відмінні властивості від традиційних матеріальних благ. У наш час покупець платить не за продукт, а за можливість вирішення з допомогою нього певних завдань. Наприклад, вартість комп'ютера визначається не цінністю матеріалів і комплектуючих, з яких він створений, а складністю рішень, які з його допомогою можна вирішити.

Як зазначалося вище, споживчий ринок є своєрідним відображенням процесів, що відбуваються нині в суспільстві та економіці. Зважаючи на те, що названий ринок даний ринок є полем для реалізації відносин в системі «виробник-продавець-споживач», він вже нині найбільшою мірою зазнає змін, які в ході поступального розвитку постіндустріальної економіки ставатимуть ще суттєвішими. Мова йде передусім про зміни що відбуваються у сфері виробництва та сфері надання послуг, про новітні технології продажу, про трансформацію структури потреб та засобів їх реалізації, обумовлених еволюцією людини та суспільства та ін.

Відомо, що характер суспільства розкривається через визначення форм суспільної діяльності людей, які реалізують свої економічні інтереси на споживчому ринку. У цьому аспекті суспільство розглядається як сукупність людських індивідуумів, які об'єдналися для задоволення соціальних інтересів; контролю над своїми діями; формування складних та гармонійних систем

взаємодії; реалізації якісної визначеності суспільства у взаємодії з природою.

Із зазначених ознак суспільної діяльності людей, яка зумовлює розвиток ринку, видно, що агреговані в рамках соціуму дії індивідів мають характер або соціальної, або економічної, або політичної спрямованості (як окремо, так і разом взяті). Всі ознаки мають право на визнання та є взаємодоповнюючими.

Людина завжди є потенційним творцем необхідних умов еволюції суспільства, а визначається така дія через механізми споживання. Тому споживання слід розглядати як процес задоволення потреб матеріальними та духовними благами, що породжує мотивацію до праці, передбачає використання суспільного продукту певних потреб і що є кінцевою ознакою суспільного відтворення.

Особисте споживання, це певна сфера, в якій реалізується природна мета господарської діяльності суспільства, формуються стимули до продукування споживчих благ та визначаються доміанти розвитку економіки відповідно до певного устрою суспільства (доіндустріального, індустріального або постіндустріального). Теорія особистого споживання ґрунтується на основних пріоритетах:

- різноманітність видів споживання (кожна людина бажає споживати множину різноманітних індивідуальних благ);
- неперекорення (кожна людина прагне мати більшу кількість будь-яких товарів, не може бути перенасичений жодними із них, а гранична корисність всіх повинна узгоджуватися зі смаками споживачів);
- відповідність вимог (кожна людина-споживач повинна визначити для себе узгоджуваність смаків);
- субституція (кожний споживач згоден відмовитися від невеликої кількості певного товару, якщо йому запропонують натомість більшу кількість товару-субституту);
- спадна гранична корисність (певна межа товару залежить від його загальної кількості, яку може мати даний споживач).

Співвідносячи перераховані вище пріоритети, реалізовані у поведінці споживача, з реаліями постіндустріального суспіль-

ства, становлення якого відбувається нині, необхідно відзначити очевидність таких змін: по-перше, особливість товарів, що пропонує ринок на запит споживача (збільшення товарів з високою часткою творчої/інтелектуальної складової у їх споживчій вартості) та переважання послуг у структурі споживання, а, по-друге, якісні прогресивні еволюційні зміни суспільства та людини в ньому.

Зокрема, на думку Є. М. Азарян [6] споживання зовсім протилежно визначається на практиці. Розрив між оптимальним та парадоксальним споживанням, притаманним людині – індивіду та людині господарюючій з одного боку, та економічною системою з іншого боку породжує гіпертрофоване споживання. Основним елементом цього споживання виступають примусові заходи – рекламні заходи, або у вигляді нестачі основних ресурсів, або, як перебільшення будь-яких продуктів. Зазвичай людині нав'язується уявлення щодо необхідності придбання тих чи інших товарів, при цьому споживач вважає, що він особисто сам зробив свій вибір, як на користь придбання, так і на користь споживання.

Людина, або як прийнято називати споживач, будучи активним суб'єктом ринкових відносин та розбудови суспільства, неодмінно проявляє свої позиції та наміри у певній поведінці, конкретних діях і вчинках, що зумовлює потребу подальшої деталізації розуміння поняття «поведінка споживача». Нині не існує єдиного визначення поняття «поведінка», що пов'язано із широкою сферою його використання і наявністю різних підходів до тлумачення його суті. У контексті, що розглядається нами, перш за все, необхідно зупинитися на визначенні поняття «поведінка» в узагальненому розумінні з деталізацією, у тому числі, в економічній сфері.

У зовнішньому прояві будь-яка поведінка відображається в системі послідовних дій, спрямованих на безпосередній практичний контакт суб'єкта з предметами оточення, які забезпечують досягнення визначених цілей. Розглядаючи багаточисельні визначення поведінки споживачів, які представлені у науковій економічній літературі західних, а також вітчизняних

авторів, і порівнюючи ці визначення між собою, можна зробити висновки, що у найпоширенішому трактуванні, поведінка споживача – це діяльність, спрямована безпосередньо на отримання, споживання й розпорядження продуктами і послугами, включаючи процеси прийняття рішення, які передують цим діям, супроводжують їх і здійснюються після них. Тому, виділяються три основні підходи до розуміння особливостей цієї поведінки: соціологічний; економічний; психологічний.

Оскільки поведінка споживача формується, розвивається і виявляється в умовах суспільного життя, вона має соціально зумовлений характер. Соціологія досліджує та інтерпретує поведінку передусім у таких термінах, як: «діяльність», «спілкування», «винагорода», «цінність», «потреби». Згідно з соціологією поведінковість розглядається як одна із сфер суспільного життя – процес споживання, який існує поряд із виробництвом, обміном. Однак, предметом дослідження виступає не вся людина, а лише її поведінка, і то не у всіх проявах, а лише на ринку і лише в якості споживача. З точки зору соціологічного підходу предметом виступає поведінка різноманітних соціальних спільнот у процесі споживання. Економіка, погоджуючись в цілому з тим, що споживання є кінцевою фазою суспільного відтворення, в якій суспільний продукт використовується для задоволення потреб населення, наголошує на тому, що названі процеси проявляються на рівні реалізації саме економічних відносин, яким притаманна раціональність. Ще А. Сміт висунув ідею «економічної людини», припустивши, що головний спонукальний мотив діяльності індивіда – його власний егоїстичний інтерес. Прагнучи максимізації власного добробуту, мікроекономічні суб'єкти приймають рішення на основі критерію «витрати – вигоди» і реалізують їх, якщо вигоди перевищують витрати.

Однак нині цей підхід до розуміння поведінки споживача в надзвичайно особливих ринкових умовах переходу до постіндустріальної економіки критикується багатьма дослідниками. Науковці вважають, що модель «економічної людини» в умовах сьогодення є застарілою, та вказують на необхідність розробки нової концепції – такої, яка відповідала б вимогам, що висуває

до неї нове суспільство. Зокрема, Н. В. Денисов та Н. В. Родіонова [112; 326] вважають, що в цій моделі не враховується вплив неекономічних чинників, тоді як ринок має на увазі не тільки економічну свободу, а й дотримання соціальних, екологічних, правових, етичних та інших вимог до поведінки суб'єктів. Регулюючи відносини з приводу задоволення матеріальних потреб людини, модель нечутлива до інших сторін якості її життя. У наш час людина має широкі інформаційні та енергетичні можливості впливу на господарську діяльність та інші сторони суспільного життя. Рішення економічних проблем нині вимагає звернення до сфер етики, політики, права, релігії, екології тощо. Це означає, що людину-споживача в економіці слід розглядати з усіх сторін її життєдіяльності (рис 2.7).

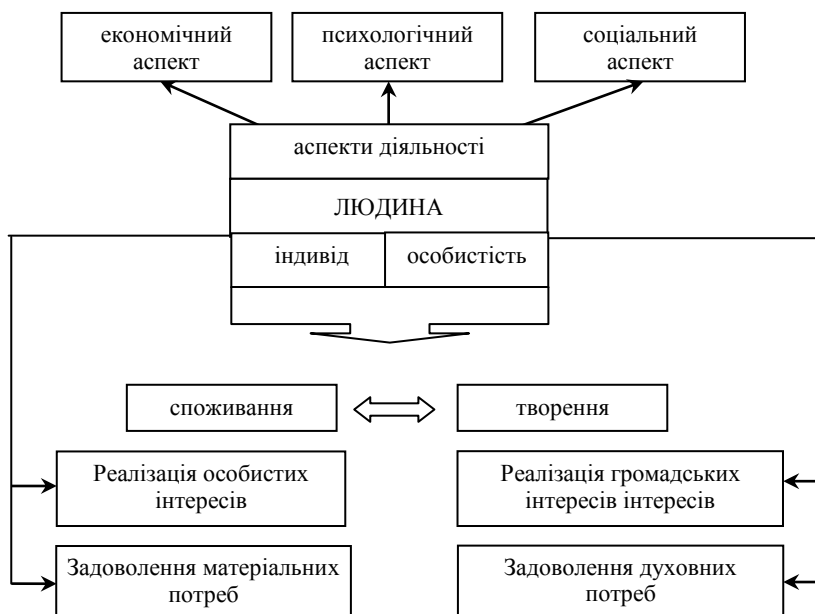

Рисунок 2.7 – Аспекти діяльності людини-споживача як індивіда та особистості

Джерело: узагальнено автором на основі [112; 237; 326]

Психологи вважають, що люди зазвичай непостійні. Їхні уподобання мають тенденцію до нетранзитивності, але систематично відхиляються від постійності, що можна вимірювати, пояснювати і досліджувати. Крім того, з погляду економічної психології, невизначеність залишається постійною, іноді домінуючою особливістю умов існування людини. Цей висновок явно суперечить положенням традиційної теорії очікуваної корисності, проте узгоджується з низкою економіко-психологічних розробок, в яких доведено, що вирішальним чинником становлення та розвитку економіки нового (постіндустріального) типу необхідно виділити креативно-емоційний інтелект, яким володіє талановита й інтелектуально-розвинена людина [425; 426].

Об'єктом дослідження поведінки в індивідуалістичній традиції є людина. Аналіз підходів до визначення поняття «поведінка споживача» дає підстави сформулювати його таким чином: поведінка споживачів – це сукупність дій і вчинків інтелектуального, фізичного та психологічного характеру, які здійснюються фізичними та юридичними особами під впливом чинників як зовнішнього, так і внутрішнього середовища і спрямовані на отримання і споживання товарів, послуг, ідей задля задоволення власних потреб. Bazуючись на попередніх дослідженнях, поведінку конкретного споживача можна уявити як систему взаємопов'язаних дій і вчинків, котрі здійснюються для реалізації певних функцій і вимагають зв'язку людини із соціумом.

Отже, все вищезначене дає підстави стверджувати, що перед наукою стоїть важливе завдання розробки моделі відносин, властивих сучасному споживчому ринку, в якій людина є не просто споживачем матеріальних благ, але наділена також інтелектом і духовністю, що істотно впливає на формування власних уподобань. Отже, її поведінку зумовлюють не тільки економічні, а й соціальні, політичні, психологічні, релігійні, правові, етичні, екологічні та інші чинники. Іншою визначальною особливістю цієї моделі є відновлення втраченого взаємозв'язку індивідуальної вигоди і суспільної користі [112] (рис. 2.8). Нині є очевидним, що економічний егоїзм «економічної людини» здатний взагалі знищити життя людського роду на Землі. Розширення і посилення антропогенного і техногенного тиску на

природу призводить людство до економічної та соціальної кризи. Причому глобалізація економіки, її інформатизація, швидкий розвиток науки і технологій можуть мати як позитивні, так і вкрай негативні наслідки. Глобальні інформаційні мережі можуть бути як інструментом для нав'язування певних цінностей та ідей, так і чинником, що сприяє розвитку ринкових відносин в інтересах людини та громадянського суспільства в цілому.

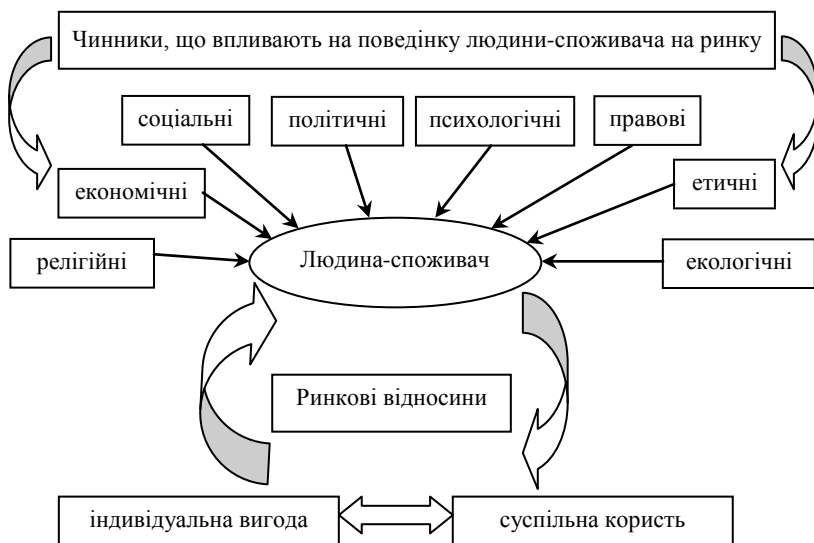

Рисунок 2.8 – Модель відносин на сучасному споживчому ринку

Джерело: авторська розробка

Важливу роль у побудові таких відносин на споживчому ринку, що будуть сприяти реалізації інтересів як споживачів, так і виробників, відіграє держава. Завданням держави у нинішніх умовах є урівноваження всіх процесів, що відбуваються в економіці та суспільстві в цілому. Економічна стратегія держави повинна пов'язувати цілі господарського розвитку із задоволенням соціально-економічних потреб суспільства, що співвідносяться з можливостями та поточним станом економічної системи.

Відомий вчений і мислитель Ж.-Ж. Руссо ще у 1755 р. у «Роздумах про виникнення і основи нерівності» сформулював критерій переходу до громадянського, цивілізованого суспільства, головний принцип якого: рівність прав і обов'язків людини, суспільства і держави. Основами громадянського суспільства вчений вважав морально-психологічні якості особистості – чесність, людяність, добropорядність. В суспільних відносинах особистість виділяється з маси, а можливості її самореалізації нічим не обмежені. Дії влади у забезпеченні громадянам соціально-економічного розвитку, безпеки підкоряються принципу соціальної відповідальності [329].

У наш час, як ніколи, люди мають потребу в загальних для всієї людської цивілізації ідеалах, цілях, діях. Актуальними стають питання етики, етичної основи спільного існування як на глобальному, так і на локальних рівнях [65]. В умовах глобалізації важливим чинником досягнення суспільної рівноваги повинно стати зріле громадянське суспільство. Держава, разом із суспільством, може встановлювати різні механізми корекції впливу негативних ефектів, знаходити шляхи виживання і розвитку людства.

Людина виходячи зі свого економічного призначення та своїх потреб, завжди є потенційним творцем для побудови оптимальних умов економіки та споживчого ринку, зокрема. Світова практика підтвердила, що функціонування та розвиток споживчого ринку, відповідно визначених уподобань людини, не можливий без врахування суспільних інтересів, реалізацію яких значною мірою забезпечує держава. Втручання держави в економіку зумовлено необхідністю створення умов для корекції функціонування ринкового механізму, захисту національних інтересів на внутрішньому та зовнішньому ринках, вирішення проблем, які ринковий механізм ефективно вирішити не може. Сучасна роль споживчого ринку в організації обміну вимагає чіткої організації та ефективної взаємодії його учасників. Це все обумовлює необхідність пошуку оптимізаційних рішень щодо впливу держави на процеси, які відбуваються на споживчому ринку.

Сучасна мета розвитку споживчого ринку має відповідати поставленим пріоритетам державної соціально-економічної політики, а саме:

- підвищення економічного зростання як держави в цілому, так і окремих її регіонів, збільшення обсягів національного виробництва споживчих товарів та послуг;
- розвиток людського потенціалу, як основної складової суспільного поступу та визначальної оцінки його рівня;
- економічна стабільність, яка забезпечує сталий рівень цін та тарифів, зниження інфляції, підвищення рівня зайнятості, збалансованості попиту та пропозиції;
- соціальна справедливість, яка підтримує справедливий розподіл доходів, захист соціально незахищеного населення.

Очевидно, що держава не може контролювати «всіх та все» у будь-якій діяльності. Однак там, де держава має проявляти себе, вона повинна робити це ефективно та повноцінно, важливим у цьому сенсі є встановлення законодавчих норм та засад ефективного державного регулювання, зокрема споживчого ринку. Особливо слід підкреслити важливість формування загальної державної регуляторної політики у сфері розвитку споживчого ринку, яка повинна бути спрямована на досягнення оптимального регулювання державою торговельної діяльності, усунення правових, економічних та адміністративних перешкод у реалізації права на підприємницьку діяльність.

Споживчий ринок, як чинник ефективності відтворювальних процесів є дієвим двигуном для інших галузей народного господарства. За допомогою механізму узгодження попиту та пропозиції, ринок забезпечує ефективні господарські зв'язки. Проте функції ринкового саморегулювання неодмінно поєднуються у наш час із функціями механізму державного регулювання. Враховуючи проблеми сьогодення, регулювання споживчого ринку повинно здійснюватися за трирівневою системою: на центральному рівні, на рівні регіонів та на рівні місцевого самоврядування. На кожному рівні повинні бути створені відповідні структурні підрозділи зі своїми конкретними завданнями і функціями. Основне завдання суспільства у сфері регулювання ринку спо-

живчих товарів полягає в оптимізації товарного обігу. Очевидно, що відсутність дієвого механізму є серйозним деструктивним чинником розвитку сфери споживчого обігу в сучасній економіці.

Функції механізму державного регулювання споживчого ринку здійснюються за допомогою спеціальних інструментів, а саме:

- розроблення та реалізації комплексних програм;
- цінового регулювання;
- ліцензування торговельної діяльності;
- здійснення системи сертифікації товарів та послуг;
- контроль за якістю товарів та послуг;
- підтримка соціально-значущих видів торговельної діяльності;
- впровадження обмежень на здійснення певних видів торговельної діяльності;
- контроль за дотриманням законодавства і вимог нормативних актів у сфері торговельної діяльності;
- застосування штрафних санкцій та інших видів відповідальності за порушення встановленого порядку здійснення торговельної діяльності;
- фінансування інвестиційних проектів на конкурсній основі за рахунок бюджетних коштів.

Формування в Україні ринкового середовища, сприятливого для створення передумов постіндустріального розвитку, являє собою складну і масштабну проблему. Це безпосередньо стосується сфери державного регулювання споживчого ринку. Відносини на такому ринку (як і ринкові відносини в Україні в цілому) повинні поступово бути приведеними до принципів, за якими розвиваються соціуми та економіки найбільш розвинених постіндустріальних країн. Зокрема, у наш час найбільш актуальним для України є Європейський напрям розвитку, а, отже, і практика економічно розвинених країн ЄС. Розбудова європейської держави у наш час не можлива без свідомого громадянства та реалізації прав людини, частиною яких є права споживача та проведення відповідної споживчої політики. Країни Європейського Союзу ефективно впроваджують стандарти безпеки та якості товарів і послуг, що є показниками добробуту населення.

Однією з основних форм державного регулювання споживчого ринку повинна бути відповідним чином сформована політика регулювання цін. Окрім прийняття стратегічних рішень, органи державного регулювання мають брати на себе функцію встановлення цін на конкретні види товарів і послуг, які мають стратегічне значення для національної економіки. Поряд із прямим встановленням і регулюванням цін, державні органи мають здійснювати і поточний контроль цінової ситуації на споживчих ринках. У цілому в розвинутих європейських країнах сфера контролюваного державою ціноутворення становить 10–30 % загального обсягу продукції, що випускається. Вивчення досвіду європейських держав засвідчує, що в країнах із розвинутою ринковою економікою органами державної влади вироблено чіткі принципи, методи і нормативи щодо встановлення цін. Одним з найкращих, на нашу думку, прикладом у цьому аспекті серед європейських країн є Франція. Протягом останніх сорока років у країні існував жорсткий режим державного регулювання цін. В окремі роки держава блокувала зростання майже всіх цін. Проте цінова політика здійснювалася досить обережно. У першу чергу це стосувалося конкурентоспроможних галузей, потім ціни регулювалися у галузях, де через специфіку виробництва були відсутні різкі стрибки цін і, в останню чергу, у галузях, що мали стабільний ринок. Узагальнюючи, необхідно зазначити, що масштабне державне втручання у ціноутворення вважається припустимим тільки в умовах гострих криз, інфляційних сплесків, але обмежене державне регулювання цін має місце в усіх країнах із розвинутою ринковою економікою.

Ефективним напрямом у сфері державного регулювання споживчого ринку є також селективна кредитна політика, яка спрямована на поживлення і стимулювання споживчого попиту населення, підтримку торговельних підприємств, що реалізують товари за соціально низькими цінами. Таким чином, кредитну підтримку отримують як споживачі, так і продавці товарів народного споживання. Кредитна підтримка споживачів, як правило, застосовується у випадку придбання дорогих, але необхідних у побуті товарів тривалого користування. У процесі держав-

ного регулювання споживчого ринку в європейських країнах широко застосовуються податкові методи. За їх допомогою регулюються обсяги споживання населенням різних товарів (через встановлення диференційованих ставок податків із продажів, акцизів); обсяги надходження різних товарів на споживчий ринок шляхом імпорту (через зміни ставок митних тарифів і мит). Як правило, у більшості європейських країн товари першої необхідності оподатковуються найменше, а предмети розкоші, алкогольні та тютюнові вироби несуть на собі основне податкове навантаження.

Поряд із органами державного регулювання значний вплив на споживачів ринку здійснюють громадські організації, зокрема, ті, що функціонують у сфері захисту прав споживачів. Результативною є практика їх діяльності у Великій Британії, Австрії, Фінляндії, Угорщині та інших країнах. На нашу думку, під впливом громадських організацій повинно вдосконалюватися законодавство про торгівлю і послуги, права й обов'язки підприємців, особливо до стандартів безпеки, екологічності, якості товарів і послуг. У наш час, завдяки розвитку глобальних інформаційних мереж вплив таких громадських організацій на суспільну думку в цілому та, зокрема, на думку окремих споживачів, є на порядок вищим, ніж ще декілька десятиліть тому.

Широко відомою практикою пострадянських країн є створення спілок із захисту прав споживачів та інших подібних форм громадської активності. Такі органи створюються для ефективного функціонування ринку та відповідності торгівлі вимогам споживачів. У їх функції входить проведення незалежної експертизи товарів і послуг, просвітницька робота серед населення, взаємодія із законодавцями, компаніями-виробниками, вивчення громадської думки та визначення споживчих переваг, надання громадянам необхідної юридичної допомоги. Базою для такої діяльності слугують експертні та дослідні інститути, лабораторії, навчальні центри, які створюються й функціонують за рахунок коштів спілок споживачів.

Отже, відносини «суспільство – ринок – людина» слід розуміти в контексті соціально-економічних відносин, що прита-

манні періоду становлення постіндустріального суспільства. Людина є джерелом цінностей, ринок – джерелом ресурсів для відтворення людини та соціуму, суспільство – джерелом соціального порядку.

Враховуючи, що нині споживчий ринок формується в умовах опосередкування відтворення суспільства і людини, кожний із названих феноменів не може досліджуватись окремо. Тріаду «суспільство – ринок – людина» слід розглядати як узгоджену взаємодію названих складових цивілізаційного розвитку. Така взаємодія завдяки її динамічності, відкритості та постійному генеруванню збагачених перехресних зв'язків перетворюється на здатну до саморозвитку систему, що сутнісно відповідає змісту постіндустріальних відносин, які поступово затверджуються нині.

В цьому контексті важливим завданням є поглиблення соціальної солідарності, удосконалення форм і методів соціальних взаємодій як основи підвищення взаємної відповідальності держави і суспільства за майбутнє розвитку людства.

Висновки за 2 розділом

Показано, що категорія «добробут» проявляється в масштабі потреб індивіда або соціальної групи і в обсягах, формах, способах та умовах їх задоволення, а структура добробуту формується як цілісний комплекс корисних речей, задовольень, які нашаровуються один на одного в процесі задоволення безлічі потреб. Відповідно до цього, розгляд добробуту в економічній науці здійснив перехід від загального обсягу споживання до його структури, потім – від суто матеріальних благ до неречових та духовних і поступово став включати такі чинники існування людини, як відпочинок, здоров'я, культурний та професійний розвиток, стан навколишнього середовища тощо. Сформульовано авторське визначення, згідно з яким добробут – це складне соціально-економічне явище і постійно відтворювальний процес, який включає також психологічний та поведін-

ковий ефект людини творця та споживача благ, а також характеризує рівень життя населення як міру задоволення потреб, обсягу яких відповідає обсяг вироблених благ.

Доведено, що добробут населення формується під впливом сукупності чинників, які мають різну природу, характер і ступінь впливу. Ці чинники впливають на виробництво, розподіл, обмін і споживання життєво необхідних благ, визначають стан природного і соціального середовища, в якому задовольняються потреби людини. Вказано, що можна виділити дві форми організації вищезначених чинників в єдину систему. Перша форма – суворі ієрархія, коли умови формування добробуту шикуються примусово, спрямовуються зовнішнім впливом (наприклад, державним) та підпорядковуються суворому диктату системи певних моральних принципів, які вказують, кому, як і чим займатися. Іншою формою є ринок, або «розширений порядок людського співробітництва». У цьому випадку добробут формується як результат самоорганізованого громадського порядку, який виникає природним шляхом.

Доведено, що на сучасному етапі економічного розвитку суспільство переходить від прагнення здобувати матеріальні блага з метою задоволення матеріальних потреб до прагнення самовираження, що свідчить про те, що потреби сучасної людини постійно розширюються. Нині спостерігається перехід від необхідності задоволення фізіологічних потреб до естетичних та духовних, що свідчить про зміни в системі цінностей суспільства. Перехід від перманентних до вищих потреб є свідченням трансформації свідомості членів суспільства, що вимагає розробки новітнього підходу до вивчення процесів та явищ, зокрема економічних, адже традиційний науковий підхід не може пояснити закономірностей розвитку інтелектуального суспільства.

Показано, що незважаючи на популярність теорії добробуту, вона вимагає удосконалення і подальшого розвитку. Тому на часі необхідність проведення ґрунтовних досліджень, які б дозволили чітко пов'язати між собою соціально-економічні проблеми та цілі, а також показати напрями їх реалізації через

конкретні механізми, встановивши чіткі стратегічні орієнтири, окреслити перспективи вирішення цих проблем в умовах глобальних викликів. Особливо це стосується розгляду чинників які впливають на формування добробуту і такої форми їх організації як ринок, зокрема споживчий.

Визначено, що ринок являє собою складну багатофункціональну систему економічних взаємозв'язків, що виникають між виробниками і споживачами, а сучасна економіка являє собою синтез великої кількості взаємодіючих ринків. Цей факт позначається на визначенні сутності категорій «ринок» і «споживчий ринок», зокрема. Показано, що при визначення сутності «споживчий ринок», найбільш придатним є системний підхід, який дозволив надати авторське визначення сутності «споживчого ринку» як відкритої, динамічної і багатофункціональної системи, що здатна до саморегулювання. Такій системі властиві змінні межі, структурні та кон'юнктурні коливання; її рух визначає взаємодія основних суб'єктів ринку (найчастіше – постачальник, споживач, посередник), яка здійснюється через економічний обмін споживчими товарами та послугами та забезпечує узгодження різноспрямованих інтересів названих суб'єктів і координацію їх суб'єктивних цінностей в умовах обмежених ресурсів; власний механізм функціонування, який повсякчасно забезпечує переходи від неврівноваженого стану системи до рівноважного, що проявляється як досягнення збалансованості між обсягами виробництва і споживання, попитом і пропозицією, а також як формування врівноважених цін інтересам діючих на ринку суб'єктів.

Доведено, що споживчий ринок посідає центральне місце серед інших видів ринків. Це зумовлено тим, що він задовольняє першочергові потреби людини в засобах існування, сприяючи тим самим відтворенню головної продуктивної сили економіки, і вносить вагомий вклад у досягнення головної мети функціонування економічних господарських систем світу – задоволення постійно зростаючих потреб суспільства; враховуючи пріоритетність задоволення людських потреб, усі інші види ринків

орієнтовані на забезпечення функціонування споживчого ринку; параметри розвитку споживчого ринку обумовлюють рівень організації і показники функціонування суміжних ринків, і, в кінцевому підсумку, визначають результативність діяльності соціально-економічного комплексу країни; найвища динамічність і найбільша чутливість споживчого ринку до нововведень є каталізатором упровадження інновацій на всіх інших ринках, що піднімає їх на якісно новий рівень розвитку; вимоги перед усім споживчого ринку (з-поміж сукупності інших) найбільш наочно демонструють безмежність людських потреб при обмеженості ресурсів для їх задоволення, що актуалізує проблему впровадження ресурсозберігаючих технологій виробництва; споживчий ринок об'єднує стадії виробництва й розподілу з особистим споживанням у єдиний відтворювальний процес, завдяки чому забезпечується відшкодування відповідної частини суспільного продукту в сфері споживання; маючи найбільший соціально-економічний ухил, споживчий ринок у найбільшій мірі відображає соціально-психологічні відносини виробника і споживача, торгівельного посередника і споживача, виробника і торгівельного посередника тощо.

Зазначено, що сучасний етап розвитку суспільства, його перехід до наступної фази, обумовлює кардинальні зміни у функціонуванні споживчого ринку, що позначається на його сутності і коригує мету розвитку. Оскільки споживчий ринок є певною мірою відображенням розвитку суспільно-економічних процесів, а також розвитку людини як суб'єкта соціально-економічних відносин, необхідно розглядати цей ринок та його особливості через призму нових соціально-економічних відносин, обумовлених переходом до постіндустріального суспільства. Отже, відносини «суспільство – ринок – людина» слід розуміти в контексті соціально-економічних відносин, що притаманні періоду становлення постіндустріального суспільства. Людина є джерелом цінностей, ринок – джерелом ресурсів для відтворення людини та соціуму, суспільство – джерелом соціального порядку.

Враховуючи, що нині споживчий ринок формується в умовах опосередкування відтворення суспільства і людини, кожний із названих феноменів не може досліджуватись окремо. Тріаду «суспільство – ринок – людина» слід розглядати як узгоджену взаємодію названих складових цивілізаційного розвитку. Така взаємодія завдяки її динамічності, відкритості та постійному генеруванню збагачених перехресних зв'язків перетворюється на здатну до саморозвитку систему, що сутнісно відповідає змісту постіндустріальних відносин, які поступово затверджуються нині. В цьому контексті важливим завданням є поглиблення соціальної солідарності, удосконалення форм і методів соціальних взаємодій як основи підвищення взаємної відповідальності держави і суспільства за майбутнє розвитку людства.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СПОЖИВЧОГО РИНКУ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

3.1. Методика аналізу споживчого ринку як індикатора соціально-економічного розвитку України

Оцінці соціально-економічного розвитку України, основним індикатором якого є стан споживчого ринку (відповідно до теми та мети нашого дослідження), передують визначення методичних засад такого аналізу. Опрацювання низки літературних джерел, присвячених цим питанням дозволило зробити такі висновки:

- методологія проведення оцінки стану і розвитку споживчого ринку має складну структуру і не стандартизована. Основною метою проведення дослідження споживчого ринку, на думку низки науковців, є визначення диспропорцій і невикористаних можливостей з метою розробки програми його розвитку;

- при проведенні оцінки стану і розвитку споживчого ринку використовуються такі методи: системний аналіз, статистичні методи (балансовий, індексний та інші), методи соціологічних досліджень, факторний, регресійний і кореляційний аналізи, експертні методи (засновані на інтуїтивному передбаченні розвитку досліджуваного об'єкта фахівцями-експертами) [31, с. 218; 130, с. 328–334, 392–394; 241, с. 48–50; 242, с. 7, 16–17; 379; 380; 381];

- більшість з описаних в науковій літературі методичних підходів присвячені питанням дослідження регіональних споживчих ринків, що ж стосується підходів до дослідження стану споживчого ринку на рівні національної економіки, то їх опис в науковій літературі майже відсутній;

- основою економічної діагностики процесів, що відбуваються на споживчому ринку, визнається аналіз кон'юнктури. Економічна кон'юнктура трактується як «... форма прояву на ринку системних факторів і умов відтворювального процесу в їх

постійному розвитку і взаємодії з урахуванням конкретного історичного аспекту, що виражається в певному співвідношенні попиту, пропозиції та динаміки цін» [162, с. 15]. Аналіз кон'юнктури споживчого ринку складається з таких напрямів [162, с. 18–21; 241, с. 44–47]: аналіз попиту, аналіз запасів, аналіз виробництва, аналіз цін, аналіз експорту та імпорту, аналіз споживання.

– пропонується використовувати комплексну оцінку стану споживчого ринку за допомогою таких показників [81, с. 86–87]: обсяг виробництва споживчих товарів на душу населення; обсяг продажів на душу населення; обсяг послуг на душу населення; співвідношення обсягу і норми споживання продовольчих товарів; співвідношення частки вітчизняних та імпортованих товарів; співвідношення обсягу і норми споживання непродовольчих товарів; рівень забезпеченості товарами тривалого користування; частка якісних товарів по відношенню до загального обсягу реалізованої продукції; ступінь задоволеності потреб населення (коефіцієнт асортименту пропонованих послуг (товарів) (відношення отриманих до кількості видів, в яких потребує населення); співвідношення обсягу наданих послуг і нормативів по їх надання; відношення між споживанням продовольчих товарів та непродовольчих товарів; ставлення спожитих послуг до обсягу спожитих товарів; співвідношення платоспроможного попиту населення та пропозиції споживчих товарів і послуг; пропорції між споживанням і виробництвом товарів і послуг; співвідношення між обсягом обороту роздрібною торгівлю та обсягом товарних запасів.

Все вищезначене дає підставу зробити висновок, що до того, що успіх комплексного дослідження споживчого ринку залежить від доступної статистичної та іншої інформації про суб'єктів ринку. При цьому, найбільш важливими відомостями є дані про споживачів як найважливіших суб'єктів ринкових відносин. Важливо мати інформацію про бажані місця придбання товарів і послуг, приводи, мотиви періодичності їх придбання та інші обставини споживання. На жаль, аналіз доступної статистичної інформації показує, що такі відомості відсутні в наявних офіційних джерелах статистики. Цей факт свідчить про необ-

хідність вдосконалення методів оцінки стану та розвитку споживчого ринку, що включають в себе не тільки етап аналізу наявної інформації, а й етап збору та обробки необхідних статистичних даних.

Необхідність дослідження передусім ринкової поведінки споживачів обумовлена їх визначальним статусом як суб'єктів ринкових відносин. М. Макдоналда і Я. Данбар зазначають: «... основне правило при визначенні ринку полягає в тому, що воно повинно бути дано в термінології потреб споживача і дозволити охоплювати сукупність всіх альтернативних продуктів або послуг, які, на думку споживача, можуть відповідати його потребам. Ринок є потреба споживача, яка може бути задоволена продуктами або послугами, які розглядаються як альтернативні» [204, с. 79]. З огляду на те, що структура споживчого ринку з самого початку не відома, а кількість змінних може становити безліч і визначення на початковому етапі аналізу залежною або залежних змінних не представляється можливим, для подальшого дослідження, слід погодитися з думкою ряду авторів, що найбільший інтерес можуть представляти кластерні методи дослідження споживчого ринку. Основна перевага кластерного аналізу – це пошук природних кластерів без визначення залежної змінної [513; 515].

Таким чином можна зробити загальний висновок, що найчастіше дослідники, формуючи методичний підхід до аналізу споживчого ринку, беруть за основу варіант концептуалізації ринку, який запропонований ідеальною моделлю неокласичної економічної теорії. Ринок постає тут як переважно ціновий механізм регулювання попиту і пропозиції, що приводяться до рівноваги силами вільної конкуренції між незалежними і раціональними учасниками ринку.

Однак ця модель, на жаль, не задовольняє завдання аналізу повністю. Це зумовлено не тільки тим, що її передумови є занадто абстрактними і не дуже реалістичні щодо значної частини відомих нам ринків. Проблема полягає в іншому: те, що часто подається як універсальний підхід до аналізу ринків, насправді виявляється глибоко специфічним, а отже, не виключає існуван-

ня інших підходів до побудови теоретичних моделей. Важливим є і те, що поряд з методом більш-менш конвенційного (такого який поділяють більшість науковців) теоретичного моделювання з властивим йому дедуктивним висновком і виявленню найбільш важливих зв'язків, що стосуються поведінки учасників ринку, можуть використовуватися альтернативні методи, які не просто допускають інші передумови, але і ґрунтуються на інших принципах.

Виходячи з визначення споживчого ринку як відкритої, динамічної і багатофункціональної системи, що здатна до саморегулювання і має змінні межі, структурні та кон'юнктурні коливання, а її рух визначає взаємодія основних суб'єктів ринку (найчастіше – постачальник, споживач, посередник), яка здійснюється через економічний обмін споживчими товарами та послугами та забезпечує узгодження різноспрямованих інтересів названих суб'єктів і координацію їх суб'єктивних цінностей в умовах обмежених ресурсів (див. п. 2.2), ми стверджуємо, що в основу дослідження соціально-економічного розвитку національної економіки України, через використання в якості індикатора стану споживчого ринку, має бути покладений комплексний підхід до його оцінки, який ґрунтується на економіко-соціологічних методах. Одна з переваг такого підходу, на нашу думку, полягає в тому, що він виходить з необхідності методологічного плюралізму і дозволяє використовувати різноманітні економіко-соціологічні методи, зокрема, історико-генетичний, статистичний та феноменологічний.

За використання історико-генетичного методу, який вивчає ринок як місце торгівлі і як сукупність організаційних форм, можна простежити виникнення первинних форм ринкового обміну і їх подальшу еволюцію, а потім на основі зіставлення і виявлення найбільш стійких форм обміну виходити на відповідне узагальнення, як це робив, наприклад, в своїх знаменитих працях історик Ф. Бродель [52]. Безумовно, цей метод не позбавлений серйозних недоліків, адже через значне різноманіття господарських форм з'являється велика кількість історичних фактів, які досить складно описати, а прагнення до описовості

та індуктивний характер висновків серйозно обмежують можливості побудови будь-якої теорії. Одночасно цей метод має і свої переваги – він дозволяє звертатися до конкретних форм господарства, не втрачаючи при цьому зв'язок з цими формами в процесі теоретизування.

З позицій статистичного методу ринок постає як сукупність диференційованих сегментів, або ніш. Визначення критеріїв сегментації дозволяє визначити внутрішні і зовнішні кордони ринків, а далі представляти його у вигляді набору агрегованих вартісних і натуральних параметрів (наприклад, обсяг платоспроможного попиту). Цей метод, на жаль, не позбавлений певного спрощення понять, через те, що до ринку, у цьому випадку, відносять фактично будь-які товарно-грошові потоки. Крім того, саме по собі виявлення статистичних залежностей може стати не кращим способом для побудови теорій, бо не завжди є зрозумілими критерії розмежування суттєвих і несуттєвих ознак. Як результат – виникнення ризику створення значної кількості не потрібних статистичних артефактів. Разом з тим, цей метод є найбільш простим і, оперуючи відомими обсягами товарних, грошових і трудових ресурсів, він дозволяє достатньо чітко виділяти об'єкт вивчення, визначаючи межі ринку і його окремих сегментів – за територіями, видами товарів, типами продавців і споживачів. Важливо й те, що даний метод виводить нас на різноманітні вимірювання, надаючи ринковим параметрам кількісну визначеність.

Феноменологічний метод пропонує розглядати ринок як продукт взаємодії його учасників. Вихідним пунктом тут виступає їх суб'єктивне (точніше, інтерсуб'єктивне) сприйняття того, що відбувається. Аналізуючи зміст цього сприйняття, можна виявити панівні і найбільш актуальні уявлення про ринок. Цей метод найбільшою мірою наближає нас до діючих акторів, змушує вступати з ними в безпосередню комунікацію і дозволяє не виводити поняття з абстрактних передумов, а формувати їх зміст з суджень самих учасників ринку.

Отже, феноменологічний метод через взаємодію з учасниками ринку допомагає встановити об'єкт, попередньо ознайоми-

тися з ним. Історико-генетичний метод через аналіз виникнення і еволюції найбільш стійких організаційних форм приводить нас до родового поняття ринку і через теоретичне моделювання добудовує це вихідне поняття додатковими передумовами, на ґрунті яких формується механізм, що координує дії учасників ринку. А статистичний метод через використання відповідних показників та технік їх аналізу знову повертає нас до емпіричного спостереження об'єкту, допомагаючи визначати (перевизначати) його зовнішні і внутрішні кордони, відкриваючи можливість для емпіричного використання теоретичних моделей.

Крім того, доцільність використання вищезначеного комплексного підходу до дослідження стану споживчого ринку визначається ще й тим, що в основі економіко-соціологічних методів, які є його базою, знаходяться економікосоціологічні концепції, що дають різне уявлення про ринок, зокрема: екологічна, відповідно до якої ринок постає як сукупність ніш, зайнятих різними популяціями організацій; структурна, що аналізує ринок як сукупність мережевих зв'язків між його учасниками; неоінституціональна, яка акцентує роль правил у функціонуванні ринку; політико-економічна, яка аналізує роль владних відносин у взаємодії між учасниками ринку; соціокультурна, яка представляє ринок як культурний конструкт; феноменологічна, що визначає ринок з точки зору сукупності значень, вироблених його учасниками; політико-культурна, яка пов'язана з розумінням ринку як організаційного поля.

Так, ринок як безліч організаційних популяцій розглядається екологічною концепцією, або так званою популяційною екологією, представниками якої є А. Хоулі, М. Хеннан і Дж. Фрімен, Керролл і Х. Олдріч [178; 258; 315; 483; 488; 500; 501].

До кінця 1980-х рр. даний напрям досліджень перетворився на один з найважливіших напрямів сучасної економічної соціології та організаційної теорії. На відміну від традиційної теорії організацій ринок представлений тут як сегментований простір, в якому співіснують і взаємодіють не окремі фірми, а різні популяції організацій, під якою розуміють сукупність фірм, що володіють гомогенною організаційною формою; це клас орга-

нізацій, які дещо схожі між собою з точки зору своєї відповідності мінливому навколишньому середовищі і своєї вразливості перед її змінами.

Подібне перенесення акценту на рівень популяції підкреслює, що розвиток ринку не є справою окремої організації. Він має інтерактивний характер і залежить від того, як пристосовуються до змін інші організації даної популяції і організації суміжних популяцій, які конкурують одна з одною за ресурси та визнання (легітимацію).

У свою чергу ключове поняття організаційної форми визначається як комбінація обмежених ресурсів, що дозволяє отримувати дохід за рахунок експлуатації певної ринкової ніші. Це свого роду «сховище компетенцій» [500], основа стратегічних рішень менеджерів, що складається з елементів формальних адміністративних правил, неформального нормативного порядку і поширених в організації принципів дії. Відповідно, ринкова ніша – це частина сегментованого ринкового простору, в якому відтворюються відносно стійкі зв'язки даної організаційної форми з певними групами постачальників і споживачів. Іншими словами, організаційна форма являє собою самостійну і цілісну господарську структуру, характеристики якої тісно пов'язані з зовнішнім середовищем і відповідають її основним вимогам.

Стійкість і значимість організаційної форми залежить від ширини ринкової ніші, яку займає дана форма. Ця ширина вимірюється не тільки обсягом продажів або відповідною часткою ринку. Вона характеризується такими параметрами, як: товарний асортимент і спектр послуг, що надаються, ціновий діапазон і характер цільових споживчих груп, кількість господарських об'єктів і їх територіальне розташування.

Екологічний підхід розглядає розвиток ринку як процес відбору організаційних форм, що нагадує природний відбір в біологічному середовищі, який породжується конкурентною боротьбою, або змагальністю ринкових відносин, де ставкою є виживання або витіснення з ринку.

Представники популяційної екології звертають увагу на те, що хоча і існує можливість розвитку і видозміни існуючих орга-

нізаційних форм під тиском господарського середовища, розвиток нових організаційних форм найчастіше відбувається за рахунок знищення старих. Точніше, на першій стадії конкуренції, коли ринкова ніша не заповнена, нова форма деякий час може співіснувати поруч з існуючими формами, але потім її поширення призводить старі форми до неминучого занепаду. Структурна інерція старих організаційних форм виявляється сильнішою за їх адаптивні можливості. Ця інерція формується під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. До внутрішніх чинників належать: раніше зроблені інвестиції в специфічні активи і навички; обмежені можливості збору і обробки інформації; негативні політичні реакції на порушення рівноважного стану під внутріорганізаційний розподіл ресурсів; встановлені в організації нормативні порядки.

Зовнішні ж чинники проявляються через: дію адміністративних і фінансових бар'єрів входу на ринок і виходу з нього; тиск з боку інших організацій, що мають схожу структуру; виникнення проблем легітиматії організаційних форм [411]. В результаті структурної інерції організації постають як відносно стійкі утворення, що протистоять мінливості і невизначеності зовнішнього середовища. При цьому окремі компанії, раніше спиралися на старі організаційні форми (з метою вижити), але їх успішний розвиток можливий тільки за умови зміни цих організаційних форм, тобто переходу в нову ринкову нішу – сегмент ринкового простору, розмічений конкурентами.

Залишилося додати, що для здобуття перемоги нова організаційна форма повинна не просто бути економічно ефективною. Вона також повинна довести свою легітимність і, по можливості, представити інші форми – як неефективні, що порушують закон або не заслуговують на довіру (наприклад, показати, що вони не платять податки, порушують інтереси споживача, поширюють контрафактну продукцію і т. ін.).

Окремої уваги варте питання щодо вимірювання результатів відбору тих чи інших організаційних форм. Замість традиційних показників обсягу продажів пропонується використовувати індекси організаційної демографії: «народжуваності» і «смерт-

ності» підприємств певної форми, які вимірюються кількістю фірм, що виникли або, навпаки, розпалися протягом певного періоду часу. Перевищення «народжуваності» над «смертністю» і є свідченням успішного відбору тієї чи іншої організаційної форми.

При використанні концепції «ринок як переплетення соціальних мереж», під ринком розуміється сукупність ніш, які займаються гравцями з різними організаційними формами. Але, за справедливим зауваженням У. Бейкера і його колег, – «на додаток до демографії фірм нам потрібна демографія міжорганізаційних відносин» [24]. Тому ринок може бути представлений зовсім інакше, наприклад, як переплетення соціальних мереж, під якими розуміється сукупність стійких зв'язків між учасниками ринку. Це, зрозуміло, не означає, що ринок зводиться виключно до наявності мереж, мережі розглядаються як ключовий елемент, який визначає структуру ринку і профіль його учасників. Відповідно до даного підходу ринки розрізняються перш за все структурою сформованих зв'язків, а ринкова ніша кожного учасника, його конкурентоспроможність і, більш того, сама ідентичність визначаються не стільки власними властивостями організації (формами власності, кваліфікацією працівників, розкрученістю бренду), скільки їх позиціонуванням в мережах. Причому, ці стійкі зв'язки між індивідами і фірмами неможливо втиснути в рамки традиційної дихотомії «ринок – ієрархія», якою оперує, зокрема, нова інституційна економічна теорія [525]. Вони знаходяться між двома полюсами, припускаючи більш складну логіку взаємодії, ніж контрактні відносини між автономними учасниками ринку або управлінський диктат інтегрованої фірми.

Біля витоків мережевого підходу в економічній соціології стояли М. Грановеттера [435], який опублікував в середині 1970-х рр. кілька робіт про мережеву організацію ринку праці, а також його вчитель Х. Уайт (в першу чергу мова йде про опубліковану в 1981 р. статтю «Звідки з'являються ринки?») [523]. До середини 1990-х рр. даний напрямк посів одне з ключових місць – в першу чергу завдяки роботам Р. Берта, У. Бейкера, У. Пауелла, Д. Старка і Б. Уці [269, 363; 398; 484].

Мережевий підхід виходить з того, що учасники ринку, які вступають в добровільний ринковий обмін, з більшою ймовірністю зав'язують відносини з тими, з ким вони мали справу раніше, переконавшись в надійності вже відомих їм партнерів. При регулярно повторюваних актах обміну для учасника ринку стає важливим досвід попередньої взаємодії.

Для нього постійні партнери, у разі успіху колишніх спроб, мають пріоритет перед новими партнерами. Це означає, що учасник ринку виходить, насамперед, з персональної взаємної довіри, де перевага надається «своїм», перевіреним, а не «чужим», випадковим контрагентам, а здатність до формальної калькуляції витрат і вигод часто поступається місцем мобілізації ресурсів соціального капіталу. Цим жодною мірою не заперчується наявність і значимість випадкових ринкових зв'язків на ринку.

У будь-якому випадку, з точки зору такого підходу, виявляється, що ринок значною мірою складається з дій не автономних по відношенню один до одного учасників, які знаходяться у відносинах пов'язаності і взаємозалежності, причому, саме ці якості роблять його стійким. Це також означає, що учасники ринку, організовуючи свою діяльність, виходять не тільки з вузькоєгоїстичних інтересів, який проявляється в очікуванні відшкодування витрат і отримання вигоди за принципом «тут і зараз», але на принципах взаємності, коли вигода може бути отримана в майбутньому, причому в іншій, нееквівалентній, формі і до того ж від інших агентів мережевої спільноти [492].

За допомогою мережевого підходу пояснюються найрізноманітніші явища, в тому числі феномен етнічного підприємництва. Майже у всіх країнах виявляються етнічні меншини, які досягають успіху на ґрунті підприємницької діяльності, обганяючи і витісняючи інші етнічні групи і титульні етноси. При цьому дослідниками відмічено, що явно досягають успіху ті етнічні меншини, у яких взаємовигідний ринковий обмін підкріплюється високою інтенсивністю мережевих зв'язків, і через них виявляється колективна підтримка одноплемінників. Мережі взаємної підтримки дозволяють спочатку прийняти рішення

щодо міграції, потім облаштуватися на новому місці, знайти роботу, перевезти свої родини і, нарешті, відкрити власну справу. Завдяки цим мережам передається знання можливостей ринку, надаються пільгові або навіть безвідсоткові кредити, забезпечується дешева і лояльна робоча сила, гарантується певний внутрішній попит на вироблені товари [316; 396].

Таким чином, мережевий підхід фіксує наявність або відсутність зв'язків між учасниками ринку, допомагає визначити їх частоту і щільність, уявити загальну конфігурацію контактів. Однак сама по собі, ця конфігурація небагато говорить про зміст і характер зв'язків. Через свою багатозначність вони можуть по-різному інтерпретуватися учасниками ринку залежно від контексту або поставлених ними цілей. Але головне, соціальні відносини не зводяться до безпосередньої взаємодії і включають надіндивідуальні утворення, які передують будь-яким ринковим операціям. Саме на такі утворення, що не зводяться до інтеракцій між учасниками ринку, і звертають увагу неінституціоналісти, для яких ринок постає перш за все як сукупність інститутів [315], під якими розуміють правила поведінки в повсякденній діяльності і способи підтримки цих правил [253].

Самі ж правила трактуються як регулятивні принципи, підкріплені легітимними правовими або соціальними нормами, які або дозволяють певний спосіб ринкового обміну як можливий, або пропонують його як бажаний, або, навпаки, забороняють його, вважаючи неприйнятним. Таким чином, інститути одночасно обмежують і стимулюють повсякденні дії учасників ринку. Вони не усувають добровільності обміну, але швидше за все економлять витрати пошуку потрібного варіанту, пропонують готові схеми дій, дозволяють здійснювати вибір і передбачати дії інших учасників. Інститути включають і певний культурний елемент – виробляються загальні визначення, що дозволяють більш-менш однозначно інтерпретувати правила поведінки і, отже, ефективно координувати свої дії з діями інших учасників ринку.

Новий інституціоналізм в соціології тісно пов'язаний з теорією організації. Його появу пов'язують з публікацією статей

Дж. Мейера (кінець 1970-х рр.). В кінці 1980-х на початку 1990-х рр. цей напрям наукової думки став визначальним. Серед провідних дослідників слід відзначити У. Бейкера, Н. Біггарта, П. Дімаджіо, В. Ні, Н. Флігстіна та ін.

Узагальненим вираженням досягнень нового інституціоналізму можна вважати книгу Н. Флігстіна «Архітектура ринків» [496]. Цей напрям розвивається в чітко вираженому зв'язку з більш ранньою течією – новою інституціональною економічною теорією, запозичивши у неї багато термінів і концептуальних схем. Інституціоналізація напряму відбулася з виходом збірки під редакцією У. Пауелла і П. Дімаджіо [511]. Перш за все мова йде про концепції прав власності та трансакційних витрат; приймається ідея неповної та асиметричної інформації, що ускладнює укладання всеохоплюючих контрактів; використовується запозичена у Г. Саймона теорія обмеженої раціональності господарських агентів; звертається увага на важливу роль опортунізму в їх поведінці, що виражається в обмані і крадіжці, приховуванні або перекручуванні інформації тощо. Емпіричні дослідження господарських інститутів автор починає з вивчення сектора некомерційних організацій і постачальників суспільних благ в сфері освіти, охорони здоров'я і тощо. Ці підходи до розуміння дії інститутів потім були поширені на основні ринкові сектори господарства. Нині їх застосовують практично до будь-якої галузі – від легкої промисловості до фінансових ринків.

У подальшому інституціональний аналіз окремих ринків національного рівня переходить у формат міжнародних зіставлень і компаративних досліджень «інституційних логік» організації ринку. Найбільш популярними до цього часу стало порівняння США і західноєвропейських країн з Японією і молодими «тиграми» Південно-Східної Азії. Слідом за «відкриттям» Азії з'явився і більш явний інтерес до країн Латинської Америки. У цьому контексті на згадування заслуговують роботи Н. Біггарт, М. Гілл, М. Орру, Г. Хамілтон [508], а також на праці з порівняльного аналізу множинних моделей капіталізму.

Паралельно американській течії розвивається і набуває все більшої популярності новий французький інституціоналізм,

більш відомий як економічна теорія конвенцій [505]. Суть його реалізованої практики полягає в тому, що взаємозв'язки між агентами можуть мати різний зміст і піддаватися різним інтерпретаціям. Існує безліч «порядків обґрунтування цінності», за якими ховаються свої світи – фундаментальні режими залученості та зв'язку. Кожному такому порядку відповідають свої способи координації дій. І ринковий спосіб представляє лише один з можливих світів, йому протистоять також індустріальний, домашній, цивільний і інші світи [47].

У світі ринкових відносин основною формою цінності виступає грошова оцінка, інформація поширюється через ціни, ключовим типом відносин є обмін, а кваліфікація агента оцінюється по його (її) купівельній спроможності або вмінні продати товар. Цей ринковий спосіб координації, регульований цінами і короткостроковими калькуляціями, постійно вступає в протиріччя з іншими світами. Серед них виділяється індустріальний світ, заснований на технологіях, інвестиціях і перспективному плануванні. Тут вимірюють у категоріях продуктивності і міркують в термінах технологічних ланцюгів, відносини носять скоріше функціональний характер, а кваліфікація оцінюється за рівнем професійних знань. Ринковому порядку протистоїть також домашній світ, який базується на традиційних і особистих взаємозв'язках, спорідненості і локальності, де основною формою цінності є репутація, основним маркером статусу – особистий авторитет, інформація передається через викладення накопиченого досвіду, висока роль взаємної довіри. Нарешті, існує логіка громадянського світу, побудованого на колективних інтересах і дотриманні демократичних прав, де цінністю є колективне благо, всі суперечки і міркування ведуться в термінах відповідності (або невідповідності) цього загального блага, а інформація передається через законодавчо закріплені формальні правила, тут вибудовуються відносини солідарності, а кваліфікація агента визначається тим, якою мірою він здатний представляти чийсь інтереси.

Важливий напрям нових інституційних досліджень пов'язаний з вивченням різних сторін неформальної і тіньової еконо-

міки [21]. Відомо, що поділ на формальні і неформальні правила є фундаментальними для нового інституціоналізму.

Політико-економічна концепція аналізує роль владних відносин у взаємодії между учасниками і представляє ринок як механізм реалізації владних відносин. Взаємовигідність ринкового обміну і наявність загальних регулюючих правил не означають повної симетричності позицій його учасників. Більш того, в реальності ці позиції частіше за все не рівнозначні: існують серйозні відмінності в обсягах владних ресурсів, які ними мобілізуються (здатність до організації та реалізації своїх інтересів) і соціальних навичках (здатність спонукати інших агентів до співпраці).

Аналіз владних відносин включає два найважливіші вимірювання – відносини між самими учасниками ринку і їх відносини з державою. Щодо першого виміру, слід зазначити, що на ринках утворюється більш-менш стійка владна ієрархія гравців, яка схильна до інституціоналізації. Можна погодитися з економістами в тому, що ринкова форма господарювання прагне до рівноважного стану. Проте більш важливим є сам спосіб досягнення рівноваги – поряд з силами стихійної самоорганізації найважливішу роль тут відіграють потужні стабілізуючі сили не спонтанного характеру, а саме – цілеспрямований, регулюючий вплив великих корпоративних структур, без якого така стабілізація, всупереч припущенням багатьох економістів, навряд чи була б можливою.

Найважливішою частиною боротьби за стабілізацію правил і реалізацію владних ресурсів є використання механізмів державної влади, які допомагають формувати ті або інші правила гри. З цієї точки зору формування ринків і консолідація функцій держави відбуваються одночасно. Історикам і антропологам добре відомо, що більшість ринків складалася не попри державу та всупереч їй, а при її прямій підтримці. Причому це стосується не лише примітивних, але і сучасних господарств. Сучасний ринок так само не є автономним від дій держави [497]. І тому проблема розвитку ринків невіддільна від проблеми державного регулювання господарства.

Справа в тому, що досить часто держава і ринок досить жорстко протиставляються один одному, а в якості головного питання розглядається ступінь втручання держави в господарські процеси. При цьому ліберали перебільшують переваги ринкового регулювання і пропонують мінімізувати присутність держави як сили, що обмежує добровільність і рівність ринкового обміну. Консерватори, навпаки, захищають державу і намагаються обмежити ринкові свободи. Але в будь-якому випадку, держава і ринок представляються як антагоністи, які діють на абсолютно різних підставах – відповідно, політичних і економічних – і борються між собою за принципом «хто кого» [37]. Більш того, вважається, що їх взаємопроникнення вкрай шкідливо для обох сторін, породжуючи потворні симбіози у вигляді олігархічних господарських структур (якщо перемагає ринок) і корумпованих чиновницьких режимів (якщо верх бере держава).

Цю проблему намагається вирішити економіко-соціологічний різновид політико-економічної концепції, яка привертає основну увагу до питань взаємодії держави та ринку і одночасно переносить площину аналізу з мікро- на макрорівень (Ф. Блок, Б. Каррутерс, П. Еванс і ін.). В рамках цього підходу держава розглядається як відносно автономна сила, яка в той же час дуже тісно пов'язана з господарством і суспільством відповідно до запропонованої П. Евансом концепції вбудованої автономії [495]. Цей підхід виходить з того, що держава конститує ринок і одночасно ринок активно впливає на структуру політичної влади. Економічні та політичні процеси тим самим затверджуються і відтворюються один через одного, і в результаті виникають системи управління, що інтегрують приватні інтереси учасників ринку і інтереси політичних структур. Головним питанням тут стає кількісне співвідношення державного і ринкового секторів (наприклад, відносний розмір державного бюджету або частка державної власності в виробничих активах), а способи інтеграції двох типів структур і двох типів інституалізованих правил. При цьому на відміну від економістів, які намагаються виробити універсальні моделі, економсоціологі підкреслюють специфічність для кожного суспільства способів інтеграції держави з ринковими структурами та інститутами.

Соціокультурна концепція представляє ринок як культурний конструкт і звертає увагу на те, що ринкові інститути формуються не в безповітряному просторі. Вони занурені в більш широкі соціальні контексти, отримують підкріплення і обґрунтування в певній культурі [114]. Щодо господарської сфери то господарська культура являє собою сукупність накопичених професійних знань і навичок, сформованих господарських норм, цінностей і символів, значень і змісту, які використовуються. Таким чином, це інтегральне поняття, яке включає як мінімум три аспекти: когнітивний – придбані знань і навичок; ціннісний – освоюються стандарти поведінки; символічний – виробляються способи ідентифікації та інтерпретації того, що відбувається.

Соціокультурний підхід в економіці представлений дуже різними науковцями (М. Аболафія, П. Дімаджіо, Ф. Доббін, В. Зелізер), які, приділяючи увагу мережевим зв'язкам і інституціональним утворенням, занурюють їх у більш широкі контексти – звичок, традицій, культурних навичок. Наголос робиться на сукупність значень, змісту і культурно-нормативних схем, які допомагають оцінювати ресурси і проводити їх переоцінку, на сценаріях дій. Рациональність дій і економічний інтерес виступають тут як локальні культурні форми [114]. Такий підхід безумовно накладає певні обмеження в частині формалізації отриманих результатів. Тому для дослідження ринків як культур широко використовуються більш «м'які» етнографічний та історичний підходи. Прикладом реалізації першого можуть бути етнографічні дослідження фондових і ф'ючерсних ринків, проведені М. Аболафією [1], а прикладом історичного підходу є дослідження становлення ринку страхування життя і грошових відносин, проведені В. Зелізер [146; 528].

Процеси глобалізації не знищують відмінності в національних моделях соціально-економічного розвитку, які пов'язані не тільки зі сформованою структурою національних господарств і режимами політичної влади, а й з культурними шарами, з яких виростають різні парадигми економічної політики, кожна з яких реалізує свої принципи раціональності.

На завершення відзначимо, що культура реалізує подвійні функції. По-перше, регулятивні функції, що здійснюються за

допомогою готових концептуальних схем і накопичених інформаційних баз, загальноприйнятих конвенцій та норм, наборів стійких ритуалів і символів, з якими має співвідноситися все, в тому числі і економічна, дія. По-друге, конструююча функція, яка реалізується через пізнавальні практики і способи трансляції інформації, розігрування ролей і перевизначення ситуацій в процесі економічної дії [114]. Ці правила вказують, як потрібно поводитися на ринку і як не можна. Наприклад, конститутивне правило вказує на встановлення ціни на рівні, що не перевищує її рівень у прямих конкурентів, а регулятивне правило вказує на неможливість різкого зниження ціни, здатного обвалити ринок.

Особливим чином представляють ринок прихильники феноменологічного підходу. Передбачається, що інтерпретувати ринок можна тільки за допомогою структури значень, вироблених самими його учасниками, і того змісту, який вони вкладають в свої повсякденні господарські дії [433; 438]. Таким чином, мова йде не про абстрактне (логічне) розумінні ринку як об'єкта відстороненого спостереження, а про загальний зміст, який виробляють його учасники в процесі практичного занурення в світ ринкових трансакцій. В цьому сенсі процес розуміння ринку виявляється невіддільним від практичних дій щодо його формування.

Серед тих, хто застосовує феноменологічний підхід до аналізу ринків, як правило, називають К. Кнорр-Цетіну. Вона дійсно запозичує поняття інтерсуб'єктивності та темпоральної координації у А. Шюца. Але ключовим для неї є інший, «об'єктно-центричний» підхід, який що пропонує включити ставлення до речей і між речами в аналіз соціальних відносин [164; 255]. В цілому феноменологічний підхід в економіці поки що розвивається не дуже активно, хоча його елементи присутні в дослідженнях різних авторів (М. Аболафія, Н. Флігстін і ін.).

Таким чином, використання комплексного підходу до дослідження стану споживчого ринка дозволяє, на першому етапі, визначити ринок як форму господарства де блага виробляються для обміну, а не адміністративного перерозподілу або власного споживання і виділити п'ять критеріальних характеристик ринку:

1. Ринок передбачає не просто існування обміну благами (товарами і послугами), але його відносну регулярність – по-

стійне повторення угод купівлі-продажу. Разові ж акти обміну не перетворюються на ринкову форму.

2. Незважаючи на те, що ринковий обмін може здійснюватися і у формі бартерного (натурального) обміну, найчастіше передбачається, що подібний обмін має грошовий (або переважно грошовий) характер, оскільки саме гроші забезпечують регулярність і відносну універсальність обмінних операцій. Бартерні ж форми підключаються до ринку лише як доповнення і часткове («сурогатне») заміщення грошових операцій.

3. Метою і сенсом ринкового обміну є отримання його учасниками взаємної вигоди. Переслідуючи цю мету, продавці і покупці зважають відносну вартість обмінюваних благ, безпосередньо контролюють їх двосторонній рух і дотримання принципу еквівалентності обміну.

4. Ринок передбачає добровільність участі в обміні благами, і відповідно, відсутність позаекономічного примусу. Зворотною стороною добровільності участі в обміні є можливість для контрагента розірвати обмінні відносини та, відмовившись від операції, піти до іншого продавця або покупця, переключитися на товар-субститут або, в крайньому випадку, зовсім утриматися від покупки або продажу. Трансакції, від яких не можна відмовитися – в силу дії закону або загрози насильства, – виходять за межі ринкової форми господарювання.

5. Ринок передбачає змагальність господарських агентів, під якою в даному випадку розуміється здатність продавців і покупців, долаючи опір контрагентів, впливати на рівень цін та інші умови обміну, значимі для отримання вигоди.

Крім того, використання економіко-соціологічних методів на яких ґрунтується комплексний підхід дозволяє розглядати ринок, додатково до раніше даного нами визначення (п. 2.2) як систему регулярного, переважно грошового, взаємовигідного, добровільного та змагального обміну благами. Відповідно до цього визначення там де обмін випадковий, а блага спочатку виробляються не для продажу, де спочатку порушується принцип взаємної вигоди, застосовується позаекономічний примус або відсутня змагальність, що впливає на співвідношення попиту і пропозиції, ринковий обмін не виникає, тому відсутня і ринкова форма господарства.

У той же час позиція методологічного плюралізму дає можливість з різних сторін подивитися на один і той же об'єкт – на ринок. Він пропонує доповнити вихідне поняття ринку категорією соціальних відносин між учасниками ринку. Соціальні відносини не просто «мають значення». Вони утворюють сам механізм формування умов ринкової форми господарювання, які тільки здаються «природними» (відповідними природі людей) і «спонтанними» (саморегулюючими).

Це дозволяє нам доповнити вищепредставлене поняття і визначити ринок як систему регулярного, переважно грошового, взаємовигідного, добровільного та змагального обміну благами, в якій дії його учасників регулюються (крім цін) їх структурними зв'язками, інституційними формами, владними ієрархіями і культурними конструкціями.

Таким чином, проведений огляд методичних підходів дав можливість сформуванню наше бачення методики подальшого аналізу розвитку економіки України як соціально-економічної системи, ґрунтуючись на результатах аналізу стану споживчого ринку, а саме, через його проведення за двома етапами: визначення рівня економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку та визначення можливостей і меж оцінки соціального розвитку України за показниками стану споживчого ринку. Крім того, результати проведеного аналізу та особливості вищевикладених економіко-соціологічних концепцій до визначення і вивчення стану споживчого ринку будуть використані нами при розробці конкретних пропозицій щодо розвитку економіки України як соціально-економічної системи в подальших розділах монографії.

3.2. Визначення рівня економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку

В умовах долучення України до активних глобалізаційних процесів, що відбуваються у світі, важливим чинником забезпечення сталого економічного розвитку залишається внутрішній споживчий ринок країни. Він поряд з іншими складовими еко-

номічної системи є провідною рушійною силою економічного розвитку країни. З огляду на це, виникає об'єктивна необхідність аналізу сучасних тенденцій, які мають місце в розвитку вітчизняного споживчого ринку.

Дослідження споживчого ринку України передбачає аналіз показників, що відображають відповідність його функціонування вимогам соціально-економічного піднесення держави і нації. Як зазначалось у попередніх розділах дослідження, споживчий ринок є сукупністю механізмів для реалізації інтересів споживачів щодо задоволення їх потреб, а також виробників відповідних товарів та послуг. Чим ефективніше будуть функціонувати зазначені механізми, тим вищими темпами розвиватиметься економіка та покращуватиметься якість життя населення.

Використання виділених у попередньому підрозділі методологічних підходів та концептів дозволить здійснити комплексне дослідження стану споживчого ринку та взаємозв'язку між його рівнем та рівнем розвитку національної економіки. Для дослідження основних тенденцій розвитку національної економіки та споживчого ринку використаємо історико-генетичний та статистичний підходи. Для аналізу механізму функціонування споживчого ринку та кращого розуміння причинно-наслідкових зв'язків буде застосовано також феноменологічний підхід, а також соціоекономічну, інституціональну, мережеву та соціокультурну концепцію.

Економічний розвиток України протягом останніх років не був стабільним, що пояснюється зміною зовнішньоекономічної кон'юнктури і передусім внутрішніми чинниками, зокрема посиленням втручання держави у розподіл фінансових ресурсів, непослідовністю державної економічної політики, відсутністю прогресу у проведенні структурних реформ. Особливо впливовим чинником негативного змісту є політична нестабільність у країні.

Ще до початку кризи 2008–2009 рр. було цілком зрозуміло, що економіка України не може далі розвиватися за рахунок розширення попиту. Борги і запозичення корпоративного сектору, наростаючий торговельний дефіцит, а також дефіцит платіж-

ного балансу, хронічний дефіцит бюджету, а у зв'язку з цим повільно, але впевнено «прогресуючий» державний борг, надмірна концентрація економіки, соціальна поляризація, сектор малого й середнього бізнесу, який стає дедалі слабшим, відсталість обробної промисловості, високий рівень споживання і низька інвестиційна активність та інші фактори рано чи пізно мали б зупинити економічне зростання.

Період економічного розвитку 2008–2009 рр. виявився для України суворим. Падіння ВВП дорівнювало 14,8 %, у порівнянні зі світовим показником гіршою ситуація була лише в Латвії – 18 %. Восени 2008 р. іноземні банки вилучили з економіки країни (банківського сектору) 36 млрд доларів. На жаль, лише після цього НБУ довелося відпустити курс національної валюти – гривні: обмінний курс останньої у листопаді 2008 р. упав на 60 %. Унаслідок цього удар по банківській системі країни був повністю перенесений на доходи громадян України.

Якщо розглядати період, починаючи з часів отримання Україною незалежності, то можна констатувати, що 1999–2011 рр. Україна «повернула» половину втраченого ВВП. У 2011 р. ВВП країни дорівнював 70 % від рівня 1990 р. Щоправда, у період після 1999 р., враховуючи також період глобальної фінансово-економічної кризи, економіка країни перебувала у стані перманентної рецесії. Далі намітилась тенденція зростання рівня ВВП, але у 2014–2015 рр. знову спостерігалось його стрімке зниження аж до рівня 2005–2006 рр.

Реформи другого покоління були покликані регулювати політичні, соціальні, освітянські, інформаційні, громадянські, судові, підприємницькі, управлінські і самоуправлінські інститути. В цілому за 1999–2014 рр. за цими напрямками не велася послідовна робота. Виняток становить лише та частина законодавчої роботи Верховної Ради, яка була пов'язана з втіленням зобов'язань у зв'язку з підписанням Угоди про асоціацію з ЄС.

Як уже відзначалося, реформи другого покоління в основному відбувалися в умовах відновлювального зростання: по мірі збільшення споживання (зростання заробітної плати, кредити, збільшення державного боргу, трансферти українських трудо-

вих мігрантів) забезпечувалося зростання виробництва або ж імпорту. Інколи в ролі інвестора виступала держава (ідеться про інвестиції, які не були безпосередньо зумовлені попитом, а генерували новий попит).

Як відомо, у 2014 році вітчизняна економіка потрапила під вплив цілого ряду негативних факторів, що походили з трьох джерел: зовнішнього воєнно-політичного; внутрішнього структурно-економічного; недостатності зусиль з реформування системи монетарного регулювання [10]. Зниження платоспроможності населення через девальвацію, інфляцію, втрату частини депозитів, зростання витрат за валютними кредитами і комунальними розрахунками, знизило агрегований попит і призвело до стиснення внутрішнього ринку та додаткового падіння ВВП. Внаслідок цього відбулося загострення кризи кредитування реального сектору економіки, яке стало додатковим фактором гальмування зростання ВВП. Залишки за кредитами у гривні за останні роки скоротились [10].

Протягом останніх років через важку політичну ситуацію економіка України в цілому та споживчий ринок зокрема, функціонували у вкрай несприятливих умовах. Значний вплив на їх розвиток здійснювала також низька економічна активність у країнах–основних торговельних партнерах України, а також втрата ринків Російської Федерації. Починаючи з 2014 р. економічний розвиток України характеризується негативними тенденціями у промисловому виробництві та будівництві. Спостерігається уповільнення позитивних тенденцій у фінансовій сфері, нарощення боргів з виплати заробітної плати та за житлово-комунальні послуги і енергоносії.

Однак слід зазначити, що з 2016 р. спостерігаються певні позитивні тенденції, що дають привід аналітикам стверджувати про початок виходу української економіки з глибокої кризи. Про це свідчить зростання ВВП на 2,9 % у 2016 р. та більш ніж на 20 % у 2017 р. Україна посилала свої позиції у світовому рейтингу інвестиційної привабливості та зайняла 131 місце [493], також відбулося підвищення інвестиційної активності: в економіку України у 2018 р. надійшло 2,3 млрд дол. прямих інозем-

них інвестицій [293]. Ця цифра є більшою, ніж у 2017 р., однак меншою, ніж у 2016 р., коли обсяг прямих іноземних інвестицій склав 3,2 млрд дол. Констатуємо наявність позитивних зрушень в економічному розвитку України, одночасно не можна не погодитись із тим, що такі позиції є занадто низькими, адже найближчі сусіди України мають набагато вищий рейтинг. Так, Польща зайняла 35 сходинку, Литва – 34, Латвія – 37, Чехія – 24, Російська Федерація має 95 місце [493]. Тобто можемо говорити про недостатню ефективність реформ, що були спрямовані на покращення умов ведення бізнесу в Україні.

Внутрішній споживчий попит залишився на достатньо високому рівні і протягом останніх років виступав основним фактором ділової активності в країні. Позитивний вплив на розвиток споживчого ринку в Україні мало нарощування обсягів сільськогосподарського виробництва. Високі показники виробництва продукції в аграрному секторі сприяли збереженню цінової політики в Україні. Зазначимо також позитивну тенденцію щодо розвитку зовнішньої торгівлі споживчими товарами, зокрема з країнами Західної Європи. Так, у порівнянні з 2017 роком загальний обсяг торгівлі товарами та послугами між Україною та ЄС становив 113,4 %. Експорт товарів та послуг до країн ЄС у 2018 році склав 23 032 млн дол. США, імпорт – 26 285 млн дол. США [386].

Для більш детального аналізу взаємозв'язку економічного розвитку економіки України та стану споживчого ринку розглянемо основні індикатори, що характеризують рівень розвитку економіки та функціонування ринку. Досліджуючи економічний розвиток країни, вчені в першу чергу звертають увагу на показники економічного зростання: розширення масштабів виробництва, зростання випуску продукції, збільшення національного доходу або валового національного продукту [67; 95; 309; 432]. Економічний розвиток є багатофакторним процесом, який відображає зміни в усіх сферах господарського життя країни. Для визначення рівня економічного розвитку країни використовують зокрема такі показники: валовий внутрішній продукт на душу населення; виробництво і споживання основних видів продукції

на душу населення; показники ефективності економіки (які обчислюються на основі ВВП); національний дохід на душу населення; рівень та якість життя населення. Названі показники також традиційно використовуються в практиці аналізу процесів і явищ, що мають місце в українській економіці (табл. 3.1).

Таблиця 3.1 – Динаміка ВВП України за період 2002–2017 рр.

Рік	Номінальний ВВП, млн грн	Відхилення від попереднього року, %	ВВП на душу населення, млн грн	Відхилення від попереднього року, %	ВВП, млн дол. США	Відхилення від попереднього року, %	ВВП на душу населення, млн дол. США	Відхилення від попереднього року, %
2002	23 4138	–	4 855	–	42 393	–	879	–
2003	277 355	18,46	5 801	19,49	50 133	18,26	1 048,5	19,28
2004	357 544	28,91	7 535	29,89	64 883	29,42	1 367,4	30,41
2005	457 325	27,91	9 709	28,85	83 142	28,14	1 828,7	33,74
2006	565 018	23,55	12 076	24,38	107 753	29,60	2 303	25,94
2007	751 106	32,93	16 150	33,74	142 719	32,45	3 068,6	33,24
2008	990 819	31,91	21 419	32,63	179 992	26,12	3 891	26,80
2009	947 042	–4,42	20 564	–3,99	117 228	–34,87	2 545,5	–34,58
2010	1 079 346	13,97	24 798	20,59	136 419	16,37	2 974	16,83
2011	1 299 991	20,44	29 980	20,90	163 160	19,60	3 570,8	20,07
2012	1 404 669	8,05	32 480	8,34	175 781	7,74	3 856,8	8,01
2013	1 465 198	4,31	33 965	4,57	183 310	4,28	4 030,3	4,50
2014	1 586 915	8,31	36 904	8,65	131 805	–28,10	3 014,6	–25,20
2015	1 988 544	25,31	46 413	25,77	90 615	–31,25	2 115,4	–29,83
2016	2 383 182	19,85	55 853,5	20,34	93 270	2,93	2 185,7	3,33
2017	2 982 920	25,17	70 224,3	25,73	112 154	20,25	2 640,3	20,79

Джерело: [61; 113]

Динаміка номінального ВВП України у фактичних цінах, а також ВВП на душу населення відображає зниження абсолютних значень ВВП лише у 2009 р., натомість у 2015 р. спостерігається їх зростання більш як на 25 %. Однак номінальні значення названих показників не відображають реального стану економіки, оскільки їх зростання значною мірою обумовлене інфляційними коливаннями, як, наприклад, у 2015 р. Більш показовим є аналіз показників ВВП у доларах США за даними Світового банку [519]. Згідно з ними, у 2014–2015 рр. спостерігалось значне зниження ВВП та ВВП на душу населення (майже

на 30 %). У 2016 р. спостерігалось незначне зростання зазначених показників (2,9 % та 3,3 % відповідно). У 2017 р. вже спостерігаємо досить значне зростання ВВП – більш, ніж на 20 %, однак рівень ВВП залишається нижчим, ніж у 2009 р.

За ВВП на душу населення Україна, за даними Світового банку посідає 132 місце серед 225 країн, що свідчить про низький рівень економічного розвитку нашої країни. Особливо виразно це спостерігається при порівнянні ВВП на душу населення країн, що мають найвищий рівень розвитку, а також країн-найближчих сусідів України (рис. 3.1).

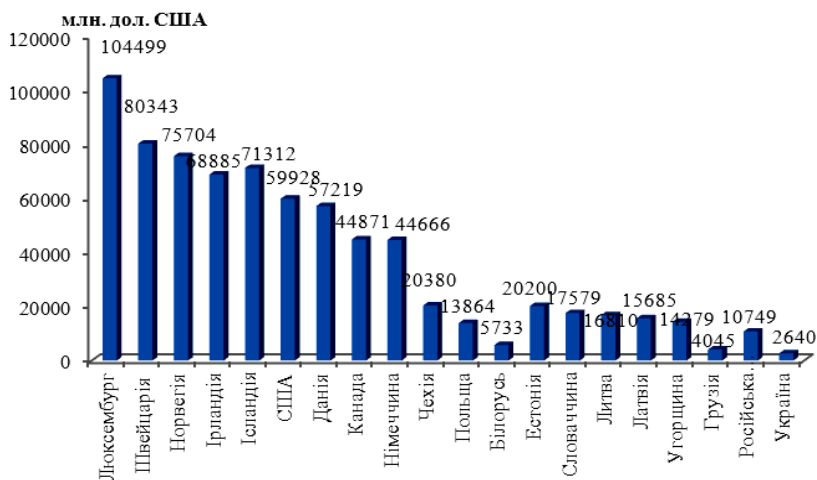

Рисунок 3.1 – Динаміка ВВП України на душу населення за 2017 р.

Джерело: [499]

Україна значно поступається найбільш економічно розвинутих країнам. Рівень ВВП на душу населення в Україні майже у 40 разів менше, ніж у Люксембургу, що займає першу позицію у рейтингу Світового банку. Крім того, цей показник є також набагато меншим, ніж у постсоціалістичних країнах, яких об'єднує з Україною спільна (за часом та змістом) історія ринкових перетворень. Так, ВВП на душу населення України у 7 разів

менше, ніж у Чехії та Естонії, у 6 разів менше, ніж у Словаччині, Латвії та Литві, у 5 разів поступається Польщі та Угорщині, в 4 рази поступається Російській Федерації та майже у 2 рази Білорусі та Грузії.

Процеси, що відбуваються в національній економіці, ми розглядаємо як взаємозалежні з тими, що проявляються на споживчому ринку. У зв'язку з цим серед індикаторів, які відображають функціонування споживчого ринку, слід у першу чергу виділити показники торгівлі, зокрема роздрібною, споживчими товарами та послугами. Нами проаналізовано динаміку показників роздрібною торгівлі за період 2000–2017 рр. (табл. 3.2).

Таблиця 3.2 – Основні показники роздрібною торгівлі України за 2000–2017 рр.

Рік	Обсяг роздрібною товарообороту підприємств, млн грн	Частка, %		Індекс фізичного обсягу роздрібною товарообороту підприємств до попереднього року, у порівняльних цінах, %	Наваність об'єктів роздрібною торгівлі підприємств, тис. од.	Наваність об'єктів ресторанного господарства, тис. од.	Кількість ринків з продажу споживчих товарів року, од.
		продовольчих товарів	непродовольчих товарів				
2000	28 757	51,9	48,1	108,1	103,2	33,1	2 514
2001	34 417	50,4	49,6	113,7	96,4	32	2 715
2002	39 691	48	52	115	89,3	30,6	2 863
2003	49 994	45,6	54,4	120,5	83,8	28,9	2 891
2004	67 556	43,9	56,1	121,9	78,5	27,9	2 869
2005	94 332	41,6	58,4	123,4	75,2	27,3	2 886
2006	129 952	38,2	61,8	126,4	73,6	26,8	2 890
2007	178 233	35,3	64,7	129,5	71,9	26,2	2 834
2008	246 903	34,4	65,6	117,3	69,2	24,9	2 785
2009	230 955	40	60	79,1	65,3	24	2 761
2010	280 890	39,5	60,5	110,1	64,8	23,4	2 758
2011	350 059	38,9	61,1	113,2	64,2	22,9	2 698
2012	405 114	40,2	59,8	112,3	62,2	21,6	2 647
2013	433 081	41,1	58,9	106,1	59,8	20,6	2 609
2014	438 343	41,3	58,7	90	49,6	–	2 177
2015	487 558	41,1	58,9	80,2	49,6	–	2 134
2016	555 975	41	59	104,5	49,3	–	–
2017	586 330,1	39,8	60,2	106,0	39,3	–	–

Джерело: [113]

Проведений аналіз дозволяє стверджувати про наявність зв'язку показників обсягу торгівлі з рівнем економічного розвитку, оскільки обидві тенденції (товарообороту, з одного боку і ВВП та ВВП на душу населення – з іншого) співпадають. До 2008 р. спостерігалася тенденція зростання роздрібного товарообороту, у 2009 р. відбулось його зниження, далі в 2010–2013 рр. знову проявилась тенденція зростання. Протягом 2014–2015 рр. цей показник демонструє значне зниження торгової активності, лише у 2016–2017 рр. спостерігається її зростання на 4,5 % та 6 % відповідно. Крім того, має місце стійка тенденція зниження кількості об'єктів роздрібно торгівлі. Серед причин цього можна назвати укрупнення об'єктів торгівлі та превалювання на ринку торгових мереж. Крім того, статистика періоду 2014–2017 рр. не враховує тимчасово окуповані території Автономної Республіки Крим та частину Донецької та Луганської областей.

Невід'ємною частиною аналізу роздрібно торгівлі є дослідження товарної структури товарообороту. Вона відображає співвідношення продовольчих та непродовольчих товарів відповідно 40:60, причому протягом 2017–2018 рр. частка продовольчих товарів зросла на майже 3,5 % [113].

Важливим індикатором функціонування споживчого ринку, що відображає економічний розвиток країни, є частка реалізованих товарів на внутрішньому ринку, що вироблені в Україні (табл. 3.3).

Таблиця 3.3 – Частка продажу споживчих товарів, що вироблені в Україні за період 2007–2018 рр.

Показник	Частка товарів, %											
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Усі товари	64,5	63,1	67,4	64,3	61,9	58,9	57,2	57,8	58,1	55,8	52,3	53,2
Продовольчі товари	88,2	88,2	88,4	88,2	87,2	86,3	85,5	85,6	85,2	84,8	82,2	81,4
Непродовольчі товари	52,9	51,2	54,7	50	47,2	41,9	39	39,5	39,3	35,6	32,6	31,7

Джерело: [113]

Як показує аналіз, переважна більшість продовольчих товарів, що реалізуються у торговельних мережах України, вироб-

лені вітчизняними підприємствами. Натомість серед реалізованих непродовольчих товарів менше половини мають українське походження, причому спостерігається тенденція зниження їх частки. Що стосується продовольчих товарів, то майже за всіма групами частка тих із них, що вироблені в Україні, коливається у межах 80–98 %. Виключення становлять свіжі плоди, консерви фруктово-ягідні, вина та кава. Серед непродовольчих товарів більше, ніж 50 % товарів українського походження займають лише паперові та канцелярські товари, преса, будівельні матеріали, фармацевтичні та паливно-мастильні товари (рис. 3.2). Менше 10 % товарів українського походження у таких групах, як одяг та взуття, автомобілі. Комп'ютери та програмне забезпечення, аудіо та відео обладнання, а також фотографічне устаткування представлені менше ніж 1 % товарів українського походження. При цьому відзначаються негативні тенденції зниження частки вітчизняних товарів майже за всіма групами, що є негативним явищем у розвитку економіки України.

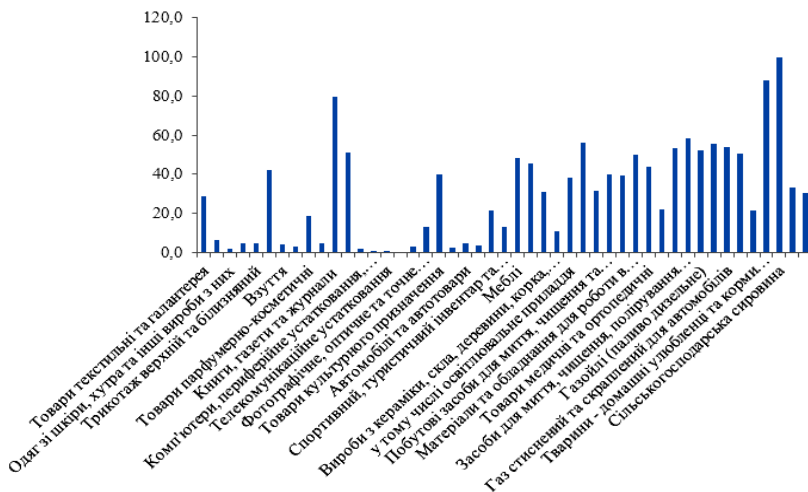

Рисунок 3.2 – Частка продажу непродовольчих товарів, що вироблені в Україні, у 2018 р.

Джерело: [113]

Наповнення споживчого ринку вітчизняними товарами обумовлюється рівнем їх виробництва та імпортом. Від обсягів виробництва товарів на вітчизняних підприємствах, а також їх конкурентоспроможності безпосередньо залежить частка реалізованих на внутрішньому ринку вітчизняних товарів. Ситуацію, що склалась в Україні, дозволяє оцінити аналіз динаміки промислового виробництва основних видів споживчих товарів та послуг (табл. 3.4).

Таблиця 3.4 – Індекси промислової продукції за видами діяльності в Україні за період 2013–2018 рр. [113]

Промисловість	Відсотків до попереднього року					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	95	102,5	89,3	104,4	102,9	98,2
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	94,1	98,6	92	102,2	107,2	96,8
Виготовлення виробів з деревини, паперу та поліграфічна діяльність	102,7	96	88,9	102	105,8	102,5
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	80,7	85,8	84,8	101,1	118,4	117,4
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	111,8	101,9	92,4	104,4	106,9	101,1
Виробництво мила та мийних засобів, засобів для чищення та полірування, парфумних і косметичних засобів	109,2	97,8	81,4	96,7	105,4	103,2
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	97,4	91,2	92,8	108,5	111,8	102,8
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	86	77,9	71,3	124,2	109,2	99,7
Виробництво електричного устаткування	91,1	100,9	89,8	100,9	97,5	82,5
Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів	79,8	64,3	85	98,4	115,5	109,8
Виробництво меблів	102,8	98,4	87,6	105,7	118,7	99,9
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	98,9	93,4	88,0	102,5	93,5	102,8

Джерело: [113]

За даними статистичного спостереження у 2018 р. відбулося зниження виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів у порівнянні з попереднім роком на 1,8 %, а саме: виробництво м'яса та м'ясних продуктів зменшилось на 0,9 %, виробництво олії – на 5,5 %, борошна – на 7,2 %, хліба та хлібобулочних виробів – на 4,7%. При цьому зростало виробництво молочних продуктів на 0,4 %, перероблення фруктів і овочів – на 12 % (табл. 3.5).

Таблиця 3.5 – Індеси виробництва продовольчих товарів в Україні за період 2013–2018 рр.

Галузь	Відсотків до попереднього року					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Виробництво м'яса та м'ясних продуктів	110,5	100,5	99,8	104,5	101,3	99,1
Перероблення та консервування риби, ракоподібних і моллюсків	105,1	98,7	71,4	115,6	106,8	112,4
Перероблення та консервування фруктів і овочів	99,8	102,9	74,6	100,2	105,1	110,4
Виробництво олії та тваринних жирів	92,6	121,5	85,8	116,5	118,7	94,5
Виробництво молочних продуктів	100,5	100,1	91,2	98,6	102,1	100,4
Виробництво продуктів борошно-мельно-круп'яної промисловості	102,0	100,5	95,2	99,5	96,2	92,8
Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів	96,5	89,5	86,9	97,7	96,9	95,3
Виробництво сухарів і сухого печива; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок тривалого зберігання	100,8	82,0	79,9	100,5	105,0	99,3
Виробництво цукру	58,9	166,8	69,5	136,2	99,2	89,4
Виробництво какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів	100,5	76,2	82,9	98,6	106,4	109,6
Виробництво напоїв	90,8	91,7	88,6	96,1	101,6	103,8
Виробництво тютюнових виробів	91,8	104,5	108,0	104,0	94,9	91,7

Джерело: [113]

Виробництво товарів легкої промисловості протягом 2013–2018 рр. мало негативну тенденцію, проте вже у 2016 р. воно

зросло на 2,2 %. Динаміка обсягів виробництва основних видів продукції легкої промисловості за цей період була досить варіативна (табл. 3.6).

Таблиця 3.6 – Індекси виробництва продукції легкої промисловості України за період 2013–2018 рр.

Галузь	Відсотків до попереднього року					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Текстильне виробництво	93,4	103,9	96,8	104,9	112,6	96,5
Ткацьке виробництво	85,4	98,1	109,4	105,8	114,8	96,2
Виробництво інших текстильних виробів	95,9	104,5	93,2	105,4	113,0	96,7
Виробництво одягу	95,2	102,0	92,1	101,0	104,4	97,9
Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	92,7	84,0	84,5	101,5	107,0	94,1
Дублення шкір і оздоблення шкіри; виробництво дорожніх виробів, сумок, лимарно-сідельних виробів; вичинка та фарбування хутра	113,2	81,4	82,7	98,5	107,7	90,9
Виробництво взуття	82,6	85,7	85,7	103,3	106,6	96,0

Джерело: [113]

Результати аналізу динаміки виробництва продукції легкої промисловості свідчать про зростання у 2017 р. обсягів виробництва тканин, а також готового одягу і взуття. При цьому у 2018 р. спостерігається зниження виробництва за всіма цими групами товарів.

В цілому за підсумками 2018 р. обсяги промислового виробництва по Україні зросли у порівнянні з 2017 р. на 1,6 %. У територіальному розрізі зростання виробництва спостерігалось у 16 регіонах (Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Харківська, Херсонська, Черкаська, Чернівецька області). Натомість у 9 областях відбувався спад виробництва (Вінницька – на 0,8 %, Житомирська – 2,5 %, Луганська – 17 %, Одеська – 7,6 %, Рівненська – 4,4 %, Тернопільська – 1,8 %, Хмельницька – 4,7 %, Чернігівська – 0,8 %, м. Київ – 1,9 %) [113].

В цілому за 2018 р. реалізовано промислової продукції на суму 2 508,5 млрд грн. У загальному обсязі реалізації продукції найбільшою є частка виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів, постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря. Обсяги і структура реалізованої продукції на споживчому ринку України відповідно до видів діяльності проаналізовані нами за 2013–2018 рр. (табл. 3.7).

Таблиця 3.7 – Обсяг реалізованої продукції в Україні протягом 2011–2018 рр.

Галузь	Відсотків до попереднього року					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	103,1	106,7	119,3	110,4	131,6	105,7
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	98,4	100,0	119,8	114,3	151,0	125,0
Виготовлення виробів з деревини, паперу та поліграфічна діяльність	105,4	108,0	121,9	114,8	137,3	109,7
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	86,7	90,2	102,7	94,6	136,5	108,6
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	116,7	112,5	119,6	111,1	139,1	110,0
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	99,4	102,3	110,0	102,3	133,9	106,7
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	95,3	100,0	108,3	100,0	107,9	83,3
Виробництво електричного устаткування	98,6	100,0	96,2	93,8	114,4	86,7
Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів	68,3	71,7	78,8	71,1	103,0	85,2
Виробництво меблів, іншої продукції; ремонт і монтаж машин і устаткування	100,6	104,8	104,7	100,0	115,2	90,9

Джерело: [113]

Порівняно з 2017 р. обсяги реалізованої продукції в цілому по промисловості зменшились на 4,5 %. При цьому необхідно

відзначити позитивну тенденцію зростання обсягів реалізації за багатьма видами продукції. Зниження реалізації відбулося, зокрема, за такими галузями, як виробництво комп'ютерів, електричного устаткування, автотранспортних засобів та меблів. Відзначаючи тенденцію зростання обсягів реалізованої продукції за більшістю галузей, слід зважати також на те, що на внутрішньому ринку зростання обсягів реалізації у гривневому еквіваленті значною мірою обумовлено ростом цін. Зокрема, ціни на продукти харчування у 2018 р. зросли на 11,1 %, на одяг та взуття – на 1,8 %, житлово-комунальні послуги – на 6,8 % [113].

Індекс споживчих цін є важливим індикатором кон'юнктури споживчого ринку та стану економіки в цілому. Зокрема, якщо розглядати споживчий ринок, високий рівень інфляції знижує купівельну спроможність населення, що, в свою чергу, впливає на рівень реалізації, обсяг товарообороту, прибутковість підприємств, а в подальшому – на ВВП країни. Для того, щоб пересвідчитись у справедливості цього твердження, необхідно проаналізувати індекси споживчих цін, обсягу роздрібного товарообороту та ВВП на душу населення в Україні протягом 2003–2017 рр. (рис. 3.3).

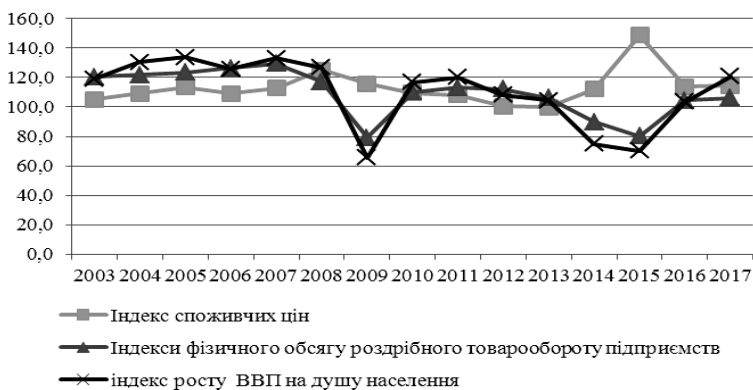

Рисунок 3.3 – Індекси споживчих цін, обсягу роздрібного товарообороту та ВВП на душу населення в Україні протягом 2003–2017 рр.

Джерело: складено на основі [113, 227]

Інфляційні сплески гривні до 2014 року відбувались у періоди світових криз (1998 та 2008 рр.) і не перетинали верхньої межі у 40 %. Починаючи з другого півріччя 2008 р. і до кінця 2013 р. цінова кон'юнктура мала навіть дефляційний характер. У період кризи 2008–2009 рр. падіння реального ВВП супроводжувалось істотним зниженням темпів інфляції, а девальвація гривні з 5,05 до 7,99 грн/дол. не мала принципового впливу на цінову динаміку. У 2010–2011 рр. відновлення виробництва сприяло відносній стабілізації темпів інфляції у межах 10 %, однак у 2012–2013 рр. економіка знов увійшла у фазу рецесії, а інфляція знизилась до історичного мінімуму: з травня 2012 р. до жовтня 2013 р. річний плинний рівень інфляції коливався у межах від мінус 1,2 % до 0 %, тобто мала місце дефляція. Суттєвий вплив на забезпечення низького темпу інфляції протягом 2010–2013 рр. мало підтримання стабільного курсу гривні, залучення коштів на депозити, а також насичення продовольчого ринку (внаслідок зростання виробництва у сільському господарстві) на тлі зниження світових цін на продовольство [10].

З 2014 р. відбулась різка зміна інфляційної динаміки: інфляція зростала високими темпами і досягла свого максимуму – 60,9 % – у квітні 2015 р. У першому кварталі 2015 р. разом зі зростанням інфляції відбулось падіння ВВП на 16 %. Наприкінці 2014 р. інфляція увійшла у фазу галопуючої, а економіка від рецесії перейшла до стану глибокої депресії. Внаслідок скорочення доходів населення (темپ падіння реальної заробітної плати у 2015 р. досяг нижнього екстремуму – мінус 30 %) і зниження платоспроможного попиту (зокрема через жорстку монетарну політику). Темпи зростання цін на кінець 2015 р. знизились до 43,3 %, однак залишались у фазі галопуючої інфляції. Продовження дії антиінфляційних чинників, висока база порівняння рівня цін, а також підтримка валютної стабільності зумовили в подальшому уповільнення темпів зростання цін [10].

Залежність між рівнем інфляції та товарооборотом і ВВП на душу населення зворотна (рис. 3.3). Тобто чим вищі темпи інфляції, тим нижчі темпи росту товарообороту, а також ВВП на душу населення. Так, максимальні значення рівня інфляції співпадають з мінімальними значеннями індексів росту роздрібно

товарообороту та ВВП на душу населення. Причому якщо у 2009 р. бачимо залежність із лагом в 1 рік, то у 2015 рр. темпи росту інфляції були настільки стрімкими, що викликали таке ж стрімке падіння товарообороту та ВВП на душу населення.

Ще одним важливим індикатором, що характеризує функціонування споживчого ринку, є обсяг експорту та імпорту споживчих товарів (рис. 3.4).

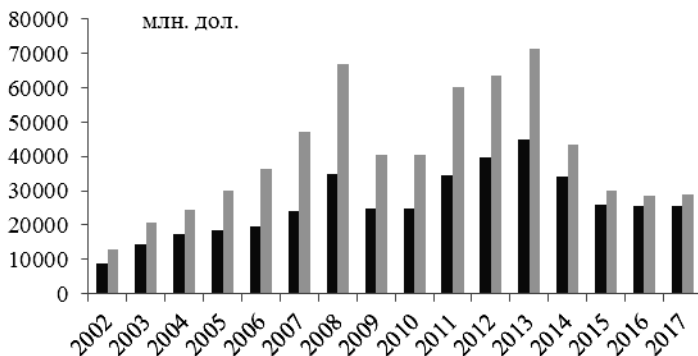

Рисунок 3.4 – Динаміка експорту та імпорту споживчих товарів в Україні за 2002–2017 рр.

Джерело: складено на основі [113]

Протягом 2002–2008 рр. активність українських підприємств у зовнішньоекономічній діяльності зростала. Відбувалося зростання обсягів як експорту, так і імпорту споживчих товарів. Однак спостерігалось негативне сальдо зовнішньоторговельного балансу, причому розрив між імпортом та експортом поступово збільшується. Протягом 2009-2010 рр. знову відбулось зниження обсягів зовнішньої торгівлі. Після цього (у 2011–2013 рр.) ще раз поновились тенденція зростання, проте вже у 2014 р. відбувся значний спад, який продовжується і до сьогодні.

Також важливим фактором, що визначає стан споживчого ринку, є рівень доходів населення та споживчі витрати. Стосовно України ми розглядаємо їх динаміку у часовому інтервалі 2003–2017 рр. (рис. 3.5).

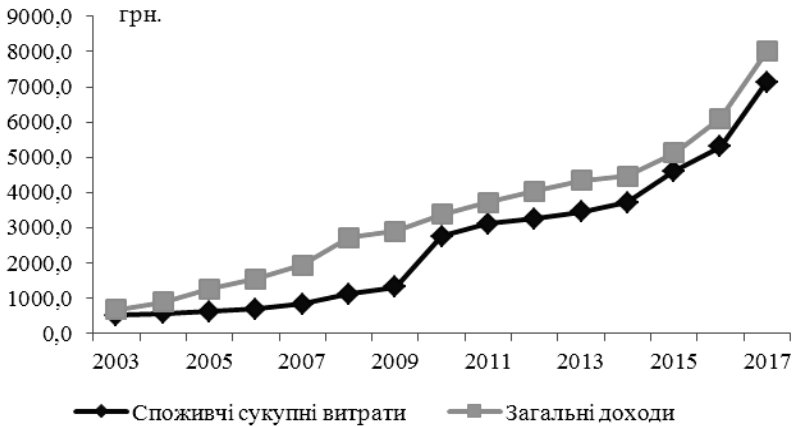

Рисунок 3.5 – Загальні доходи та споживчі витрати населення України в середньому на місяць на одне домогосподарство за 2003–2017 рр.

Джерело: складено на основі [113]

У 2002–2004 рр. переважна частка загальних доходів домогосподарств витрачалася саме на споживання (70–74 %), що свідчить про досить низький рівень реальних доходів населення. Період 2005–2009 рр. відзначився зростанням доходів населення. Споживчі витрати у цей час також зростали, проте значно нижчими темпами; спостерігалось збільшення розриву між рівнем доходів та споживчих витрат населення. Унаслідок кризи 2008–2009 рр. відбулось стрімке зростання рівня споживчих витрат, однак воно було значною мірою обумовлене інфляційною складовою.

У 2015–2017 рр. знову спостерігається стрімке зростання рівня споживчих витрат, і знову воно було обумовлено значними темпами інфляції. При цьому 90 % доходів домогосподарств витрачалася саме на споживчі товари і послуги, що є сигналом про наявність низького рівня реальних доходів населення та якості життя в цілому. Структура економіки України на сучасному етапі її розвитку значною мірою орієнтована на низькі потреби соціуму і, відповідно, на низький рівень спожи-

вання людей. Низький рівень споживання більшості населення в цих умовах не забезпечує відтворення потреб, що вже були сформовані раніше. Наприклад, вже сформувалась потреба в творчій самостійній праці, а існуючий рівень споживання низький. Тим самим деформується, не відтворюється на належному рівні й потреба в праці такого змісту.

Отже, споживчий ринок України розвивається досить суперечливо, наявні позитивні зрушення – спонтанні, а деякі негативні тенденції набули стійкого характеру, і по суті, визначають його теперішній стан. Суттєві відмінності у рівнях споживання по регіонах України зумовлюють зниження рівня задоволення потреб та наявність диспропорцій у споживанні переважної кількості областей – у 19 областях (це 70,3 % від загального їх числа) роздрібний товарооборот нижчий, ніж в середньому по країні.

Істотно ненасиченим залишається такий важливий сегмент ринку, як послуги, рівень яких має негативну тенденцію до зменшення через невисоку купівельну спроможність населення, нерозвинену матеріально-технічну базу підприємств на ринку послуг, обмежений асортимент пропозиції послуг, слабку конкуренцію і боротьбу за споживача. При цьому слід враховувати, що основу споживання послуг (понад 75 % їх загального обсягу) складають послуги житлово-комунального господарства, транспорту і зв'язку, ціни і тарифи на які мають тенденцію до суттєвого зростання. У той же час частка послуг інформаційно-обчислювального характеру, науки і наукового обслуговування – незначна, хоча світовий досвід доводить, що саме фактор інформації і знань є вирішальним для скорочення потреб в обмежених природних ресурсах і дешевій праці, докорінно змінюючи систему потреб, а отже обсяги і структуру ринку товарів та послуг.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку економіки України споживчий ринок забезпечує переважаючу частку кінцевого споживання домашніх господарств країни, опосередкує товарно-грошовий обмін величезної маси товарів та послуг. Через нього реалізується біля 87 % грошових доходів населення. Зростає роль споживчого ринку у формуванні валового внут-

рішнього продукту, збільшенні обсягів вітчизняного виробництва, темпів інвестицій.

Досягнутий Україною рівень соціально-економічного розвитку дозволяє відобразити регресійний аналіз впливу рівня основних індикаторів споживчого ринку на рівень ВВП на душу населення. У якості факторів впливу пропонується розглядати наступні: x_1 – індекс споживчих цін; x_2 – обсяг роздрібного товарообороту; x_3 – кількість об'єктів роздрібної торгівлі; x_4 – обсяг експорту споживчих товарів; x_5 – обсяг імпорту споживчих товарів; x_6 – середньомісячні сукупні споживчі витрати домогосподарств; x_7 – обсяг реалізації споживчих товарів підприємствами України (вихідні дані для аналізу наведено в додатку Д).

Всі вихідні дані перед розрахунками було прологарифмовано. Для відбору показників було здійснено кореляційний аналіз з метою визначення наявності зв'язку між результуючим показником та незалежними змінними. В результаті кореляційного аналізу нами було відібрано фактори, що здійснюють найбільш істотний вплив на результуючий показник.

Таким чином, за результатом кореляційного аналізу статистичних даних значний вплив на рівень ВВП на душу населення здійснюють такі чинники: обсяг роздрібного товарообороту; сукупні споживчі витрати домогосподарства та обсяг реалізації споживчих товарів підприємствами України.

Всі інші чинники мають в даному випадку незначний вплив на результуючий показник, тому при здійсненні подальшого аналізу не будуть братись до уваги. Визначення функціональної залежності ВВП на душу населення та рівня впливу вищезазначених чинників (що є параметрами моделі) здійснено шляхом регресійного аналізу за допомогою пакету аналізу даних MS Excel (додаток Е). Отримана функціональна залежність має вигляд (3.1):

$$y = 9,32 + 0,55x_2 - 0,47x_3 - 0,05x_6 + 0,26x_8. \quad (3.1)$$

Для перевірки адекватності знайденого рівняння залежності проаналізуємо основні показники оцінки адекватності. Оскільки коефіцієнт детермінації ($R^2 = 0,9956$) наближається до одиниці і вищий за нормоване значення ($R^2_{\text{норм}} = 0,9938$), варіація залежної

змінної у значною мірою визначається варіацією незалежних змінних. Тобто 99 % змін показника пояснюється включеними у регресію факторами. Коефіцієнт кореляції ($R = 0,9978$) також близький до одиниці, тому існує тісний зв'язок усіх незалежних змінних із залежною змінною y . Для отриманої моделі розрахункове значення критерію Фішера ($F_{\text{розрах}} = 559,46$), що більше за критичне значення $F_{\text{табл}}(4; 10; 0,05) = 3,48$. Отже, знайдене рівняння залежності з імовірністю 95 % адекватне вихідним даним.

Отже, з імовірністю 95 % можна стверджувати, що при зростанні роздрібного товарообороту на 1 % відбудеться зростання ВВП на душу населення на 0,55 %. Результати регресійного аналізу підтверджують наявність попередньо виявленого взаємозв'язку між показниками товарообороту та ВВП. При цьому залежність між даними показниками є прямо пропорційною.

Крім того, результати регресійного аналізу свідчать, що збільшення кількості об'єктів роздрібної торгівлі викликає зниження ВВП на 0,47 %. Таким чином, укрупнення об'єктів торгівлі та превалювання на споживчому ринку торгових мереж позитивно впливає на рівень ВВП України.

Також проведений аналіз дозволив виявити негативний вплив на рівень ВВП зростання споживчих витрат населення. Відповідно до отриманої моделі зростання споживчих витрат населення України на 1 % знижує ВВП на 0,05 %. Цей факт можна пояснити зміною споживчих пріоритетів населення України в залежності від рівня доходів. Чим вищими є доходи домогосподарств, тим нижчою є частка придбаних товарів та послуг вітчизняних підприємств. Такий результат говорить про недостатній рівень конкурентоспроможності вітчизняних товарів та послуг, особливо це стосується товарів та послуг, що забезпечують реалізацію потреб у комфортному існуванні, відпочинку, інтелектуальному та культурному розвитку особи (товари довгострокового вжитку, одяг, взуття, туристичні послуги тощо). Крім того, як показав попередній аналіз, у певних сегментах ринку спостерігається недостатнє насичення товарами та послугами вітчизняного походження або їх відсутність (комп'ютерна, аудіо- та відеотехніка, програмне забезпечення, побутова техніка, автомобілі, рекреаційні послуги).

Закономірним також є виявлений взаємозв'язок між обсягом реалізації споживчих товарів підприємствами України та рівнем ВВП на душу населення. Відповідно до отриманої моделі зростання обсягів реалізації споживчих товарів підприємствами України на 1 % викличе зростання ВВП на душу населення на 0,26 %.

Таким чином, проведені розрахунки свідчать про те, що функціонування споживчого ринку має дуже важливе значення для розвитку економіки країни. Рівень основних показників економічного розвитку України значною мірою залежить від рівня індикаторів споживчого ринку.

3.3. Можливості й межі оцінки соціального розвитку України за показниками стану споживчого ринку

Одним із найбільш відомих досліджень соціального розвитку країн є дослідження консалтингової компанії Deloitte, що визначає індекс соціального розвитку країн. За її визначенням соціальний розвиток – це здатність суспільства задовольняти основні потреби своїх громадян, створювати будівельні блоки, що дозволяють громадянам поліпшити своє життя, а також створювати умови для окремих осіб і громад для реалізації їхнього потенціалу [152]. Індекс соціального розвитку враховує наступні складові: рівень задоволення базових потреб людини (харчування, базове медичне обслуговування, житло, вода і санітарія та особиста безпека); добробут (доступ до базової освіти, інформації та комунікацій, оздоровлення та якість довкілля); можливості (свобода вибору та особиста свобода, толерантність та доступ до вищої освіти). Аналізуючи зазначені складові, можемо зробити висновок про те, що значна їх частка має безпосередній зв'язок із функціонуванням споживчого ринку.

Споживчий ринок є одною із найвагоміших складових національного ринку. Він відзеркалює відносини, які складаються у процесі виробництва, розподілу та споживання кінцевих товарів і послуг. Зважаючи на його соціальну роль і важливе місце в життєзабезпеченні населення (а саме – задоволення найнеобхід-

ніших потреб людини), споживчий ринок можна вважати підсистемою соціально-економічної системи країни з притаманними їй особливостями та завданнями функціонування.

Подальше дослідження споживчого ринку буде проводитись з позицій обґрунтованих вище історико-генетичного, статистичного та феноменологічного підходів, базуючись при цьому на соціоекономічному, соціокультурному та інституціональному концептах. При дослідженні розвитку національної економіки та споживчого ринку дуже важливим є врахування поряд з економічною також і соціальної складової цього процесу та розгляд їх у взаємозв'язку та взаємозалежності.

Зростання рівня добробуту населення та його соціального захисту в країні віддзеркалюється у показниках функціонування споживчого ринку та пов'язано з тенденціями його розвитку. Зокрема, коливання рівня споживчих цін на основні товари та послуги мають безпосередній вплив на добробут населення. Значне зростання рівня цін на товари та послуги першої необхідності веде за собою зміни структури витрат, знижуючи можливість населення у забезпеченні якості життя. Такі показники як рівень споживання продуктів харчування, забезпеченості домашніх господарств товарами тривалого користування, витрат на послуги охорони здоров'я, освіти, відпочинку і культури залишаються важливою ознакою зростання добробуту населення.

Незважаючи на зростання доходу домогосподарств та номінальної заробітної плати, високі темпи інфляції, а також девальвація національної валюти у 2015 р. призвели до падіння реальної заробітної плати та доходу. Це викликало значне зниження купівельної спроможності та відставання попиту домогосподарств за структурою споживчих витрат від реальних потреб та ціннісних пріоритетів. Поряд із іншими факторами незадовільний стан розвитку споживчого ринку стримував національне виробництво товарів довгострокового використання, в результаті чого ця ніша була зайнята зарубіжними виробниками. Як відзначалося у попередньому підрозділі, частка споживчих товарів довгострокового використання, вироблених в Україні, є досить незначною. Зокрема, це стосується комп'ютерної, аудіо- та відеотехніки, програмного забезпечення, побутової техніки,

автомобілів тощо. Така ситуація має негативний вплив як на економічний, так і на соціальний розвиток України.

Для аналізу рівня добробуту населення використані статистичні дані щодо структури споживчих витрат, життєвого рівня населення, а також дані соціологічних опитувань Державної служби статистики щодо самооцінки домогосподарств рівня доходів, ціннісних пріоритетів та споживчих настроїв [113]. Ця інформація створює можливість визначення перспективи розвитку окремих сегментів споживчого ринку і необхідних змін у соціальній політиці з метою стабілізації та поліпшення матеріального становища домогосподарств.

Зростання добробуту населення залежить у першу чергу від рівня середньодушового доходу, а також його достатності для забезпечення потреб. Номінальний дохід на одну особу протягом періоду 2002–2016 рр. мав стабільну тенденцію зростання (рис. 3.6), однак, як зазначалося вище, зростання обсягу доходу є необхідною, але не достатньою умовою зростання матеріального добробуту населення.

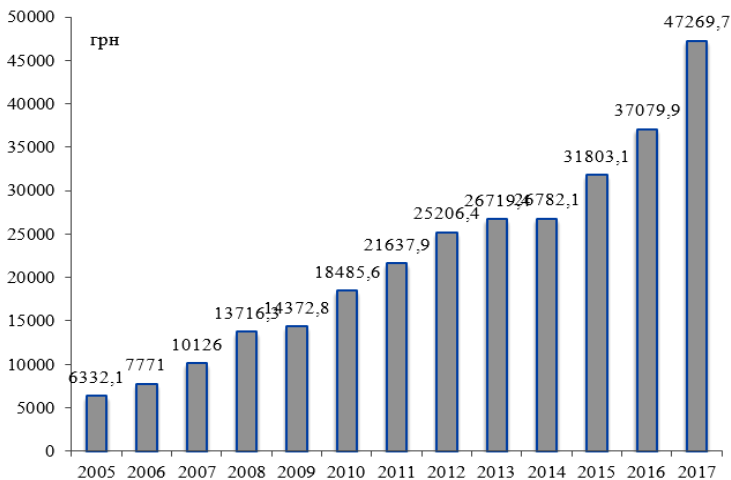

Рисунок 3.6 – Наявний дохід у розрахунку на одну особу в Україні за 2005–2017 рр.

Джерело: складено на основі [113]

Натомість темпи зміни реального доходу населення мають дещо інший вигляд (рис. 3.7). Реальний дохід населення протягом 2014–2015 рр. мав тенденцію зниження. Так, у 2014 р. в порівнянні з попереднім роком відбулось зниження реального доходу на 11,5 %, а в 2015 р. – ще більший спад: реальний дохід порівняно з 2014 р. зменшився на 22,3 %. Лише у 2016 та 2017 рр. відбулось незначне зростання реального доходу порівняно з попереднім роком (на 2 % та 10 % відповідно). Однак враховуючи попередній спад, рівень реального доходу населення продовжує залишатись на дуже низькому рівні.

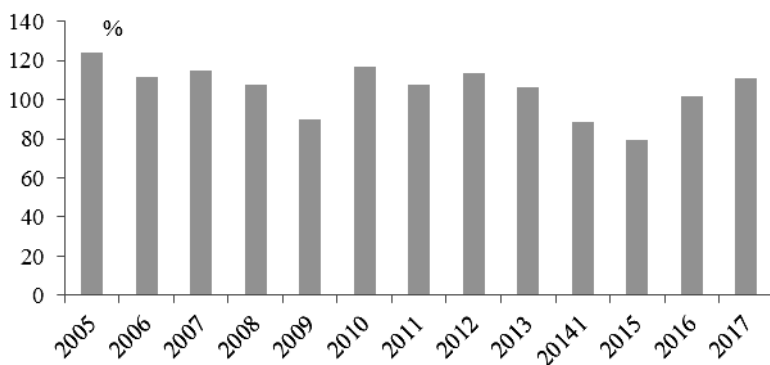

Рисунок 3.7 – Реальний наявний дохід в Україні, у % до відповідного періоду попереднього року за період 2002–2017 рр.

Джерело: складено на основі [113]

Основним джерелом доходу домогосподарств є заробітна плата. Вона становить близько 55 % доходу домогосподарств. Пенсії, стипендії та соціальна допомога складають 25–27 % доходів, доходи від підприємницької діяльності – 4–6 %, спожита продукція з особистого господарства – 4–5 %, допомога від родичів та інші доходи – 6–8 %.

У темпах зміни номінальної заробітної платні в Україні протягом 2003–2018 рр. спостерігалось постійне зростання (рис. 3.8), причому темпи зростання заробітної плати знижувались у 2002–2003 рр., 2009 р. та у 2013–2014 рр. Натомість ре-

альна заробітна плата у 2009 р., а також 2014–2015 рр. знижується, тобто тенденція є аналогічною тенденції зміни реальних доходів населення.

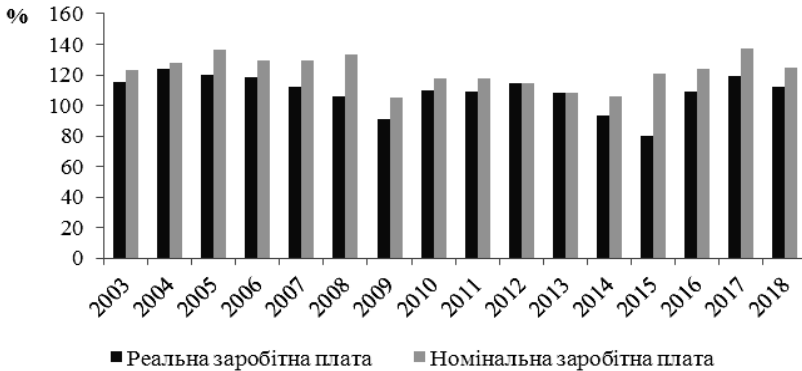

Рисунок 3.8 – Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати в Україні протягом 2003–2018 рр.

Джерело: складено на основі [113]

Одним із показників рівня добробуту населення є співвіднесення доходів з рівнем прожиткового мінімуму, тобто вартісної оцінки споживчого кошика, що включає мінімальний набір продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, необхідних для збереження здоров'я та забезпечення життєдіяльності людини. Динаміка частки населення України із середньо-душовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими прожиткового мінімуму за період 2002–2018 рр. показує, що кількість населення з таким рівнем доходів протягом зазначеного періоду поступово знижується (рис. 3.9).

Однак при цьому слід враховувати, що в розрахунках використовувався законодавчо встановлений прожитковий мінімум, який не завжди відповідає фактичній вартості споживчого кошика. Так, за даними Держкомстату, фактичний прожитковий мінімум в середньому на одну особу становив у 2014 р. 1 357,6 грн, у 2015 р. 2 257 грн, у 2016 р. 2 646,4 грн, що відповідно на 15 %, 84 % та 91 % більше, ніж законодавчо встанов-

лений прожитковий мінімум у цих роках. Відповідно до цих даних частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму, становила у 2002 р. 80,0 %, у 2003 р. 67,0 %, у 2004 р. 50,0 %, у 2005 р. 28,0 %, у 2006 р. 21,0 %, у 2007 р. 12,0 %, у 2008 р. 7,0 %, у 2009 р. 5,0 %, у 2010 р. 8,0 %, у 2011 р. 7,0 %, у 2012 р. 9,0 %, у 2013 р. 8,0 %, у 2014 р. 8,0 %, у 2015 р. 6,0 %, у 2016 р. 3,0 %, у 2017 р. 2,0 %.

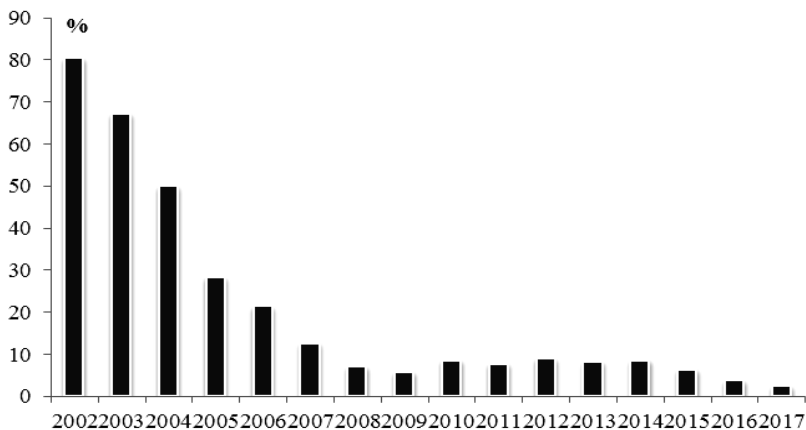

Рисунок 3.9 – Частка населення України із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму за 2002–2017 рр.

Джерело: складено на основі [113]

Така ситуація вказує на низький рівень соціального розвитку країни та є результатом економічного спаду в країні. При цьому низький рівень доходів більшості населення країни негативно впливає на ситуацію на споживчому ринку, викликає негативні зміни в його структурі. При вкрай низькому рівні середньодушового доходу витрати населення спрямовуються на товари першої необхідності, причому значною мірою попитом користуються товари та послуги нижнього цінового сегменту. Низька платоспроможність населення є деструктивним фактором, що знижує темпи розвитку виробництва споживчих товарів та послуг, які задовольняють потреби вищого рівня.

Для більш детального аналізу розглянемо статистичні дані щодо розподілу споживчих витрат населення України.

Однією з основних складових споживчого кошика населення є продукти харчування. Динаміка споживання різних продуктів харчування у домогосподарствах України та його залежність від рівня доходів та споживчих цін – варіативна (табл. 3.8).

Таблиця 3.8 – Споживання продуктів харчування в домогосподарствах України у середньому за місяць на одну особу протягом 2003–2017 рр.

Продукти харчування	Рік															
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
– м'ясо і м'ясопродукти, кг	3,9	4	4,4	4,7	5,1	5,1	4,8	5,1	5,1	5	5,1	4,9	4,6	4,7	4,7	
– молоко і молочні продукти, кг	19,1	20,2	21,7	22,3	22,1	22,6	19,8	19,2	19,1	19,6	20,3	20,3	19,8	19,6	19,3	
– яйця, шт.	17	18	21	19	20	20	20	20	20	20	20	20	19	19	20	
– риба і рибопродукти, кг	1,4	1,6	1,8	1,9	1,9	2,1	1,8	1,8	1,7	1,7	1,8	1,6	1,2	1,2	1,3	
– цукор, кг	3,2	3,6	3,6	3,2	3,2	3,4	3,2	3	3,2	3,1	3	3	2,8	2,7	2,8	
– олія та інші рослинні жири, кг	2	1,9	1,9	1,7	1,7	1,8	1,9	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5	
– картопля, кг	9,9	10,1	9,6	8,7	8,3	8,4	8	7,7	7,9	7,8	7,1	6,9	6,6	6,7	6,4	
– овочі та баштанні, кг	9	8,7	9,1	9,4	8,7	9,3	10,1	9,5	9,9	10,1	9,4	9	8,8	9,2	8,5	
– фрукти, ягоди, горіхи, виноград, кг	2,5	2,7	3,1	3	3,6	3,7	3,6	3,7	3,7	3,7	4,1	3,7	3,1	3,3	3,7	
– хліб і хлібні продукти, кг	10,3	10,4	10,3	9,8	9,6	9,6	9,3	9,3	9,2	9,1	9	9	8,5	8,3	8,4	

Джерело: [113]

Як показує аналіз, відхилення від тенденцій зростання чи спаду у споживанні основних продуктів харчування переважно зумовлено фактором цін на них. Наслідком такої структури споживання продуктів харчування є низька калорійність добового споживання на особу, низькі темпи її нарощування. Споживання основних продуктів харчування змінювалось низькими темпами

внаслідок його низької еластичності від реальних темпів доходу домашніх господарств, темпів обсягів продукції агропромислового комплексу. При цьому протягом 2014–2017 рр. спостерігалась негативна динаміка споживання м'яса та м'ясопродуктів, а також риби та рибопродуктів, що є негативним фактором для розвитку даного сегменту споживчого ринку.

Щодо товарів, що забезпечують комфортне існування, домашні господарства в Україні достатньо забезпечені такими товарами тривалого користування, як телевізори, холодильники і мобільні телефони. Наявність решти товарів, що сприяють економії часу у побуті, проведенню дозвілля, здоровому способу життя, є низькою, та й частіше такі товари не відповідають ні сучасному технологічному рівню, ані потребам розвитку особи (табл. 3.9).

Таблиця 3.9 – Наявність у домогосподарствах України окремих товарів тривалого користування (у середньому на 100 домогосподарств, штук) за 2010–2018 рр.

Товар	Рік				
	2010	2012	2014	2016	2018
– телевізори кольорові	110	114	119	115	116
– відеоплеєри, відеомагнітофони, DVD-програвачі, цифрові фотоапарати	41	43	34	26	18
– фотоапарати	26	21	18	16	11
– персональні комп'ютери	25	33	37	38	37
– холодильники і морозильники	109	112	117	119	124
– мікрохвильові печі	33	40	49	49	54
– кухонні комбайни	10	12	16	15	17
– пральні машини	85	87	88	88	91
– електропилососи	75	76	79	77	81
– швейні машини	27	25	25	23	21
– кондиціонери	5	8	10	9	12
– супутникові антени	13	17	23	26	31
– мотоцикли, сноумобілі	2	2	2	2	2
– велосипеди, моторолери, мопеди, скутери	47	49	52	53	57
– автомобілі	21	22	23	23	25
– мобільні телефони	167	187	197	201	203
– ноутбуки	6	14	26	27	35
– планшети	н/д	н/д	н/д	15	19

Джерело: [113]

Розвиток даного сегменту споживчого ринку стримується низьким рівнем попиту населення, обумовленим його недостатньою платоспроможністю. З іншого боку, у даному сегменті споживчого ринку спостерігається низька частка товарів вітчизняного виробництва (рис. 3.2), що спричиняє деформації у розвитку споживчого ринку країни та негативні наслідки для її соціально-економічного розвитку.

Крім того, інформацію про стан добробуту населення України, а також основні тенденції розвитку окремих сегментів споживчого ринку можна отримати, аналізуючи структуру споживчих витрат (табл. 3.10).

Таблиця 3.10 – Структура сукупних витрат домогосподарств України за 2003–2017 рр., %

Категорія витрат	Рік														
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Споживчі сукупні витрати	93,3	92,6	91,1	90,5	90	86,2	87,8	90	90,2	90,9	90,3	91,6	92,9	93,2	92,9
продукти харчування та безалкогольні напої	58,6	57,5	56,6	53,2	51,4	48,9	50	51,6	51,3	50,2	50,1	51,9	53,1	49,8	47,9
алкогольні напої, тютюнові вироби	2,8	2,8	2,9	2,6	2,6	2,2	3,2	3,3	3,4	3,5	3,5	3,4	3,3	2,9	3,1
непродовольчі товари та послуги	31,9	32,3	31,6	34,7	36	35,1	34,6	35,1	35,5	37,2	36,7	36,3	36,5	40,5	41,9
в тому числі															
одяг і взуття	5,3	5,7	5,7	5,8	5,9	5,9	5,6	6,1	5,8	6,1	6	6,0	5,7	5,6	5,5
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	10,4	9,7	8,5	9,6	10,9	9,1	9,4	9,3	9,6	9,9	9,5	9,4	11,7	16,0	17,0
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2	2,3	2,6	2,8	2,9	2,8	2,3	2,4	2,2	2,3	2,3	2,3	2,0	1,7	2,0

Категорія витрат	Рік															
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
охорона здоров'я	2,8	2,8	2,5	2,5	2,5	2,7	3,1	3,1	3,1	3,4	3,4	3,6	3,7	4,2	3,8	
транспорт	3,3	3	3	3,7	3,4	4	3,8	3,7	4	4,3	4,3	4,3	3,7	3,6	3,7	
зв'язок	1,5	1,8	2,1	2,6	2,6	2,3	2,5	2,7	2,6	2,8	2,8	2,8	2,4	2,3	2,4	
відпочинок і культура																
освіта	2,3	2,4	2,6	2,4	2,4	2,5	1,8	1,8	2	2	2,1	1,8	1,5	1,4	1,6	
ресторани та готелі	1,1	1,3	1,1	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0	1,1	
різні товари і послуги	1,4	1,6	1,7	2,2	2,3	2,4	2,5	2,4	2,5	2,5	2,5	2,3	2,0	2,2	2,3	
Неспоживчі сукупні витрати																
	1,8	1,7	1,8	1,7	1,8	2,1	2,3	2,3	2,4	2,6	2,6	2,7	2,7	2,5	2,5	
	6,7	7,4	8,9	9,5	10	13,8	12,2	10	9,8	9,1	9,7	8,4	7,1	6,8	7,1	

Джерело: [113]

Про рівень соціального розвитку країни свідчить те, яку частку займають витрати на задоволення мінімальних фізіологічних потреб та витрати, що забезпечують реалізацію потреб у комфортному існуванні, відпочинку, інтелектуальному та культурному розвитку особи.

Статистичні спостереження показують, що споживчі витрати утворюють переважну частку витрат населення України. Протягом періоду аналізу їх частка була від 90 % і вище. При цьому серед споживчих витрат найбільша частка припадає на продукти харчування. У 2003 р. вона становила майже 58,6 %, що говорить про низький рівень добробуту населення, оскільки рівень доходів домогосподарств дозволяв їм задовольняти лише першочергові фізіологічні потреби. В подальшому спостерігалось скорочення частки витрат на харчування до 48,9 % у 2008 р., однак вже з 2009 р. знову їх частка досягла 50 %, проте вже у 2017 р. зменшилась до 47,9 %. Натомість витрати на побутову техніку, а також на відпочинок і культуру не перевищували 3 %, витрати на освіту коливались на рівні 1 %. Це свідчить про низькі можливості домогосподарств щодо покращення свого побуту, відпочинку, культурного та освітнього розвитку. Більшість населення України на сьогоднішній день здатні забезпечити задово-

лення потреб нижчого рівня: в основному це фізіологічні потреби, потреби у безпеці, але навіть вони не завжди можуть бути задоволені у повному обсязі, оскільки понад 50 % отримують доходи нижчі, ніж фактичний прожитковий мінімум.

Відповідно така ситуація призводить до деформацій у функціонуванні споживчого ринку. Активно розвиваються лише гадузі, направлені на задоволення першочергових потреб населення. Товари та послуги, що забезпечують комфортне існування, мають досить низький попит, що призводить до зниження їх виробництва, а в деяких сегментах ринку до зайняття цієї ніші зарубіжними компаніями.

За результатами опитувань домогосподарств Державним комітетом статистики щодо самооцінки рівня їх доходів була отримана наступна інформація (табл. 3.11).

Таблиця 3.11 – Результати самооцінки домогосподарствами України рівня своїх доходів за 2008–2017 рр.

Показники	Рік									
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Кількість домогосподарств (тис.)	17 199	17 096,8	17 050,3	17 022,7	16 984,1	16 090	14 455,5	15 073,7	15 033,4	14 985,6
Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів протягом останнього року (%):										
було достатньо і робили заощадження	12,7	11,1	11,6	10,1	10,5	10,7	8,0	6,2	6,2	7,8
було достатньо, але заощаджень не робили	51,8	45,3	47,8	48,4	49,0	50,9	46,9	45,7	45,7	49,6
постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування	32,9	40,2	37,5	39	37,6	34,9	41,4	43,2	44,0	38,1
не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування	2,6	3,4	3,1	2,5	2,9	3,5	3,7	4,9	4,1	4,5

Джерело: [113]

Результати опитувань також свідчать про низький рівень добробуту населення України, причому динаміка є негативною. Наявний рівень доходів був достатнім для задоволення потреб

менше ніж у половини опитаних домогосподарств. При цьому заощаджувати могли лише близько 10 %, а у 2015–2016 рр. – лише 6,2 % домогосподарств. Натомість не могли забезпечити реалізацію основних потреб понад 30 % домогосподарств, при цьому протягом 2014–2016 рр. ця цифра зросла до 44 %. Відсоток тих, що не могли забезпечити навіть достатнє харчування до 2015 р. зріс до майже 5 %. Ці показники дакож свідчать про деформації у розвитку споживчого ринку країни: розвиваються лише галузі, що забезпечують першочергові потреби населення, але навіть у цьому сегменті не можна говорити про достатні якісні зрушення. Це обумовлено, по-перше, орієнтацію значної частки покупців на нижній ціновий сегмент, що спричиняє вибір більшістю виробників стратегії низьких витрат.

Відповідно до рівня доходів та можливостей забезпечувати потреби нижчого і вищих рівнів, а також заощаджувати, домогосподарства оцінювали рівень свого матеріального добробуту та визначали відповідно до нього свій соціальний статус (табл. 3.12).

Таблиця 3.12 – Результати самооцінки домогосподарствами України рівня свого матеріального добробуту за 2008–2017 рр.

Розподіл домогосподарств	Рік									
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Розподіл домогосподарств, які за оцінкою матеріального добробуту відносять себе (%):										
до заможних	0	0,1	0,1	0	0	0	0	0	0	0
до представників середнього класу	1,9	2	1,5	0,8	0,5	0,8	0,8	0,7	0,5	0,6
до небідних, але ще не представників середнього класу	41,2	39,2	38,2	36,8	31,5	31,2	28,5	27,0	25,5	29
до бідних	56,9	58,7	60,2	62,4	68	68	70,7	72,3	74,0	71

Джерело: [113]

Серед опитаних домогосподарств протягом останніх 6 років ніхто не відніс себе до заможних. До середнього класу відносили себе менше 1 % домогосподарств. Натомість до бідних відносили себе більше половини опитаних домогосподарств, а у 2014–2017 рр. – більше 70 % домогосподарств. До небідних, але

все ж не до представників середнього класу у 2008 р. віднесли себе 41,2 %, проте в подальшому частка цієї категорії зменшується і у 2016 р. вона впала до 25,5 %. При цьому зменшення даної категорії відбулося не за рахунок переходу до середнього класу, а навпаки через погіршення їх соціального статусу. У 2008–2017 рр. суттєво зросла кількість домогосподарств, що віднесли себе до бідних і водночас зменшилася кількість домогосподарств, що віднесли себе до небідних, але ще не до представників середнього класу. Значний відсоток домогосподарств, що знаходяться за межею бідності та відсутність середнього класу свідчить про вкрай низький рівень соціального розвитку країни. Самооцінка домогосподарствами змін свого матеріального добробуту у 2014–2017 рр. також свідчить про негативні тенденції та погіршення соціально-економічного становища.

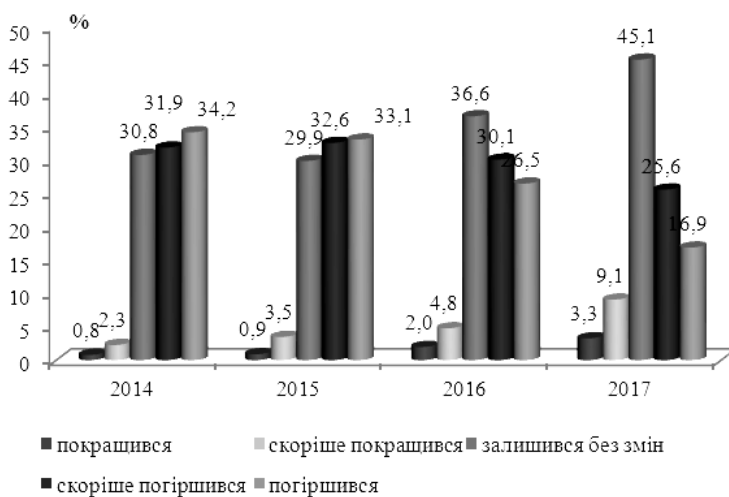

Рисунок 3.9 – Самооцінка домогосподарствами України зміни свого матеріального добробуту за 2014–2017 рр.

Джерело: [113]

Як бачимо з результатів опитування, у 2017 р. лише 3,3 % домогосподарств засвідчили покращення свого матеріального

добробуту та 9,1 % засвідчили, що він скоріше покращився. Натомість 25,6 % стверджували, що їхнє матеріальне становище скоріше погіршилось і 16,9 % – що погіршилось. Тобто про погіршення матеріального становища повідомили понад 40 % сімей. При цьому, якщо порівнювати з попереднім роком, відзначаємо позитивну динаміку щодо оцінок населенням свого добробуту. При цьому очікування населення України щодо змін свого матеріального становища залишаються досить песимістичними (рис. 3.10).

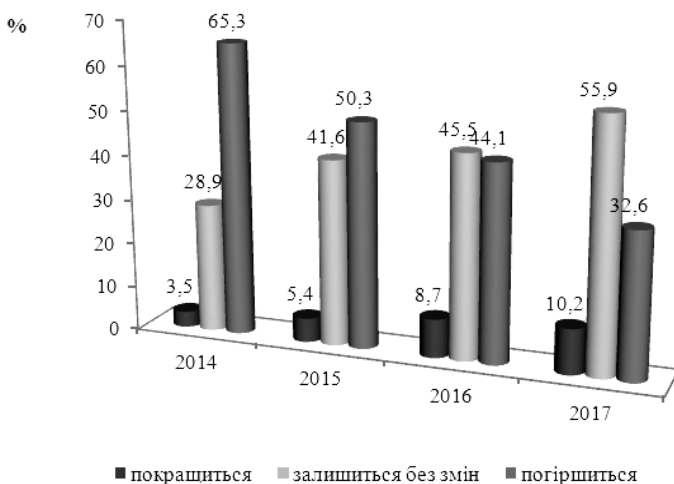

Рисунок 3.10 – Очікування домогосподарств України щодо зміни свого матеріального добробуту за 2014–2017 рр.

Джерело: [113]

Лише 10,2 % опитаних домогосподарств вважали, що їх матеріальний стан у 2018 р. покращиться, натомість 32,6 % домогосподарств очікують погіршення свого матеріального стану. Однак якщо порівнювати оцінку свого матеріального стану та очікування населення у 2017 р. з аналогічними даними у 2014–2016 рр., спостерігаємо позитивні зміни, що обумовлено поступовою стабілізацією економічного та соціального становища в Україні.

Для прогнозування можливих змін у структурі попиту на споживчому ринку важливе значення поряд із прогнозуванням зміни доходів має аналіз намірів населення щодо спрямування коштів. Аналіз першочергових намірів домашніх господарств щодо цілей спрямування додаткових коштів при можливому збільшенні доходів у 2008–2013 рр. показав, що їхні ціннісні орієнтири поступово зміщувалися б до вищого рівня потреб: витрати на їжу скоротилися б майже на 10 % у 2013 р. порівняно з 2008 р., витрати на одяг і взуття скоротилися б за цей період на 8 %. Ця позитивна тенденція свідчила б про підвищення рівня задоволення першочергових потреб населення України. Водночас спостерігалось б незначне зменшення очікуваних додаткових витрат на придбання побутової техніки у 2008–2013 рр. Протягом цього періоду спостерігалось зростання забезпеченості сімей автомобілями, причому частка сімей, що спрямували б додаткові кошти на придбання автомобіля, також зростає з 13,9 % у 2008 р. до 17,1 % у 2013 р. Зростала також частка домогосподарств, які при значному збільшенні доходів спрямували б їх передусім на придбання житла – до 44 % у 2012 р., але вже у 2013 р. частка таких домогосподарств починає знижуватись (до 39,7 у 2015 р.). Найбільша частка домогосподарств, що спрямували б додаткові кошти на накопичення, спостерігалась у 2013 р. (28 %), проте у 2014 р. вона зменшилась на 0,6 %, у 2015 р. ще на 2,1 %, а в 2016 р. на 0,1 %. Така ж тенденція спостерігається і щодо витрат на освіту та відпочинок. Спрямувати додаткові кошти на відпочинок протягом 2011–2017 рр. планували більше половини домогосподарств України (табл. 3.13).

Таблиця 3.13 – Наміри домогосподарств України щодо цілей спрямування додаткових коштів при збільшенні їхніх доходів за 2008–2017 рр.

Спрямування коштів	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Із загальної кількості частка домогосподарств (%), які повідомили, що при значному збільшенні доходів, вони б спрямували додаткові кошти в першу чергу на:										
їжу	28,4	28	24,4	21,5	20,7	19	22,7	26,2	26,1	24,1
одяг, взуття	37,1	38,9	36,5	34,6	31,2	29,1	33,2	37,9	35,8	31,0
побутову техніку	33,9	32,9	34,6	33,7	32,3	33,1	31,5	31,8	29,5	29,9

Спрямування коштів	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
лікування	48,7	48	46,4	47,5	47	45,7	47,5	48,1	49,4	50,0
відпочинок	46,6	46,9	48,1	50,3	53,2	55,3	53,1	51,5	52,1	55,2
освіту	18,8	18,8	17,9	18,4	18	18	17,4	15,1	15,7	15,2
автомобіль	13,9	13,8	13,9	15,2	16,4	17,1	15,9	14,0	13,8	15,1
житло	40,1	37,4	42	42,8	44	42,9	41,4	39,7	41,6	43,2
накопичення	21,2	23,2	23,9	24,9	26,8	28	27,4	25,3	25,2	25,8
розвиток підприємництва	5,1	5,7	5,5	5,1	5,4	5,6	5,1	5,4	6,0	6,1
інше	2,6	3	3,3	2,5	2,9	3,4	3,3	3,0	3,2	2,6

Джерело: [113]

Причинами спрямування низької частки очікуваних доходів на розвиток підприємництва є складні умови ведення бізнесу, значні ризики, а також недостатня досвідченість у веденні бізнесу та низька активність населення ризикувати задля вирішення своїх потреб. При цьому також наявна низька частка домогосподарств, що спрямовували б додаткові кошти на освіту (18 % у 2012–2013 рр. та 15,2 % у 2017 р.). За наявності додаткових коштів на оздоровлення і лікування їх витратили б 50 % усіх домогосподарств, причому їх частка зростала протягом 2012–2017 рр., що свідчить про незадоволеність цієї потреби серед населення.

Зростання частки домогосподарств, що витратили б додаткові кошти на харчування, одяг та взуття і зниження частки тих, що витратили б їх на відпочинок, освіту, товари довгострокового вжитку, житло у 2014–2017 рр. свідчить про погіршення соціального становища населення, превалювання задоволення потреб найнижчого рівня та неможливість задовольняти потреби вищих рівнів. Такі негативні зрушення у структурі споживчих переваг населення говорять про те, що найближчим часом негативні трансформації на споживчому ринку України будуть продовжуватись. Неспроможність майже половини домогосподарств забезпечити відпочинок, медичне обслуговування членів сім'ї та для 18 % домогосподарств (зокрема, для домогосподарств у сільській місцевості) – потреби в освіті також свідчить про неможливість формувати і розвивати інтелектуальний капітал нації за наявних доходів.

Важливим показником соціального розвитку країни є рівень добробуту населення, який значною мірою визначається доступністю певних товарів і послуг, тобто споживчими можливостями населення. Немоżliвість задовольняти існуючі потреби з наявних доходів зумовлює появу обмежень (позбавлень) у населення. При цьому ці позбавлення слід розглядати як в частині можливостей задоволення мінімально необхідних фізіологічних потреб, так і потреб, пов'язаних із розвитком особистості та забезпеченням належного рівня комфортності існування. Зазначимо, що інструментом задоволення значної частини потреб населення як вищого, так і нижчого рівня виступає споживчий ринок. При цьому споживчі можливості будуть забезпечуватись, з одного боку, рівнем доходів населення, а з іншого – доступністю та наявністю певних товарів і послуг на ринку.

Вище нами було розглянуто показники рівня доходів та структури витрат населення, а також результати самооцінки домогосподарствами рівня свого матеріального добробуту. Для більш детального аналізу добробуту домогосподарств та їх споживчих можливостей скористаємось даними опитування Державної служби статистики доступності окремих товарів та послуг. Програма дослідження передбачала вивчення сприйняття населенням ознак бідності та депривації (позбавлення) у сфері їхніх споживчих можливостей за існуючих у суспільстві стандартів, ступеня актуальності для населення базових ознак бідності та позбавлення, а також аналіз поширення серед домогосподарств окремих проявів позбавлення в частині можливостей задоволення потреб різних рівнів.

За результатами опитування до проявів бідності та позбавлення понад 95 % респондентів віднесли наступні економічні депривації, тобто фінансову неспроможність домогосподарств [113]:

- 1) не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування;
- 2) споживати страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день;
- 3) оновити за потребою верхній одяг і взуття для холодної пори року для дорослих один раз на 5 років; придбати за потребою новий одяг і взуття для дітей;

4) купити телевізор, холодильник, або пральну машину (за їх відсутності);

5) мати житло в нормальному стані; водогін у житлі; збільшити наявну житлову площу, що не перевищує 5 м² на особу; своєчасно сплачувати рахунки за житло або послуги з його утримання; підтримувати достатньо теплу температуру у своєму житлі (придбати паливо, обігрівач тощо) протягом опалювального сезону;

6) оплачувати послуги лікаря (крім стоматолога) в медично-му закладі та призначені ним обстеження та процедури, життєво необхідну хірургічну операцію або лікування в стаціонарі (за відсутності таких послуг на безоплатній основі), купувати ліки та медичне приладдя, призначені лікарем;

7) забезпечити членам домогосподарства, за необхідністю, отримання будь-якої професійної освіти;

8) дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних ресурсів.

Ознаками позбавлення щодо розвитку інфраструктури в умовах сучасних суспільних стандартів майже всі респонденти (95–99 %) вважали відсутність закладів, які надають побутові послуги, та об'єктів роздрібної торгівлі, регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою, відсутність поблизу житла дошкільних закладів, медичної установи, аптеки, а також незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги. Отже, що стосується впливу розвитку споживчого ринку на добробут населення, в Україні спостерігається недостатній розвиток його інфраструктури. Опитування підтверджує, що існуючі потреби населення не задовольняються не тільки через низькі фінансові можливості, а й значною мірою через недостатню пропозицію товарів і послуг у багатьох населених пунктах. Крім того, низька пропозиція створює передумови до зростання цін, що також знижує рівень споживчих можливостей населення. Недостатньо розвинута інфраструктура споживчого ринку знижує рівень ділової активності, реалізації вироблених товарів, а також зайнятості та рівня доходів насе-

лення, оскільки економічний та соціальний розвиток взаємопов'язані та взаємозалежні.

За результатами аналізу даних опитування спостерігалось покращення споживчих можливостей у 2017 р. порівняно з 2015 р. Однак найбільш поширеними позбавленнями в усіх групах домогосподарств залишалися: недостатність коштів для задоволення неочікуваних необхідних витрат за рахунок власних ресурсів – 60 % (у 2015 р. – 64 %); для сімейного відпочинку не вдома, а також не з родичами в їх житлі, щонайменше один тиждень на рік – 52 % (55 % у 2015 р.); недостатність коштів для оплати необхідних товарів та послуг охорони здоров'я – 30–27 % (33–28 % у 2015 р.); позбавлення, пов'язані з відсутністю у житлі певних зручностей – 21–15 % (23–18 % у 2015 р.); відсутність автомобіля – 29 %; відсутність комп'ютера – 14 % (15 % у 2015 р.) відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги – 20 % (21 % у 2015 р.) та незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги залишилося на рівні 15 % (додаток Ж) [113]. Отже, незважаючи на певну позитивну динаміку добробуту населення, пов'язану як зі зростанням його доходів, так розвитком споживчого ринку, досить значна частка опитаних домогосподарств продовжує відчувати позбавлення щодо реалізації своїх основних потреб.

За оцінками респондентів щодо наявності у них позбавлень у сфері харчування кожна четверта особа не мала достатньо коштів для споживання через день страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським аналогом) (у 2015 р. – 28 %). Серед регіонів України найбільша частка таких респондентів у Закарпатській, Івано-Франківській, Черкаській, Сумській, Херсонській та Вінницькій областях (91–34 %), найменша – у м. Києві, Рівненській, Полтавській та Київській областях (7–12 %) [113].

Повідомили, що не мали вдосталь коштів для щоденного споживання недорогих продуктів харчування, 9 % населення (у 2015 р. – 11 %). Через брак коштів не могли дозволити раз на п'ять років оновити за потребою одяг і взуття для холодної пори року для дорослих 26 % населення, придбати за потребою новий одяг та взуття для дітей – 12 % (у 2015 р. відповідно 30 % та 15 %).

Кожна десята особа повідомила про відсутність у зв'язку з фінансовою неспроможністю житла у нормальному стані. Частина осіб, які не мали можливості своєчасно та в повному обсязі сплатити рахунки за житло та необхідні послуги з його утримання або оплатити газ для приготування їжі, зросла з 20 % до 25 %, як і частка тих, які не мали можливості підтримувати достатньо теплу температуру в житлі протягом опалювального сезону (з 24 % до 26 %). Житлова площа 5 % населення не перевищувала 5 м² на особу [113].

Залишаються обмеженими через недостатність коштів, як і у 2015 р., споживчі можливості населення у сфері охорони здоров'я. Майже кожен третій опитаний повідомив, що з цієї причини не зміг купити призначені лікарем ліки, медичні товари та обладнання, 27–28 % – дозволити собі скористатися необхідними платними послугами лікаря (крім стоматолога) у медичному закладі, зробити аналізи, обстеження, процедури, призначені лікарем, або оплатити життєво необхідну хірургічну операцію або лікування в стаціонарі [113].

Зменшилася і досягла рівня 8 % частка респондентів, які не мали коштів для отримання за потребою будь-якої професійної освіти безпосередньо ними або членами їх родини [113].

Більше половини опитаних (52 %) незалежно від місця проживання не мали достатньо коштів для тижневої сімейної відпустки не вдома один раз на рік (у 2015 р. – 55 %). Не мали змоги зробити за рахунок власних ресурсів неочікувані необхідні витрати 60 % осіб. Серед регіонів України найбільша частка таких респондентів спостерігалася у Закарпатській, Івано-Франківській, Херсонській, Вінницькій, Черкаській та Київській областях (90–81 %), найменша – у м. Києві, Житомирській, Львівській та Тернопільській областях (39–45 %) [113].

Від таких проявів позбавлення, як незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги, відсутність поблизу житла медичної установи, потерпали відповідно 15 % та 13 % респондентів, від відсутності регулярного транспортного сполучення з населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою та від відсутності поблизу

житла дошкільних закладів – 9 % та 4 %. Водночас п'ята частина населення не мала поблизу житла закладів, які надають побутові послуги. Рівні поширення цих проявів позбавлення порівняно з даними опитування у 2015 р. практично не змінилися [113].

Рівень бідності за ознаками депривації у 2017 р. був найбільшим за період 2007–2017 рр. майже в усіх групах домогосподарств. Найбільше зростання відбулося в групі домогосподарств, у складі яких є неповні сім'ї, у домогосподарствах, де усі особи у непрацездатному віці, у багатодітних домогосподарствах [113].

Зазначимо, що у країнах-членах ЄС показник матеріальної депривації визначається як відсоток населення із вимушеною відсутністю принаймні трьох, а глибокої депривації – чотирьох, із наступних дев'яти ознак матеріальної депривації у вимірі «економічна напруга та товари тривалого користування»:

1) недостатність коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати орендних/іпотечних платежів чи оплати житлово-комунальних послуг;

2) недостатність коштів для підтримування достатньо теплої температури у своєму житлі;

3) відсутність можливості дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних ресурсів;

4) недостатність коштів для споживання страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день;

5) недостатність коштів для сімейного відпочинку не вдома, а також не з родичами в їх житлі, щонайменше один тиждень на рік;

6) відсутність автомобіля;

7) відсутність пральної машини;

8) відсутність кольорового телевізора;

9) відсутність телефону (у т. ч. мобільного).

Як у країнах ЄС, так і в Україні, населення найбільше потерпало від неможливості дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних ресурсів. Однак значення цього показника в Україні було в 1,6 раза вище (60 % проти 36 % у країнах ЄС). Лише 0,4 % населення ЄС не мало можливості придбати кольоровий телевізор, що є найнижчим показником із переліку дев'яти визначених ознак. За іншими ознаками депри-

вація населення в Україні була в 7–2 рази більша, ніж у країнах ЄС (рис. 3.14).

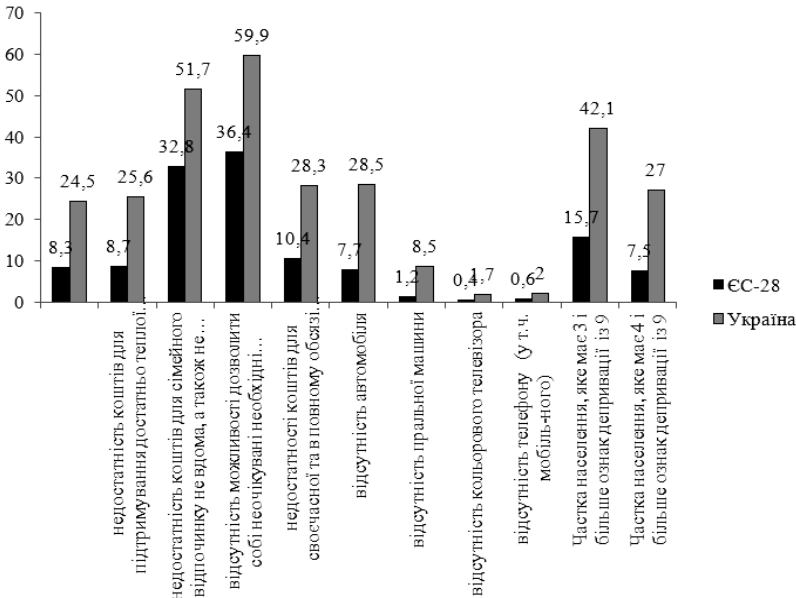

Рисунок 3.14 – Показники матеріальної депривації в країнах ЄС та Україні в 2017 р.

Джерело: [113]

При цьому сільське населення більше, ніж міське, у 2017 р. потерпало від усіх дев'яти ознак депривації (за винятком недостатності коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати орендних/іпотечних платежів, платежів за споживчими кредитами або оплати житлово-комунальних послуг). Майже усі дев'ять ознак депривації (за винятком недостатності коштів для тижневого сімейного відпочинку не вдома один раз на рік та відсутності автомобіля) були більш поширені серед осіб, які входять до складу домогосподарств без дітей, порівняно з населенням, яке проживає в домогосподарствах з дітьми. Особи, які входять до складу багатодітних домогосподарств, найбільше потерпали

від економічної напруги: три чверті таких осіб не могли дозволити собі неочікувані витрати за рахунок власних ресурсів, більш ніж дві третини не мали коштів для тижневого сімейного відпочинку не вдома один раз на рік, не мали достатньо коштів для підтримування достатньо теплої температури у житлі – 29 %, для своєчасної та в повному обсязі оплати орендних/іпотечних платежів, платежів за споживчими кредитами або оплати житлово-комунальних послуг – 37 %, для забезпечення належного харчування – 40 % осіб [113].

Таким чином, все викладене вище свідчить про те, що споживчі можливості населення є одним із найбільш важливих індикаторів соціального розвитку країни. Можливість населення задовольняти не лише основні життєві потреби, але також і забезпечення особистісного розвитку свідчить про високий соціальний рівень країни. І навпаки, значні обмеження в реалізації даних потреб говорять про низький рівень якості життя в країні. Проведений аналіз свідчить, що обмеження, від яких потерпає населення України, значною мірою пояснюється падінням наявного доходу та стрімким зростанням цін на товари та послуги, обумовлене економічною кризою. Проте значна частка депривацій є наслідком недостатнього розвитку споживчого ринку, у тому числі його інфраструктури.

Для оцінювання рівня соціального розвитку країни за споживчими можливостями та відслідковування його структурних зрушень і динаміки пропонується використовувати профіль споживчих можливостей населення. До цього профілю пропонуємо внести основні потреби населення, що мають бути реалізовані у сучасному суспільстві. На наш погляд, до профілю споживчих можливостей слід внести наступні:

- 1) можливість забезпечення достатнього харчування, у тому числі споживання страв із м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом);
- 2) можливість забезпечення житлових умов;
- 3) можливість оновлення одягу та взуття;
- 4) можливість покупки (або наявність) побутової техніки (пральна машина, телевізор, мікрохвильова піч, холодильник, комп'ютер, телефон);

- 5) можливість забезпечення сімейного відпочинку не вдома;
- 6) можливість оплати необхідних медичних послуг та покупки ліків;
- 7) можливість отримання освітніх послуг.

Оцінювання рівня соціального розвитку країни за споживчими можливостями передбачає визначення частки населення, що має можливість задовольняти перераховані вище потреби. При цьому максимальною оцінкою кожної з можливостей є 1, тобто чим ближче оцінювані показники до 1, тим вищими є споживчі можливості населення країни та рівень її соціального розвитку.

За даними опитування домогосподарств побудуємо профіль споживчих можливостей населення України у 2013, 2015 та 2017 рр. (рис. 3.15).

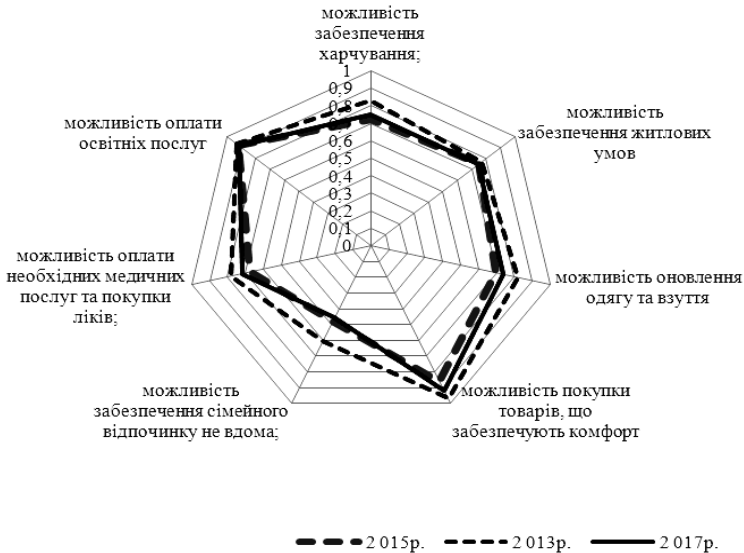

Рисунок 3.15 – Профіль споживчих можливостей населення України у 2013, 2015 та 2017 рр.

Джерело: складено за даними [113]

Графічне зображення дозволяє побачити напрями, за якими споживчі можливості населення є недостатніми, тобто потреби

споживання, що існують у населення, не можуть бути задоволені в даних умовах. Для визначення динаміки споживчих можливостей населення було використано показники за 2013 р. – до початку економічного спаду, та наступні показники 2013 та 2017 рр. Як бачимо з графіка, споживчі можливості населення України значно знизились у 2015 р. порівняно з 2013 р., що пояснюється глибокою економічною кризою в країні. Однак аналізуючи профіль споживчих можливостей населення у 2013 р. бачимо, що за багатьма напрямками вони також були досить низькими. Так, лише 60 % населення мали можливість забезпечити відпочинок не вдома, лише 75 % могли оплатити медичні послуги, 83 % були здатні забезпечити достатній рівень харчування. У 2017 р. порівняно з 2015 р. відбулися певні позитивні зрушення, але вони є досить незначними. Причиною низьких споживчих можливостей населення, в першу чергу є низький рівень доходів та соціального захисту. Недостатнім є також рівень можливості отримання медичних послуг, що пояснюється зниженням фінансування даного сегмента з боку держави та неможливістю в силу низьких доходів населення покрити ці витрати. Крім того, важливим чинником у формуванні рівня споживчих можливостей, а отже і добробуту населення є стан споживчого ринку – рівень розвитку його інституцій, співвідношення пропозиції вітчизняних та імпортованих товарів, наявність та рівень розвитку об'єктів торгівлі, рівень конкуренції та ціни.

Аналіз динаміки основних складових профіля споживчих можливостей населення України дозволяє зробити висновок про основні пріоритети споживачів. Задоволення основних потреб протягом періоду 2013–2017 рр. свідчить про наступне. З погіршенням економічної ситуації споживачі в першу чергу відмовляються від відпочинку; на другому місці – оновлення одягу та взуття, а також товари, що забезпечують комфорт; на третьому місці – харчування. При цьому з погіршенням економічних умов населення не відмовляється від отримання освіти. У 2017 р. домогосподарства України більшою мірою задовольняли потреби у комфортному існуванні, оновленні одягу та взуття, а також медичному обслуговуванні. Зростання рівня задоволення потреб

у харчуванні було досить незначним. Крім того, у 2017 р. спостерігалось подальше зниження рівня задоволення потреб у відпочинку.

Поведінка споживачів на ринку, структура споживчих витрат та пріоритетів у споживанні може слугувати індикатором як економічного, так і соціального розвитку країни. Низький рівень споживчих можливостей викликає негативні трансформації у структурі та тенденціях розвитку споживчого ринку. З іншого боку, удосконалення механізму функціонування споживчого ринку, що буде сприяти орієнтації на задоволення потреб вітчизняних споживачів та розвиток провідних галузей економіки, може пришвидшити позитивні зрушення в економіці та соціальному розвитку країни. Відповідно до інституційної концепції, чим розвинутішою є економіка, тим більші доходи отримують населення і фірми, що через податкову систему приводить до зростання відрахувань у бюджет та стимулює соціальний розвиток країни.

Споживчий ринок є важливою складовою національної економіки, показники його функціонування можуть слугувати індикаторами позитивних чи негативних зрушень в економічному та соціальному становищі країни. Зокрема, досить інформативним індикатором стану споживчого ринку, що характеризує в тому числі і рівень соціального розвитку, є динаміка та структура роздрібного товарообороту. Чим вищим є добробут населення, тим більшою є частка непродовольчих товарів та послуг. Позитивна динаміка товарообороту також є свідченням соціально-економічного розвитку країни.

Як зазначалося вище, зростання добробуту населення залежить від рівня його доходів та доступності товарів і послуг на ринку. Оскільки соціальна та економічна складова розвитку національної економіки є взаємозалежними, отже існує взаємозв'язок між розвитком споживчого ринку та зростанням добробуту населення. Це підтверджує аналіз тенденцій зміни реальних доходів населення та роздрібного товарообороту (рис. 3.16).

Залежність між функціонуванням споживчого ринку та зростанням доходів населення можна дослідити шляхом аналізу даних про наявні доходи населення та обсяг роздрібного това-

рообороту. За допомогою кореляційно-регресійного аналізу в середовищі Excel (додаток 3) було встановлено, що існує прямо пропорційний зв'язок між зміною роздрібного товарообороту на споживчому ринку та зміною доходів населення (при зростанні роздрібного товарообороту на 1 % середньодушовий наявний дохід населення збільшується на 0,95 %). Результати регресійного аналізу підтверджують доцільність аналізу функціонування споживчого ринку з позицій соціально-економічного підходу, що дозволяє оцінити дійсний рівень розвитку країни в поєднанні його соціальної та економічної складових.

Рисунок 3.16 – Індекси реального наявного доходу та роздрібного товарообороту України за 2002–2017 рр.

Джерело: складено за даними [113]

Таким чином, результати проведеного дослідження основних показників функціонування споживчого ринку свідчать про наявність низки негативних тенденцій, однією з основних причин яких є глибока економічна криза, обумовлена значною мірою важким воєнно-політичним становищем. З іншого боку, проведений аналіз показав, що серед причин негативних явищ в економіці країни важливе місце займає низький рівень розвитку інститутів, у тому числі пов'язаних з функціонуванням споживчого ринку. Удосконалення механізму функціонування спожив-

чого ринку, розробка заходів, направлених на його збалансування можуть дати значний поштовх розвитку національної економіки та підвищенню рівня соціального розвитку країни.

Висновки до 3 розділу

Показано, що методологія проведення оцінки стану і розвитку споживчого ринку має складну структуру і не стандартизована. Це дало підставу зробити висновок, що до того, що успіх такого дослідження споживчого ринку залежить від доступної статистичної та іншої інформації про суб'єктів ринку. При цьому, найбільш важливими відомостями є дані про споживачів як найважливіших суб'єктів ринкових відносин. Важливо мати інформацію про бажані місця придбання товарів і послуг, приводи, мотиви періодичності їх придбання та інші обставин споживання. На жаль, аналіз доступної статистичної інформації показує, що такі відомості відсутні в наявних офіційних джерелах статистики. Цей факт свідчить про необхідність вдосконалення методів оцінки стану та розвитку споживчого ринку, що включають в себе не тільки етап аналізу наявної інформації, а й етап збору та обробки необхідних статистичних даних.

Зазначено, що найчастіше дослідники, формуючи методичний підхід до аналізу споживчого ринку, беруть за основу варіант концептуалізації ринку, який запропонований ідеальною моделлю неокласичної економічної теорії. Ринок постає тут як переважно ціновий механізм регулювання попиту і пропозиції, що приводяться до рівноваги силами вільної конкуренції між незалежними і раціональними учасниками ринку. Однак ця модель, на жаль, не задовольняє завдання аналізу повністю. Це зумовлено не тільки тим, що її передумови є занадто абстрактними і не дуже реалістичні щодо значної частини відомих нам ринків. Проблема полягає в іншому: те, що часто подається як універсальний підхід до аналізу ринків, на справді виявляється глибоко специфічним, а отже, не виключає існування інших підходів до побудови теоретичних моделей. Важливим є і те, що поряд з методом більш-менш конвенційного (такого який поді-

ляють більшість науковців) теоретичного моделювання з властивим йому дедуктивним висновком і виявленням найбільш важливих зв'язків, що стосуються поведінки учасників ринку, можуть використовуватися альтернативні методи, які не просто допускають інші передумови, але і ґрунтуються на інших принципах.

Запропоновано, в основу дослідження соціально-економічного розвитку національної економіки України, через використання в якості індикатора стану споживчого ринку, має бути покладений комплексний підхід до його оцінки, який ґрунтується на економіко-соціологічних методах. Одна з переваг такого підходу, полягає в тому, що він виходить з необхідності методологічного плюралізму і дозволяє використовувати різноманітні економіко-соціологічні методи, зокрема, історико-генетичний, статистичний та феноменологічний. Крім того, доцільність використання вищезначеного комплексного підходу до дослідження стану споживчого ринку визначається ще й тим, що в основі економіко-соціологічних методів, які є його базою, знаходяться економіко-соціологічні концепції, що дають різне уявлення про ринок, зокрема: екологічна, відповідно до якої ринок постає як сукупність ніш, зайнятих різними популяціями організацій; структурна, що аналізує ринок як сукупність мережових зв'язків між його учасниками; неоінституціональна, яка акцентує роль правил у функціонуванні ринку; політико-економічна, яка аналізує роль владних відносин у взаємодії між учасниками ринку; соціокультурна, яка представляє ринок як культурний конструкт; феноменологічна, що визначає ринок з точки зору сукупності значень, вироблених його учасниками; політико-культурна, яка пов'язана з розумінням ринку як організаційного поля.

Сформовано авторське бачення методики подальшого аналізу соціально-економічного розвитку національної економіки, ґрунтуючись на результатах комплексного аналізу стану споживчого ринку, а саме, через його проведення за двома етапами: дослідження економічного розвитку національної економіки України за показниками стану споживчого ринку та вивчення соціального розвитку національної економіки України у відображенні сучасного стану споживчого ринку. Крім того, вико-

ристання економіко-соціологічних методів на яких ґрунтується комплексний підхід дозволило розглядати ринок, додатково до раніше даного нами визначення, як систему регулярного, переважно грошового, взаємовигідного, добровільного та змагального обміну благами. Відповідно до цього визначення там де обмін випадковий, а блага спочатку виробляються не для продажу, де спочатку порушується принцип взаємної вигоди, застосовується позаекономічний примус або відсутня змагальність, що впливає на співвідношення попиту і пропозиції, ринковий обмін не виникає, тому відсутня і ринкова форма господарства.

Доведено, що в умовах долучення України до активних глобалізаційних процесів, що відбуваються у світі, важливим чинником забезпечення сталого економічного розвитку залишається внутрішній споживчий ринок країни. Він поряд з іншими складовими економічної системи є провідною рушійною силою економічного розвитку країни. Внутрішній споживчий попит залишився на достатньо високому рівні і протягом останніх 10 років виступав основним фактором ділової активності в країні. Позитивний вплив на розвиток споживчого ринку в Україні мало нарощування обсягів сільськогосподарського виробництва. Високі показники виробництва продукції в аграрному секторі сприяли збереженню цінової політики в Україні. Зазначимо також позитивну тенденцію щодо розвитку зовнішньої торгівлі споживчими товарами, зокрема з країнами Західної Європи. Показано, що на сучасному етапі розвитку економіки України споживчий ринок забезпечує переважаючу частку кінцевого споживання домашніх господарств країни, опосередкує товарно-грошовий обмін величезної маси товарів та послуг. Через нього реалізується біля 87 % грошових доходів населення. Зростає роль споживчого ринку у формуванні валового внутрішнього продукту, збільшенні обсягів вітчизняного виробництва, темпів інвестицій.

Також проведений аналіз дозволив виявити негативний вплив на рівень ВВП зростання споживчих витрат населення. Закономірним також є виявлений взаємозв'язок між обсягом реалізації споживчих товарів підприємствами України та рівнем ВВП на душу населення. Проведені розрахунки підтвердили, що

функціонування споживчого ринку має дуже важливе значення для розвитку економіки країни. Рівень основних показників економічного розвитку України значною мірою залежить від рівня індикаторів споживчого ринку.

Визначено, що споживчі можливості населення є одним із найбільш важливих індикаторів соціального розвитку країни. Можливість населення задовольняти не лише основні життєві потреби, але також і забезпечення особистісного розвитку свідчить про високий соціальний рівень країни. І навпаки, значні обмеження в реалізації даних потреб говорять про низький рівень якості життя в країні. Проведений аналіз свідчить, що обмеження, від яких потерпає населення України, значною мірою пояснюється падінням наявного доходу та стрімким зростанням цін на товари та послуги, обумовлене економічною кризою. Проте значна частка депривацій є наслідком недостатнього розвитку споживчого ринку, у тому числі його інфраструктури.

Запропоновано, для оцінювання рівня соціального розвитку країни за споживчими можливостями та відслідковування його структурних зрушень і динаміки використовувати профіль споживчих можливостей населення.

Результати проведеного дослідження основних показників функціонування споживчого ринку свідчать про наявність низки негативних тенденцій, однією з основних причин яких є глибока економічна криза, обумовлена значною мірою важким воєнно-політичним становищем. З іншого боку, проведений аналіз показав, що серед причин негативних явищ в економіці країни важливе місце займає низький рівень розвитку інститутів, у тому числі пов'язаних з функціонуванням споживчого ринку. Удосконалення механізму функціонування споживчого ринку, розробка заходів, направлених на його збалансування можуть дати значний поштовх розвитку національної економіки та підвищенню рівня соціального розвитку країни.

РОЗДІЛ 4

СПОЖИВЧИЙ РИНОК УКРАЇНИ ЯК ІНДИКАТОР ДІЄВОСТІ ЗАСАД ДЕРЖАВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

4.1. Промислова політика України у відображенні змін споживчого ринку

Дослідження, проведені у попередніх розділах дисертації, дають підстави стверджувати, що показники стану споживчого ринку є відображенням рівня соціально-економічного розвитку країни. Крім того, було доведено, що активізація споживчого ринку є стимулом для позитивної динаміки розвитку економіки в цілому.

Для економічного зростання країни необхідним є забезпечення оптимального співвідношення регулюючих впливів держави та самого ринку. Це означає, що з боку уряду необхідним є вибір такої політики втручання в економіку, що буде відповідати особливостям розвитку країни, тобто враховувати історичні особливості розвитку країни, рівень розвитку її суспільства, фазу економічного циклу національної економіки, а також інтеграційний потенціал та задіяність національної економіки в системі світового господарства.

Основними складовими, що мають забезпечувати рівень та інструменти впливу на національну економіку, є промислова, грошово-кредитна, податково-бюджетна та зовнішньоекономічна політика держави. Нами ці складові політики держави будуть розглянуті через призму їх відображення у показниках споживчого ринку.

Відзначаючи той факт, що світова економіка сьогодні знаходиться на етапі переходу до стадії постіндустріальної, не можна не погодитись із думкою багатьох дослідників [184; 310; 412], що матеріальне виробництво продовжує залишатись основою добробуту суспільства. Зокрема, виробництво споживчих товарів є важливою складовою, що забезпечує розвиток споживчого ринку та реалізацію потреб населення. Враховуючи значний

мультиплікативний ефект впливу промисловості на інші галузі та сектори економіки [310], важливість індустріальної політики для розвитку національної економіки України не викликає сумніву.

Аналіз трактування поняття «промислова політика» у роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників, а також державних та міжнародних нормативних актах дозволяє зробити висновок про багатоаспектність підходів до його розгляду.

Спираючись на аналіз трактувань промислової політики провідними науковцями, міжнародними організаціями та нормативними актами України, приходимо до висновку, що промислова політика трактується як галузь економічної політики держави, направлена на забезпечення економічного зростання та добробуту населення. При цьому деякі дослідники керуються суто галузевим підходом, розглядаючи промислову політику як державне втручання, направлене на підтримку певних галузей промисловості [491; 510]. Другий підхід, який можна виділити у дослідженнях промислової політики, передбачає її розгляд у більш широкому сенсі. Він передбачає, що промислова політика не обмежується підтримкою певних галузей, а направлена на формування системи інститутів бізнес-середовища, розглядає її вплив на інші галузі економіки [147; 222; 412; 485; 514; 522].

Таблиця 4.1 – Трактування поняття «промислова політика»

Автор	Сутність поняття
Організація об'єднаних націй з промислового розвитку [520]	Промислова політика – будь-яке втручання держави, яке покращує бізнес-середовище або змінює структуру економічної діяльності і спрямовує свої зусилля на ті сектори або на розвиток тих технологій і видів діяльності, які будуть сприяти економічному зростанню або зростанню суспільного добробуту.
Конференція об'єднаних націй з торгівлі і розвитку [521]	Промислова політика – узгоджене, цілеспрямоване, свідоме зусилля з боку уряду для заохочення та просування певної галузі або сектору низкою політичних інструментів.
Світовий банк [519]	Промислова політика – зусилля уряду, направлені на зміну виробничої структури з метою забезпечення стійкого зростання.

Автор	Сутність поняття
Указ Президента України «Про Концепцію державної промислової політики» [298]	Промислова політика – важлива складова загальнодержавної політики, яка спрямована на досягнення промисловістю якісно нового рівня розвитку, посилення промислового потенціалу держави, задоволення потреб населення, зростання обсягів виробництва й підвищення конкурентоспроможності промислової продукції.
Леонтьєв А. Н., Леонтьєва Є. Ю. [184]	Промислова політика – сукупність дій держави, спрямованих на вирішення триєдиної задачі: 1) правове забезпечення виникнення та припинення зв'язків і відносин між промисловими підприємствами, їх створення та ліквідація; 2) формування матеріальних умов для діяльності підприємств; 3) визначення цілей, напрямів і пріоритетів діяльності держави як самостійної учасниці економічного обороту в сфері промислового виробництва.
Уорвік К. [522]	Промислова політика – це будь-який тип втручання або державної політики, яка намагається поліпшити бізнес-середовище або змінювати структуру економічної діяльності відносно галузей, технологій або завдань, що, як очікується, забезпечать кращі перспективи економічного зростання або соціального добробуту, ніж за відсутності такого втручання.
Родрік Д. [514]	Промислова політика – політика щодо змін структури економіки (що може включати промисловість, сільське господарство та сферу послуг).
Ідрісов Г.І. [147]	Промислова політика нерозривно пов'язана з великою кількістю політик (митна, податкова, кредитно-грошова, технічне регулювання, політика в області сектора послуг і ін.) і їх інструментів і характеризується деяким інтегральним ефектом впливу на економіку в цілому, сприяючи розвитку і зростанню конкурентних переваг.
Прайс В. [512]	Промислова політика – сукупність заходів на національному рівні щодо спрямованого здійснення або, навпаки, запобігання певним структурним зрушенням в економіці.
Кругман П., Обстфельд М. [506]	Промислова політика – дії держави, направлені на залучення ресурсів в сектори економіки, важливі для забезпечення економічного зростання в майбутньому.

Автор	Сутність поняття
Пак Х., Саггі К. [510]	Промислова політика – будь-який тип вибіркового втручання або державна політика, яка намагається змінити структуру виробництва у галузях, які, як очікується, забезпечать кращу перспективу для економічного розвитку, ніж у випадку відсутності такого втручання.
Б'янчі П., Лаборі С. [485]	Промислова політика в широкому сенсі – всі дії, спрямовані на сприяння реструктуризації промисловості та розвитку нової промисловості.
Романова О. А. [327]	Національна промислова політика – політика, що визначає систему відносин влади, бізнесу, науки, суспільства з приводу зміни міжгалузевих пропорцій, формування структурно збалансованої, конкурентоспроможної економіки.
Коен Е. [491]	Промислова політика в строгому розумінні є секторальною політикою; вона спрямована на сприяння галузям, де втручання повинно відбуватися з причин національної незалежності, технологічної автономії, провалів приватної ініціативи, занепаду традиційних видів діяльності та з метою забезпечення географічного або політичного балансу.
Палехова В. А. [268]	Промислова політика – сукупність довгострокових дій держави, спрямованих на покращення галузевої структури економіки, розробку й освоєння науково-технічних досягнень та зростання обсягів експорту конкурентоспроможної продукції.
Мельниченко О. А. [222]	Промислова політика – цілеспрямована діяльність органів публічного управління, спрямована на збалансовані структурні зрушення у промисловості та суміжних із нею галузях задля подальшого розвитку національної економіки.

Джерело: систематизовано автором

Аналіз ефективності промислової політики різних світових країн свідчить про перевагу інституційного підходу. Дослідження промислової політики останніх двох десятиліть дозволяють зробити висновок про те, що промислова політика повинна передбачати більш широке «бачення» та координацію, ніж забезпечення виплати субсидій або захист торгівлі. Так, багато дослідників вказує, що Східноазіатські країни не обов'язково витрачають більше грошей на промисловість, ніж інші, але їх промислова політика є більш успішною, оскільки вона має щільну

інституційну мережу координації, що полегшує інформаційні потоки між урядом та бізнесом, з одного боку, і між самими фірмами, з іншого боку. Промислова політика в цих країнах працює не тільки надаючи детальні рішення конкретним галузевим проблемам, а також забезпечуючи широке «бачення» майбутнього економіки, за яким добровільна координація діяльності може бути досягнута шляхом залучення приватного сектора [522].

Погоджуючись із висновками провідних науковців щодо пріоритетності інституційного підходу і необхідності врахування як галузевих пріоритетів, так і передусім формування ефективної інституційної мережі в країні, розглянемо з позицій цього підходу промислову політику в Україні в аспекті її впливу на функціонування споживчого ринку.

З метою підтримки промисловості державними органами влади в Україні було прийнято низку нормативних документів: законодавчі акти, концепції державної промислової політики, стратегії соціально-економічного розвитку України, цільові програми розвитку промисловості та її окремих галузей. За роки незалежності України було прийнято дві концепції державної промислової політики: Концепція державної промислової політики України, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 272 від 29 лютого 1996 р. [297] та Концепція державної промислової політики України, затверджена Указом Президента України № 102/2003 від 12 лютого 2003 р. [298].

Концепція 1996 р. була направлена на боротьбу з кризовими явищами в промисловості та в цілому економіки, викликаними її структурною перебудовою, розривом кооперативних зв'язків виробничого циклу, втратою ринків збуту, непристосованості до ринкових відносин. Закономірно, що метою державної промислової політики було визначено призупинення спаду виробництва, модернізація, структурна перебудова та сталий розвиток промисловості. Ця концепція декларує посилення регулюючої функції держави у здійсненні промислової політики, що, на наш погляд, мало сенс в умовах необхідності значної структурної перебудови національної економіки. Концепція декларує необхідність заходів щодо підвищення конкурентоспроможності продукції шляхом забезпечення енергоефективності, розробці

нових матеріалів та оновлення технологічної та технічної бази. Концепція визначає необхідність поступового переходу від галузевої системи державного управління до матричної, що забезпечить органічне поєднання галузевого і територіального принципів.

Концепція державної промислової політики 2013 р. покликана врахувати зміни, що відбулися в економіці країни. Основними принципами державної політики Концепцією визначено забезпечення національних інтересів; соціальна та екологічна спрямованість реформування промисловості; реалізація інноваційного типу розвитку промисловості; поєднання державного регулювання з ринковими механізмами саморегуляції; програмно-цільовий підхід до вирішення завдань промислової політики; поглиблення процесів інтеграції у світову економіку [298]. У цій концепції перевага надається ринковим механізмам регулювання, проте вона передбачає посилення державного регулювання, де буде визначено, що ринкові механізми діють неефективно.

Щодо галузей промисловості України Концепцією визначено стратегії розвитку (табл. 4.2).

Таблиця 4.2 – Стратегії розвитку галузей промисловості України в Концепції державної промислової політики 2013 р.

Стратегія	Галузі промисловості
Стратегія використання природних ресурсів	Вугільна, металургійна, гірничорудна промисловість, промисловість будматеріалів
Стратегія «переслідування» – освоєння випуску конкурентоспроможної продукції, що вже виробляється в розвинутих країнах	Виробництво побутової техніки, двигуно-, автомобілебудування, хімічна промисловість
Стратегія «лідерних технологій» – використання власних науково-технічних досягнень для створення нових видів продукції і технологій, формування попиту на них і виходу на нові ринки	Оборонна, аерокосмічна, суднобудівна промисловість, хімічне, важке та енергетичне машинобудування, індустрія інформаційних технологій, інші наукоємні виробництва

Стратегія	Галузі промисловості
«Проривна» стратегія – створення принципово нових видів продукції, що випереджають сучасні зразки на одне-два покоління. Стратегія базується на концепції «обганяти не доганяючи»	Має селективний характер і реалізовуватиметься в науково-технічних установах та на інноваційних підприємствах

Джерело: [298]

Аналізуючи зазначені стратегії з позиції їх впливу на споживчий ринок, бачимо, що стратегії державної промислової політики, задекларовані Концепцією, не повною мірою охоплюють галузі, що формують пропозицію на споживчому ринку. Зокрема, не зрозуміло, яку стратегію пропонується використовувати в харчовій та легкій промисловості.

Основні напрями державної промислової політики Концепція визначає наступні (рис. 4.1).

Щодо реформування управління промисловістю Концепція передбачала перехід на дворівневе управління (1 рівень – центральні органи виконавчої влади, 2 рівень – підприємства), а також перехід від галузевого до функціонального принципу. Структурна політика визначала заходи щодо подолання диспропорцій у промисловому виробництві. В тому числі задекларовано необхідність заходів з прискорення розвитку легкої, харчової промисловості, переробки сільськогосподарських продуктів, стимулювання розвитку автомобілебудування. Реалізація інституційної політики за Концепцією спирається на процеси приватизації великих підприємств, формування технологічних комплексів, бізнес-інкубаторів тощо.

Основними напрямками політики у сфері внутрішнього та зовнішнього ринків визначено [298]:

- розширення споживчих можливостей внутрішнього ринку, зокрема шляхом підвищення купівельної спроможності споживачів промислової продукції, проведення виваженої цінової політики;

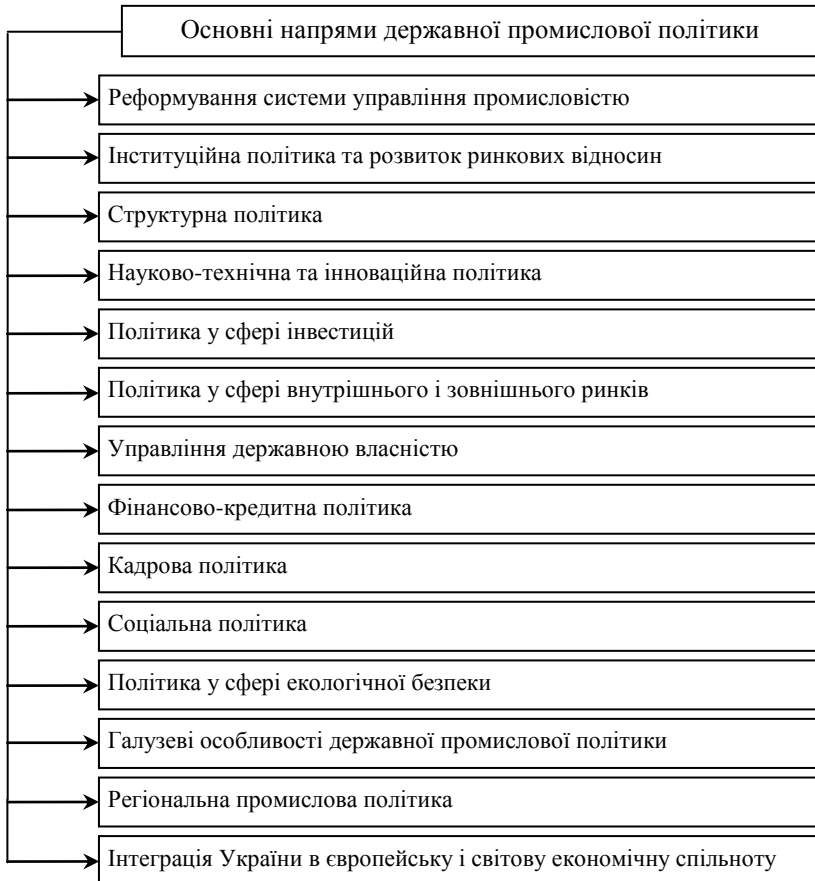

Рисунок 4.1 – Основні напрями державної промислової політики, визначені Концепцією 2013 р.

Джерело: [298]

- досягнення збалансованого співвідношення обсягів внутрішнього і зовнішнього ринків, виходячи з економічної безпеки держави;
- підвищення рівня захисту внутрішнього ринку шляхом надання консультативної допомоги вітчизняним виробникам;

- сприяння підприємствам у розвитку інфраструктури внутрішнього і зовнішнього ринків промислової продукції шляхом створення оптових складів, сервісних центрів, лізингових компаній, дилерських та дистрибуторських фірм, торгових домів та інших об'єктів інфраструктури, заохочення підприємств до відкриття за кордоном своїх представництв, надання допомоги вітчизняним виробникам у виході на зовнішні ринки через систему торговельно-економічних місій за кордоном;
- підтримка зовнішньоекономічної діяльності шляхом тарифного і нетарифного регулювання та інших заходів відповідно до вимог Світової організації торгівлі (СОТ);
- створення системи кредитування і страхування експорту; створення системи ефективного моніторингу та прогнозування змін на зовнішніх ринках.

Щодо підтримки зовнішньоекономічної діяльності увага держави зосереджена на металургії, авіакосмічній галузі, суднобудуванні. Серед галузей, що виробляють споживчі товари, виділена лише харчова промисловість.

Серед пріоритетів підтримки окремих галузей, що були визначені Концепцією, для нашого дослідження важливо виділити наступні:

- у машинобудуванні – побутова техніка і товари широкого вжитку, інноваційне обладнання для легкої, харчової і переробної промисловості, інтегральні системи ресурсозберігаючих машин для автомобілебудування, виробництво імпортозамінної продукції;
- у приладобудуванні – побутова техніка, комп'ютерна техніка, засоби зв'язку;
- хімічна та нафтохімічна промисловість – виробництво продукції для легкої промисловості, мінеральних добрив, виробництво імпортозамінної продукції;
- легка промисловість, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість, промисловість будівельних матеріалів, харчова промисловість – виробництво меблів, будматеріалів (загальна підтримка до 2006 р.), виробництво імпортозамінної продукції, освоєння нових видів продукції, збільшення експорту;

– діяльність у сфері автоматизації – створення підгалузі, всі напрями (загальна підтримка).

Крім Концепцій державної промислової політики органами державної влади України було розроблено та затверджено Концепцію загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 р. (затверджена 2008 р.) [307] та Концепцію загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 р. (затверджена у 2013 р.) [306].

Концепція загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 р. була розроблена у відповідь на виклики, що виникли після вступу України до СОТ. Низька конкурентоспроможність промисловості визначена як загроза національній безпеці країни. Метою програми визначено активізацію інноваційно-інвестиційної діяльності промисловості з позитивним впливом на її структуру, забезпечення ринку конкурентоспроможними промисловими товарами та прискорення інтеграції промислового комплексу у світове виробництво [307]. У програмі поряд з традиційними суднобудуванням, авіаційною і ракетно-космічною галуззю до пріоритетних віднесено сільськогосподарське машинобудування, а також виробництво побутової техніки тривалого користування. Пріоритетом розвитку легкої промисловості визначено проведення реконструкції підприємств, оптимізації їх структури, створення системи захисту внутрішнього ринку. Для деревообробної та меблевої промисловості пріоритетом визначено випереджальний розвиток виробництва сучасних конструкційних матеріалів та готових виробів і вдосконалення структури експорту та імпорту. Фінансування програми планувалося за рахунок коштів державного бюджету, власних коштів підприємств, залучення іноземних інвестицій та інших джерел. Обсяги фінансування, як і механізми їх здійснення та залучення програмою визначені не були.

Концепція загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 р. є чинною на сьогодні. Метою даної Програми визначено комплексне розв'язання проблемних питань функціонування промислового сектору

економіки України шляхом розроблення організаційно-економічного механізму та залучення ресурсів для реалізації завдань структурно-технологічної модернізації вітчизняної промисловості у напрямі збільшення частки високотехнологічних видів діяльності в обсягах виробництва та експорту, задоволення потреб внутрішнього ринку у продукції власного виробництва, зростання зайнятості та підвищення завдяки цьому добробуту населення) [306]. Оптимальним варіантом для подолання проблем, що існують в українській промисловості, програмою визначено реалізацію державної політики структурно-технологічних перетворень промисловості на середньо- і високотехнологічні виробництва шляхом збільшення частки вітчизняних розробок на основі поєднання інноваційної та промислової політики. У рамках реалізації Програми передбачається створити систему стратегічного планування розвитку промисловості. Фінансування Програми в необхідних обсягах передбачається здійснювати в рамках реальних можливостей державного бюджету, а також на засадах державно-приватного партнерства із залученням власних коштів підприємств та організацій, кредитів, інвестицій.

Крім розглянутих концепцій та програм пріоритети розвитку промисловості визначені також у стратегіях економічного та соціального розвитку України [301; 302]. Стосовно окремих напрямів промислового розвитку та галузей прийнято низку законів, державних цільових програм, зокрема щодо визначення пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу, освоєння мікроелектронних технологій та випуску приладів на основі них, розвитку легкої промисловості та автомобілебудування [172; 296; 299; 300; 303; 304].

Аналізуючи нормативні документи, прийняті в Україні, приходимо до висновку, що основний акцент у промисловій політиці держава робить саме на галузевий підхід, тобто визначаються пріоритетні галузі, яким надається підтримка у вигляді податкових та митних пільг, субсидій на підтримку діяльності та модернізації виробництва. Незважаючи на те, що у Стратегії

сталого розвитку «Україна-2020», а також у концепціях та програмах розвитку промисловості задекларовано необхідність заходів щодо інституційних перетворень та формування сприятливого бізнес-середовища, у достатньому обсязі ці перетворення досі не були реалізовані.

Для того, щоб більш детально проаналізувати ефективність державної промислової політики у сфері виробництва споживчих товарів, розглянемо її через призму індикаторів функціонування споживчого ринку. Під час дослідження стану споживчого ринку показниками, що впливають на нього та одночасно є індикаторами для аналізу його розвитку, було виділено показники виробництва та реалізації споживчих товарів за основними видами та їх динаміки. Для оцінки ефективності промислової політики, наш погляд, необхідно оцінити, наскільки промислове виробництво товарів може задовольнити попит на внутрішньому ринку. У даному випадку показовим буде порівняння динаміки виробництва продовольчих та непродовольчих товарів, а також динаміки ємності ринку цих товарів. Для цього пропонується здійснити розрахунок показника, що являє собою відношення індексів роздрібного товарообороту та індексів виробництва за основними видами споживчих товарів (4.1).

$$\kappa_i = \frac{I_{\text{вирі}}}{I_{\text{обі}}}, \quad (4.1)$$

де $I_{\text{вирі}}$ – індекс виробництва промислової продукції за i -м видом діяльності;

$I_{\text{обі}}$ – індекс роздрібного товарообороту за i -м видом діяльності.

Результати розрахунків інтерпретуються наступним чином: якщо показник $\kappa_i > 1$, то швидкість зростання виробництва є вищою, ніж швидкість зростання товарообороту (у випадку спаду виробництва і товарообороту – швидкість спаду виробництва є нижчою, ніж швидкість спаду товарообороту). Відповідно значення $\kappa_i < 1$ трактуватиметься як перевищення швидкості зростання товарообороту (у випадку спаду – динаміка спаду товарообороту є нижчою).

Нами було проведено розрахунки даного показника за основними видами виробництва споживчих товарів за період 2007–2017 рр. (табл. 4.3). Вихідні дані для розрахунку наведено в додатку К.

Таблиця 4.3 – Відношення індексів роздрібного товарообороту та індексів виробництва за основними видами споживчих товарів в Україні за період 2007–2017 рр.

Група товарів	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	0,907	0,904	1,020	0,978	0,913	0,866	0,886	1,069	1,084	1,029	1,156
Товари текстильні та галантерея	0,980	0,882	0,622	1,058	0,976	1,015	0,782	1,049	1,559	1,029	0,881
Одяг	0,715	0,569	0,674	0,781	0,815	0,731	0,805	0,882	0,982	0,988	0,868
Взуття	0,523	0,725	0,838	1,033	0,928	0,731	0,728	0,888	1,049	1,185	1,010
Товари парфумерно-косметичні	0,768	0,745	1,064	1,129	0,958	0,862	0,991	1,038	0,954	0,866	0,852
Товари фармацевтичні	0,886	0,893	1,215	1,100	0,881	0,997	1,042	1,121	1,097	0,968	0,911
Друківана продукція	0,983	0,909	1,099	0,901	1,080	0,912	0,992	1,136	1,045	1,032	0,998
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	1,204	0,829	0,892	1,177	0,902	0,974	1,041	1,140	0,976	1,062	1,004
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,610	0,755	0,604	0,647	0,703	0,782	0,887	1,039	1,033	0,958	1,091
Автомобілі та автотовари	0,864	0,844	0,516	1,011	0,922	0,608	0,650	0,993	0,769	0,509	1,401
Меблі	1,009	0,782	0,736	1,085	1,062	0,963	0,882	1,164	1,159	0,957	0,960
Побутові прилади	0,720	0,778	0,987	0,842	0,955	0,767	0,872	0,822	1,056	0,911	0,863

Джерело: розраховано за даними [113]

Аналізуючи розраховані показники, можемо зробити висновок, що динаміка виробництва була вищою за динаміку товарообороту в таких галузях, як виробництво продовольчих товарів (виключення становлять лише 2010–2013 рр.), виробництво паперових виробів (2007 р., 2010 р., 2013–2014 рр., 2016–2017 рр.), поліграфічна діяльність (2009 р., 2011 р., 2014–2016 рр.), а також виробництво текстильних товарів (2010 р., 2012 р., 2014 р.,

2016 р.). При цьому необхідно звернути увагу, що обсяг товарообороту за продовольчими товарами у 2009 р., 2014–2015 рр. та 2017 р. знижувався. Тобто можемо сказати, що у 2009, 2013 та 2015 рр. динаміка спаду виробництва продовольчих товарів була меншою, ніж динаміка спаду споживання. У виробництві текстильних товарів у 2015 р., поліграфічній діяльності у 2009 р. та 2014–2015 рр., виробництві паперових виробів у 2010, 2014 та 2016 рр. динаміка спаду виробництва була нижчою, ніж динаміка спаду споживання. У галузі виробництва взуття динаміка зростання виробництва була вищою, ніж динаміка товарообороту протягом останніх двох років. Виробництво одягу протягом всього періоду аналізу відставало за темпами зростання від темпів зростання ринку. Виробництво комп'ютерної техніки, меблів та побутових приладів протягом періоду аналізу також відставало за своєю динамікою від динаміки товарообороту.

Таким чином, з наведеного вище можемо зробити припущення, що у більшості галузей, які виробляють непродовольчі товари, обсяг виробництва є недостатнім, щоб задовольнити існуючий попит на внутрішньому споживчому ринку. В такому випадку закономірним є входження на ринок зарубіжних компаній і завоювання ними цих сегментів ринку. У попередньому розділі дисертації нами вже наводилися дані, що доводять наявність значної частки імпорту на споживчому ринку України. Тому наступним етапом аналізу промислової політики в Україні пропонується розглянути показники частки імпортованих товарів на вітчизняному споживчому ринку в розрізі основних видів споживчих товарів протягом 2007–2017 рр. (табл. 4.4).

Таблиця 4.4 – Частка продажу споживчих товарів, що вироблені в Україні, на внутрішньому ринку України за основними видами споживчих товарів за період 2007–2017 рр.

Група товарів	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	0,882	0,882	0,884	0,882	0,872	0,863	0,855	0,856	0,852	0,848	0,822
Товари текстильні та галантерея	0,382	0,478	0,464	0,411	0,427	0,342	0,267	0,3	0,338	0,32	0,259
Одяг	0,187	0,166	0,154	0,107	0,108	0,077	0,068	0,059	0,057	0,053	0,051
Взуття	0,044	0,046	0,064	0,042	0,036	0,028	0,023	0,03	0,031	0,029	0,037

Група товарів	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Товари парфумерно-косметичні	0,255	0,28	0,277	0,258	0,26	0,227	0,209	0,205	0,198	0,183	0,176
Товари фармацевтичні	0,539	0,533	0,524	0,521	0,508	0,508	0,508	0,509	0,504	0,503	0,498
Книги, газети, журнали	0,816	0,835	0,856	0,87	0,875	0,89	0,898	0,891	0,889	0,895	0,798
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,704	0,722	0,728	0,749	0,747	0,749	0,734	0,54	0,537	0,552	0,504
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,167	0,114	0,117	0,061	0,03	0,012	0,009	0,006	0,008	0,007	0,01
Автомобілі та автотовари	0,388	0,315	0,243	0,186	0,146	0,126	0,107	0,105	0,079	0,06	0,053
Меблі	0,691	0,636	0,621	0,567	0,55	0,542	0,499	0,444	0,421	0,448	0,436
Побутові прилади	0,089	0,105	0,148	0,114	0,11	0,107	0,115	0,119	0,112	0,125	0,105

Джерело: розраховано за даними [113]

Для більшої наочності за часткою вітчизняних товарів на внутрішньому ринку визначимо ранг кожної з розглянутих галузей (табл. 4.5).

Таблиця 4.5 – Ранг галузей виробництва споживчих товарів в Україні за часткою вітчизняних товарів на ринку за період 2007–2017 рр.

Група товарів	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	1
Товари текстильні та галантерея	7	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
Одяг	9	9	9	10	10	10	10	10	10	10	10
Взуття	12	12	12	12	11	11	11	11	11	11	11
Товари парфумерно-косметичні	8	8	7	7	7	7	7	7	7	7	7
Товари фармацевтичні	5	5	5	5	5	5	4	4	4	4	4
Друквана продукція	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	2
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	10	10	11	11	12	12	12	12	12	12	12
Автомобілі та автотовари	6	7	8	8	8	8	9	9	9	9	9
Меблі	4	4	4	4	4	4	5	5	5	5	5
Побутові прилади	11	11	10	9	9	9	8	8	8	8	8

Джерело: розраховано за даними [113]

Найвища частка вітчизняних товарів на споживчому ринку України спостерігається у сфері продовольчих товарів. Однак аналіз статистичних даних дозволяє виявити негативну тенденцію – вітчизняні виробники поступово втрачають частину ринку. У світовій практиці вважається, що надійна продовольча безпека країни може бути забезпечена за умови, якщо 75–80 % внутрішнього споживання продуктів харчування припадає на вітчизняну продукцію [310]. Сьогодні на українському ринку ця умова виконується, але враховуючи зростання частки іноземних виробників на ринку продуктів харчування, державі все ж варто не залишати без уваги розвиток цієї галузі.

Серед непродовольчих товарів закономірним є низький рівень частки імпортованих товарів у галузі друкованої продукції (книги, газети, журнали). Паперові вироби та канцелярські товари до 2014 р. мали частку імпорту до 30 %, але протягом останніх років тенденція різко змінилась до негативної і в 2017 р. частка імпорту склала майже 50 %. Вітчизняне виробництво фармацевтичних товарів забезпечує потреби ринку лише на 50 %, причому тенденція також є негативною. Такі показники є досить тривожними для національної безпеки. Серед проблемних питань для розвитку галузі фахівці виділяють недостатній рівень науково-технічного забезпечення фармацевтичного виробництва, недостатність фінансування державних програм розвитку галузі, невелику частку фармацевтичних підприємств в Україні, сертифікованих на відповідність європейським стандартам належного виробництва (GMP), та належної лабораторної практики (GLP) [310]. В усіх інших розглянутих галузях частка імпортованих товарів переважає та перевищує в деяких галузях 90 % (комп'ютерна техніка, автомобілі та автотовари, одяг та взуття). Крім того, зазначимо, наведені дані враховують лише готові товари, а оскільки саме в цих галузях спостерігається використання імпортованих матеріалів та комплектуючих, то частка імпорту за деякими групами товарів наближається до 100 %.

Для більш ґрунтовного аналізу ефективності промислової політики крім розглянутих вище показників, необхідно також оцінити значущість кожної з представлених галузей на внут-

рішньому ринку України. Показником, що забезпечить досягнення цієї мети, є частка галузі в роздрібному товарообороті (табл. 4.6).

Таблиця 4.6 – Частка груп споживчих товарів в роздрібному товарообороті України за період 2007–2017 рр.

Група товарів	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	0,353	0,344	0,400	0,395	0,389	0,402	0,411	0,413	0,411	0,410	0,398
Товари текстильні та галантерея	0,004	0,003	0,004	0,004	0,004	0,003	0,004	0,004	0,003	0,003	0,003
Одяг	0,007	0,008	0,010	0,012	0,013	0,014	0,015	0,016	0,018	0,019	0,021
Взуття	0,010	0,010	0,012	0,012	0,011	0,012	0,012	0,011	0,011	0,010	0,010
Товари парфумерно-косметичні	0,017	0,019	0,025	0,022	0,020	0,023	0,024	0,025	0,029	0,032	0,035
Товари фармацевтичні	0,054	0,051	0,071	0,067	0,064	0,063	0,066	0,073	0,083	0,088	0,094
Друківана продукція	0,010	0,009	0,010	0,010	0,009	0,008	0,007	0,006	0,005	0,005	0,003
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,002	0,002	0,002	0,002	0,002	0,002	0,002	0,002	0,003	0,003	0,002
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,011	0,010	0,008	0,011	0,012	0,012	0,010	0,008	0,007	0,008	0,008
Автомобілі та автотовари	0,186	0,186	0,075	0,080	0,095	0,102	0,101	0,067	0,062	0,080	0,081
Меблі	0,005	0,006	0,006	0,006	0,005	0,005	0,005	0,005	0,004	0,005	0,006
Побутові прилади	0,033	0,028	0,026	0,029	0,027	0,027	0,025	0,027	0,026	0,025	0,033

Джерело: [113]

Розвиток зазначених галузей промисловості та ефективність промислової політики через призму функціонування споживчого ринку пропонується оцінити за допомогою розрахунку інтегрального показника, що буде включати такі компоненти: значущість галузі на внутрішньому споживчому ринку (частка галузі в роздрібному товарообороті) та показники рівня задоволення попиту на внутрішньому ринку вітчизняними виробниками (частка споживчих товарів, що вироблені в Україні; відношення індексу роздрібного товарообороту та індексу виробництва).

Розрахунок інтегрального показника пропонується здійснювати як середнє арифметичне часткових показників. Для стан-

дартизації часткових показників перейдемо до системи вимірювань, коли значення показника коливатиметься в межах від 0 до 1 (0 – найкраще значення, 1 – найгірше значення). Для цього використаємо формулу 4.1:

$$k_{ij} = \frac{x_{ij} - x_{min}}{x_{max} - x_{min}}, \quad (4.1)$$

де x_{ij} – фактичне значення і-го показника j-ї галузі; x_{max} та x_{min} – мінімальне та максимальне значення показника серед досліджуваної сукупності значень галузі.

Вихідні дані та розрахунок інтегрального показника ефективності промислової політики за кожною з аналізованих галузей наведено в додатку К. Результати розрахунків інтегрального показника розвитку промисловості (табл. 4.7) дають можливість проаналізувати ефективність промислової політики в Україні за основними галузями, що представлені на споживчому ринку.

Таблиця 4.7 – Інтегральний показник розвитку промисловості за показниками споживчого ринку за період 2007–2017 рр.

Галузь	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	0,413	0,366	0,781	0,696	0,540	0,498	0,522	0,749	0,733	0,645	0,592
Товари текстильні та галантерея	0,648	0,495	0,627	0,664	0,618	0,387	0,329	0,476	0,455	0,242	0,092
Одяг	0,449	0,306	0,399	0,426	0,471	0,349	0,413	0,472	0,602	0,620	0,571
Взуття	0,186	0,318	0,822	0,745	0,506	0,369	0,354	0,401	0,513	0,407	0,359
Товари парфумерно-косметичні	0,273	0,363	0,736	0,686	0,508	0,372	0,445	0,489	0,476	0,404	0,426
Товари фармацевтичні	0,358	0,296	0,698	0,526	0,182	0,289	0,360	0,498	0,514	0,411	0,363
Друківана продукція	0,484	0,406	0,808	0,555	0,761	0,542	0,664	0,769	0,611	0,599	0,138
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,653	0,317	0,490	0,704	0,434	0,478	0,501	0,532	0,510	0,575	0,407
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,577	0,541	0,310	0,385	0,451	0,435	0,407	0,383	0,298	0,291	0,386

Продовж. табл. 4.7

Галузь	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Автомобілі та автотовари	0,797	0,719	0,228	0,369	0,335	0,218	0,211	0,248	0,123	0,056	0,385
Меблі	0,779	0,573	0,580	0,712	0,634	0,434	0,421	0,420	0,329	0,237	0,474
Побутові прилади	0,322	0,263	0,629	0,424	0,446	0,214	0,309	0,346	0,499	0,393	0,566

Джерело: розраховано автором за даними [113]

Використання пропонованого інтегрального показника дозволяє здійснити аналіз промислової політики держави з позиції задоволення потреб на внутрішньому ринку відповідно до кожної з аналізованих галузей та порівняти її динаміку протягом різних періодів. Результати розрахунку свідчать, що найвищий рівень ефективності промислової політики за показниками споживчого ринку протягом періоду 2007–2017 рр. спостерігається у галузі виробництва продовольчих товарів, одягу та паперових виробів. Щодо таких галузей як виробництво меблів, текстильних товарів, взуття, парфюмерно-косметичних товарів, комп'ютерної техніки, автомобілів та авто товарів спостерігається негативна динаміка показника.

За результатами ранжування галузей за інтегральним показником ефективності промислової політики (рис. 4.1) у 2017 р. можемо виділити галузі з високим рівнем показника (виробництво одягу, побутових приладів та меблів). Низький рівень показника у 2017 р. мали текстильні товари та галантерея, а також книги, газети та журнали.

Схема розрахунку інтегрального показника дає можливість оцінити ефективність промислової політики по галузях на основі аналізу вкладу кожної галузі в товарооборот, а також динаміки зміни часткових показників по відношенню до найгіршого (найкращого) значення. Для більш ґрунтовного аналізу за складовими інтегрального показника розвитку галузей промисловості було здійснено класифікацію галузей з використанням кластерного аналізу методом *k*-середніх. Результати розрахунків дають можливість розподілити аналізовані галузі промисловості за трьома кластерами (табл. 4.8).

Рисунок 4.1 – Діаграма розподілу галузей за рівнем інтегрального показника розвитку промисловості за показниками споживчого ринку в Україні у 2017 р.

Джерело: авторська розробка

Таблиця 4.8 – Розподіл галузей за кластерами відповідно до значень складових інтегрального показника розвитку галузей промисловості України

Кластер 1	Кластер 2	Кластер 3
товари текстильні	продовольчі товари	одяг
товари фармацевтичні	друкована продукція	взуття
вироби паперові		товари парфумерно-косметичні
меблі		Комп'ютери, електронна та оптична продукція
		автомобілі та автотовари
		побутова техніка

Джерело: авторська розробка

Для галузей, що ввійшли до 1-го кластера, характерні низька частка в роздрібному товарообороті, низькі темпи зростання виробництва порівняно зі зростанням ємності ринку та середній рівень частки вітчизняних товарів. Для галузей у другому кластері притаманні висока частка у роздрібному товарообороті, високі темпи зростання виробництва порівняно зі зростанням ємності ринку та високу частку вітчизняних товарів.

У третьому кластері знаходяться галузі, для яких характерні низька частка в роздрібному товарообороті, темпи зростання виробництва співпадають зі зростанням ємності ринку, частка вітчизняних товарів на ринку є дуже низькою.

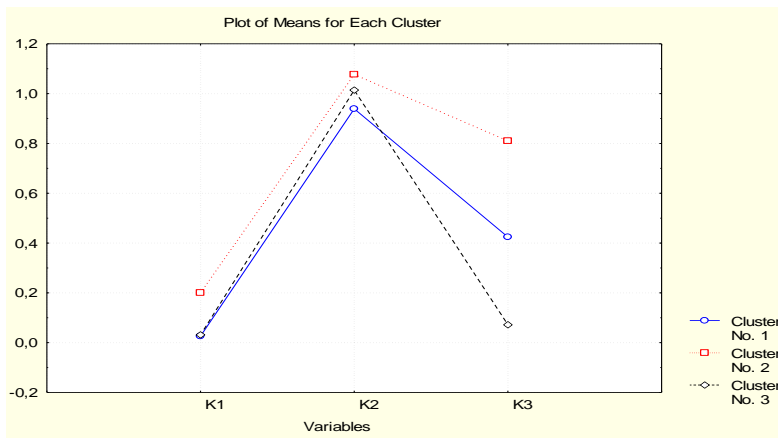

Рисунок 4.2 – Графік середніх значень складових інтегрального показника розвитку галузей промисловості України у 2017 р.

Джерело: авторська розробка

Тобто можемо відзначити, що галузі, які знаходяться в другому кластері, мають достатньо високий рівень обсягів виробництва, що дозволяють задовольняти основний обсяг потреб на внутрішньому ринку. При цьому конкурентоспроможність цих галузей на внутрішньому ринку також є достатньо високою, на що вказує висока частка вітчизняних товарів на ринку. Галузі, що відносяться до третього кластеру, демонструють пози-

тивну динаміку зростання обсягів виробництва, однак при цьому є недостатньо конкурентоспроможними по відношенню до зарубіжних виробників. Галузі, віднесені до першого кластеру, мають недостатній рівень виробництва, що є причиною існування незадоволених потреб на ринку споживання та високої частки імпортованих товарів.

Отже, ефективність промислової політики держави відображається в показниках функціонування споживчого ринку. В якості таких показників пропонується використовувати значущість галузі на внутрішньому споживчому ринку (частка галузі в роздрібному товарообороті) та показники рівня задоволення попиту на внутрішньому ринку вітчизняними виробниками (частка вітчизняних товарів на внутрішньому ринку; відношення індексу роздрібногo товарообороту та індексу виробництва). Розрахунок інтегрального показника за вказаними частковими показниками дасть можливість здійснити аналіз ефективності промислової політики держави з позиції задоволення потреб на внутрішньому ринку відповідно до кожної з галузей промисловості та порівняти її динаміку протягом різних періодів. Проведення кластерного аналізу дозволило здійснити класифікацію галузей за значеннями часткових показників та виділити групи галузей для визначення пріоритетності застосування інструментів промислової політики, зокрема, реалізації політики імпортозаміщення.

4.2. Вплив зовнішньоекономічної політики України на стан внутрішнього споживчого ринку

Як показав аналіз структури та динаміки показників споживчого ринку, проведений у попередніх підрозділах, щодо низки галузей спостерігається низький рівень задоволення попиту вітчизняними виробниками. Серед причин такої ситуації є спад виробництва через незадовільний рівень промислової політики держави. Однак крім промислової політики важливий вплив на ситуацію на внутрішньому споживчому ринку України здійснює також зовнішньоекономічна політика держави. В умовах зро-

стаючої глобалізації та інтеграції України в світову економіку зовнішньоекономічні фактори здійснюють все більший вплив на структуру та динаміку внутрішнього споживчого ринку. Завданням держави в цих умовах стає регулювання впливу цих факторів з метою захисту інтересів як споживачів, так і внутрішніх виробників.

Зовнішньоекономічна політика є важливою складовою економічної політики держави, що забезпечує її вплив на розвиток національної економіки в цілому та споживчого ринку зокрема. Тому для дослідження причин основних тенденцій на споживчому ринку проведемо аналіз основних інструментів даної політики та їх застосування в Україні.

З метою дослідження інструментів зовнішньоекономічної політики та їх використання в рамках формування стратегії державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності розглянемо зміст поняття зовнішньоекономічної політики на основі аналізу його трактування в роботах провідних науковців (табл. 4.9).

**Таблиця 4.9 – Трактування поняття
«зовнішньоекономічна політика»**

Автор	Трактування поняття
Балабанов І. Т., Балабанов А. І. [19]	Цілеспрямована діяльність держави щодо формування та використання зовнішньоекономічних зв'язків для зміцнення свого потенціалу (політичного, економічного, військового, соціального, екологічного і т. п.) і ефективної участі у світовій економіці.
Батченко Л. В., Науменко С. М. [23]	Система заходів, спрямована на досягнення економікою країни визначених переваг на світовому ринку й одночасно на захист внутрішнього ринку від конкуренції іноземних товарів.
Дідківський М. І. [116, с. 36]	Політичне оформлення міжнародних економічних зв'язків країни. При цьому міжнародні економічні відносини охоплюють усі економічні операції, які здійснюються між господарськими суб'єктами країни та їх іноземними партнерами (зокрема імпорт та експорт товарів, капіталу, послуг, а також транскордонний рух робочої сили та грошей).

Автор	Трактування поняття
Пісьмаченко Л. М. [274, с. 15]	Діяльність державних законодавчих та виконавчих органів, спрямована на формування ефективних економічних відносин держави на міжнародній арені.
Гребельник О. П. [104, с. 10]	Сукупність цілеспрямованих державних заходів щодо реалізації економічного потенціалу країни на зовнішньому ринку та задоволення власних потреб за рахунок товарів і послуг іноземного виробника.
Абрамов В. Л. [2, с. 237]	Цілеспрямована діяльність держави та її органів з визначення режиму регулювання зовнішньоекономічних зв'язків і оптимізації участі країни у міжнародному поділі праці.
Борисенко О. П. [48, с. 125]	Цілеспрямована діяльність щодо здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави через застосування механізмів державного управління, що спрямована на ефективне співробітництво в системі світового господарства з дотриманням національних економічних інтересів і безпеки громадян, передбачає послідовність, економічну самостійність і державний суверенітет України та гарантує динамічний розвиток економіки і зростання добробуту народу.
Гордуновський О. М. [98, с. 23] Боднарчук О. Г., Боднарчук О. І. [44, с. 109]	Сукупність цілеспрямованих державних заходів щодо реалізації економічного потенціалу країни на зовнішньому і внутрішньому ринку.
Бурмистров В. М. [55, с. 58]	Цілеспрямована і комплексна програма дій законодавчої та виконавчої влади щодо розвитку і підвищення ефективності всієї сукупності зовнішньоекономічних зв'язків як важливого засобу зміцнення національної економічної безпеки держави.

Автор	Трактування поняття
Олейнов А. Г. [259]	В широкому сенсі – діяльність держави, спрямована на формування і регулювання економічних відносин з іншими суб'єктами світової економіки (державами, бізнесом, міжнародними організаціями); у вузькому сенсі – державна політика в області експорту товарів і послуг, залучення іноземних інвестицій, вивезення капіталу за кордон, зовнішніх позик, здійснення міжнародних економічних проектів, надання економічної допомоги іншим державам.

Джерело: систематизовано автором

Більшість дослідників визначає зовнішньоекономічну політику як діяльність держави щодо реалізації економічного потенціалу країни. При цьому деякі дослідники відзначають необхідність захисту внутрішнього ринку від конкуренції іноземних товарів [23], інші ж говорять про необхідність задоволення власних потреб за рахунок товарів і послуг іноземного виробника [104].

Питання здійснення зовнішньоекономічної політики України регулюються Конституцією України, Законами України «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про основи національної безпеки України», Митним кодексом України, Законом України «Про митний тариф України», Програмою економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», Указом Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020».

Конституція України не дає визначення саме зовнішньоекономічної політики, однак у ст. 18 визначає, що «... зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжна-

родного права» [171]. За Конституцією визначення засад зовнішньої політики відноситься до повноважень Верховної Ради (стаття 85), при цьому «виключно законами України визначаються ... засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи» (стаття 92) [171]. Президент України здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України [171]. Повноваження щодо здійснення зовнішньої політики держави, зовнішньоекономічної діяльності та митної справи покладено Конституцією на Кабінет Міністрів України [171].

Поняття «зовнішньоекономічна діяльність» визначається Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» як «діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, а також діяльність державних замовників з оборонного замовлення у випадках, визначених законами України, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами» [141]. Цим Законом також визначаються органи, що здійснюють державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності з відповідними компетенціями, що є доповненням визначеного Конституцією. Такими органами є Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, органи доходів і зборів, Антимонопольний комітет України, Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі, а також органи місцевого управління [141].

Аналізуючи нормативно-правові акти України, а також дослідження науковців можемо визначити основні складові зовнішньоекономічної політики (рис. 4.3).

Зовнішньоторгівельна політика охоплює дії держави в області експорту та імпорту товарів та послуг та передбачає використання таких інструментів як мита і тарифи, нетарифні обмеження (експортні та імпорتنі квоти), а також фінансові операції держави в сфері зовнішньої торгівлі (кредитування експорту, гарантування експортних кредитів тощо).

Із зовнішньоторгівельною політикою тісно пов'язана митна політика держави. Відповідно до Митного кодексу України митна політика являє собою систему принципів та напрямів діяльності держави у сфері захисту митних інтересів та забез-

печення митної безпеки України, регулювання зовнішньої торгівлі, захисту внутрішнього ринку, розвитку економіки України та її інтеграції до світової економіки [229].

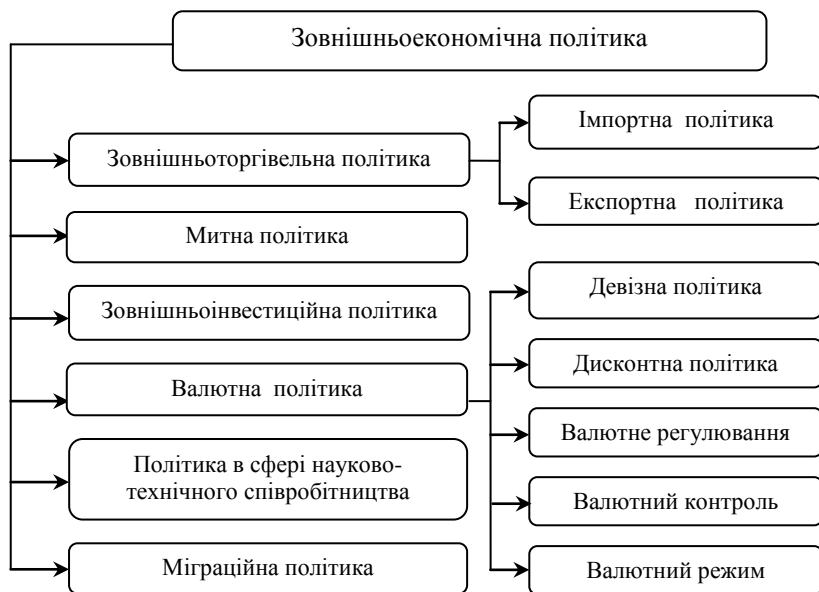

Рисунок 4.3 – Складові зовнішньоекономічної політики України

Джерело: складено на основі [19; 44; 98; 141; 395; 406]

На даний час міжнародна (та відповідно – і національна) митна діяльність відбувається на підставі розроблених та узгоджених Всесвітньою митною організацією (членом якої Україна є від 1992 р.) більше двадцяти правових актів-конвенцій. Основна мета таких конвенцій – гармонізація митних систем світової співдружності [140, с. 44].

Основним інструментом митної політики держави є імпорتنі та експортні тарифи. Вони є історично першим інструментом протекціонізму і регулювання зовнішньої торгівлі та займають центральне місце в системі реалізації державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності [359, с. 167]. При цьому однак

прослідковується тенденція до зниження митних тарифів, що застосовуються країнами для регулювання імпорту. Сьогодні на перший план виходять нетарифні обмеження, серед яких найчастіше використовуються імпортні кількісні квоти, антидемпінгове законодавство і сама практика його застосування, «добровільне» обмеження експорту, різноманітні адміністративні правила (відповідність стандартам і вимогам безпеки використання, санітарні, ветеринарні та інші сертифікати, вимоги до упакування, маркування тощо) [140, с. 45].

Також до складових зовнішньоекономічної політики вчені відносять валютну політику. Валютна політика держави включає сукупність заходів, що здійснюються державою у сфері валютних відносин (в тому числі і в міжнародних) і має своїм об'єктом курс національної валюти по відношенню до іноземних грошових одиниць. Інструментами валютної політики є режим валютного курсу, валютні резерви, інтервенції на валютних ринках, валютні обмеження, валютний контроль, валютне субсидування [247; 259]. У сфері грошово-кредитної і валютної політики визначальним в теорії визнається вибір режиму валютного курсу, спектр якого варіюється від жорсткої прив'язки (наприклад, до іноземної валюти) до вільного плавання. Однозначної відповіді на питання, який режим валютного курсу краще – фіксований або плаваючий, теорія не дає. Кожен має свої переваги і недоліки. Центральне питання в дискусії прихильників фіксованих і прихильників плаваючих валютних курсів – гнучкість цін і заробітної плати [259]:

– якщо ціни і зарплати в країні є гнучкими (визначаються попитом і пропозицією), то цього досить для адаптації до зовнішніх змін і гнучкість валютних курсів національної грошової одиниці (тобто вибір для неї режиму вільного плавання) не потрібна.

– якщо ціни і зарплати в країні не є гнучкими (наприклад, уряд здійснює інфляційне регулювання при проведенні грошово-кредитної політики), то використання режиму плаваючого валютного курсу буде найбільш ефективним механізмом адаптації до зовнішніх змін і підтримки платіжного балансу.

Відповідь на питання про умови ефективності чи неефективності фіксованого чи плаваючого валютного курсу дає теорія оптимальних валютних зон: вибір крайною режиму фіксованого валютного курсу для національної грошової одиниці ефективний, якщо її економіка характеризується високим ступенем відкритості товарних і фінансових ринків, а також ринку праці до аналогічних ринків країни, до грошової одиниці якої здійснюється прив'язка валютного курсу. Якщо всі ринки товарів, факторів виробництва і послуг були б повністю відкриті, ціни стали б абсолютно гнучкими, виробничі ресурси були б повністю зайняті, усунення платіжних дисбалансів було б швидким, то оптимальною валютною зоною був би весь світ. В умовах існування бар'єрів на шляху руху товарів, послуг, капіталу і трудових ресурсів ціни (як наслідок, рівні оплати праці) не є гнучкими і вибір плаваючого валютного курсу є найкращим рішенням, що компенсує існуючі «дефекти» [259].

Зовнішньоінвестиційна політика держави являє собою систему форм і методів державного впливу на різноспрямовані потоки міжнародних інвестицій з метою зростання позитивних економічних і соціальних ефектів в національній економіці [259]. Залучення зовнішніх інвестицій є важливим фактором, що сприяє розвитку національного виробництва, підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних продуктів та послуг, а також зростанню частки вітчизняних товарів на ринку та зниженню імпортозалежності. Не менш важливим фактором розвитку економіки, ніж фінансові інвестиції є залучення новітніх технологій. Тому поряд з інвестиційною політикою провідну роль у забезпеченні сталого розвитку економіки та економічної безпеки відіграє державна політика у сфері технічного співробітництва. Деякі вчені в якості складової зовнішньоекономічної політики виділяють також міграційну політику держави [44; 98].

Розглядаючи завдання зовнішньоекономічної політики, вчені відзначають два аспекти: реалізацію конкурентних переваг національних виробників на зовнішньому ринку та сприяння зростанню добробуту споживачів за рахунок споживання необхідних імпортованих товарів [98]. Ці два аспекти є взаємозалежними, оскільки підвищення конкурентоспроможності національних ви-

робників на зовнішньому ринку дасть можливість підвищувати рівень бюджетних надходжень, що в свою чергу, забезпечить можливості для соціального розвитку держави. Однак, якщо говорити про споживчі товари та послуги, спираючись на дані аналізу внутрішнього споживчого ринку, проведені у попередньому підрозділі, відзначимо, що по відношенню до низки галузей залишається невирішеним питання забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних виробників на внутрішньому ринку. Тобто реалізація потреб споживачів у багатьох сегментах споживчого ринку дійсно забезпечується імпортованими товарами. Так, серед непродовольчих товарів частка імпортованих товарів на внутрішньому ринку перевищує 90 %. Для вирішення цієї проблеми з боку держави необхідно застосування інструментів не лише промислової політики, але також і зовнішньоекономічних важелів впливу.

Тому, завдання зовнішньоекономічної політики держави мають включати в себе забезпечення добробуту населення та конкурентоспроможності національних виробників на внутрішньому і зовнішньому ринку (рис. 4.4).

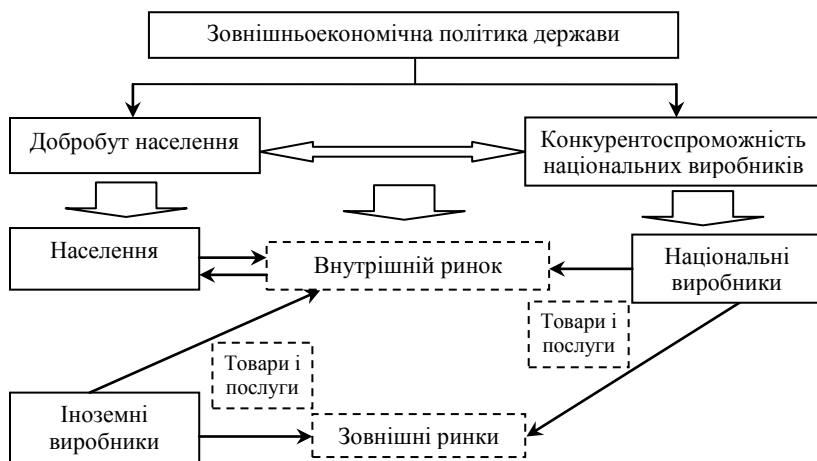

Рисунок 4.4 – Завдання та напрями реалізації зовнішньоекономічної політики держави

Джерело: авторська розробка

Важливим фактором зростання добробуту населення є забезпечення його потреб у споживанні якісних товарів і послуг. Проте не викликає сумніву, що можливість задоволення потреб споживачів вітчизняними виробниками є більш пріоритетною в аспекті забезпечення соціально-економічного розвитку держави. Нинішня ситуація превалювання імпортованих товарів на внутрішньому споживчому ринку України на думку багатьох вчених є передумовою реалізації політики імпортозаміщення [197; 283; 311]. При цьому вчені наголошують на значних недоліках протекціонізму при реалізації даної політики. Так, К. Пугачевська відзначає, що «для успішності такої політики важливо дотримуватись балансу між підтримкою товаровиробників і стимулюванням конкуренції» [311]. А. Олейнов у своєму дослідженні теорій економічної політики також наголошує на тому, що «...наслідки протекціонізму в зовнішньоторговельній політиці не однозначні і можуть вести до протилежних результатів» [259, с. 4]. Вчений робить висновок про те, що «...зовнішньоторговельна політика, що максимізує дохід від зовнішньоторговельних операцій, відрізняється від зовнішньоторговельної політики, яка максимізує національний добробут», а «...скорочення обмежень у зовнішній торгівлі за інших рівних умов сприяє зростанню національного добробуту» [259, с. 4]. Негативними наслідками політики протекціонізму, з одного боку, є незадоволення потреб споживачів товарами високої якості за доступними цінами, а з іншого – низька конкурентоспроможність вітчизняних виробників, неможливість їх виходу на зовнішні ринки. Так, наслідком введення імпортованих обмежень є відсутність мотивації вітчизняних підприємств щодо підвищення ефективності виробництва та підвищення якості товарів і послуг.

З іншого боку, політика лібералізму в умовах трансформаційної економіки може призвести до повного витіснення національних виробників на внутрішньому ринку та, відповідно, відсутності будь-яких перспектив для виходу на зовнішні ринки. Як показують результати аналізу, проведеного в попередньому підрозділі, саме таку ситуацію можна спостерігати щодо окремих галузей економіки України. Крім того, для трансформаційної

економіки інструменти політики протекціонізму дозволять забезпечити залучення інвестицій для становлення розвитку промисловості. Це, в свою чергу, буде сприяти створенню робочих місць та забезпеченню платоспроможного попиту на внутрішньому споживчому ринку. При цьому, зважаючи на катастрофічні темпи міграції робочої сили, застосування інструментів політики протекціонізму в Україні щодо підтримки національних виробників може бути виправданим з позиції забезпечення соціального розвитку та національної безпеки.

Виходячи з вищезазначеного, побудова механізмів реалізації зовнішньоекономічної політики має базуватись на інструментах, що дозволять підтримувати розвиток вітчизняних виробників в умовах конкуренції та підвищувати добробут населення. Завданням держави є забезпечення дотримання балансу між підтримкою вітчизняних виробників та стимулюванням конкуренції на внутрішньому ринку. При цьому теорія імпортозаміщення не дає відповіді на запитання про принципи і способи вибору галузей для впровадження цієї політики, а покладання цих функцій на органи державної влади часто створює підґрунтя для зловживань, коли особи та компанії, наближені до владних структур, отримують додаткові можливості для перерозподілу державних коштів на свою користь [137, с. 142].

Поліщук Л. С., досліджуючи досвід КНР, США та ЄС робить висновок про те, що для досягнення успіху в реалізації зовнішньоекономічної стратегії слід чітко і послідовно ставити і виконувати цілі і завдання у кожній окремо взятій сфері, будь-то торговельна чи валютна, і, найголовніше – змінювати їх лише в контексті сучасних тенденцій розвитку зовнішньоекономічної політики та світової економіки, а не в результаті зміни уряду чи в інтересах окремих експортерів [282].

Борисенко О. П. пропонує застосування механізму реалізації стратегії зовнішньоекономічної політики, що ґрунтується на комбінації трьох стратегій – протекціонізму, конкурентоспроможності та інтеграційної та їх поетапного впровадження [49]. Такий механізм покликаний забезпечити стимулювання розвитку підприємств за рахунок поступової трансформації механізмів державного регулювання ЗЕД: з обмежуючих у стабілізуючі, зі

стабілізуючих у стимулюючі, зі стимулюючих у підтримуючі конкуренцію, а з підтримуючих конкуренцію у активні інтеграційно-конкурентні [49]. Реалізація стратегії протекціонізму передбачає використання таких інструментів, як митні тарифи, спеціальні надбавки до ставок мита, імпорتنі квоти, технічні стандарти та державна цільова підтримка, що спрямована на розширення виробництв, запровадження ресурсозберігаючих технологій. Для стратегії конкурентоспроможності та інтеграційної стратегії автор пропонує використання митних тарифів та впровадження державної цільової підтримки, спрямованої на впровадження інноваційних технологій, стандартизації за міжнародними правилами [49]. Вказані стратегії автор пропонує впроваджувати поетапно в залежності від рівня розвитку промисловості, змін внутрішньої та зовнішньої кон'юнктури.

Оцінюючи ефективність зовнішньоекономічної політики держави, необхідно брати до уваги співвідношення як внутрішніх, так і зовнішніх факторів впливу на національну економіку. Перевага використання інструментів політики протекціонізму чи перехід в бік лібералізації зовнішньоекономічної політики має визначатись рівнем розвитку споживчого ринку та його окремих сегментів. Адже, як показують дослідження провідних науковців, ефективність політики протекціонізму знижується в довгостроковій перспективі та спостерігається її негативний вплив на зміцнення конкурентоспроможності національної економіки [63].

Розглядаючи вплив зовнішньоекономічної політики на функціонування споживчого ринку всередині країни, зосередимо увагу на забезпеченні потреб споживачів та конкурентоспроможності вітчизняних виробників на внутрішньому ринку. При цьому з позицій досягнення соціального розвитку країни та добробуту населення пріоритетним є забезпечення потреб споживачів за рахунок виробництва вітчизняних товарів при забезпеченні конкурентного рівня якості.

Поширеною є оцінка результативності зовнішньоекономічної політики за допомогою інтегрального показника зовнішньоекономічної безпеки [16; 98; 244; 271]. Методичні рекомендації Міністерства економічного розвитку і торгівлі України визначають зовнішньоекономічну безпеку (ЗЕБ) як стан відповідності

зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці [244]. Інтегральний показник зовнішньоекономічної безпеки базується на розрахунку одинадцяти показників, що її характеризують: відкритість економіки, коефіцієнт покриття експортом імпорту, питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі експорту товарів, питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі імпорту товарів, питома вага провідного товару в загальному обсязі експорту товарів, питома вага провідного товару в загальному обсязі імпорту товарів (за виключенням енергетичного імпорту), питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості в загальному обсязі експорту товару, частка імпорту у внутрішньому споживанні країни, індекс умов торгівлі (ціновий), завантаженість транзитних потужностей нафто-транспортної системи, завантаженість транзитних потужностей газотранспортної системи. Деякі вчені виділяють також окремо показники експортної та імпоротної безпеки [13; 271]. Оскільки першочерговим завданням держави є забезпечення добробуту населення, то, на наш погляд, в першу чергу слід зосередити увагу на проблемах розвитку внутрішнього споживчого ринку та, зокрема, імпоротної безпеки, адже витіснення вітчизняних виробників з внутрішнього споживчого ринку призводить до занепаду національного виробництва, зниження доходів населення та зростання безробіття, зниження рівня надходжень до держбюджету та скорочення соціальних програм, відтоку робочої сили з країни.

Як відзначалося вище, саме споживчий ринок є одним із основних факторів та індикатором рівня добробуту населення, тому при розгляді ефективності зовнішньоекономічної політики та зовнішньоекономічної безпеки нами буде зосереджено увагу на цій складовій національної економіки. Оскільки різні сегменти споживчого ринку мають різний рівень розвитку, то очевидно, що інструменти зовнішньоекономічної політики мають корелювати в залежності від стану розвитку кожного сегменту.

Тому виникає необхідність відбору та аналізу ключових показників, що можуть слугувати критерієм для визначення пріоритетності виду зовнішньоекономічної політики та формування відповідної стратегії для кожного сегменту. Для цього побудуємо стратегічну карту та визначимо сукупність стратегічних цілей зовнішньоекономічної політики держави (рис. 4.5).

Рисунок 4.5 – Стратегічна карта основних цілей зовнішньоекономічної політики держави щодо впливу на внутрішній споживчий ринок

Джерело: авторська розробка

Основною метою державної політики є забезпечення зростання добробуту населення шляхом створення умов для задоволення потреб на споживчому ринку та стимулювання розвитку

національних виробників, що, в свою чергу, стане стимулюючим фактором економічного та соціального розвитку країни.

Стратегії державної зовнішньоекономічної політики мають бути направлені на реалізацію поставлених цілей. При цьому прийняття рішення щодо вибору інструментів зовнішньоекономічної політики, зміщення її в бік протекціонізму чи лібералізації, має здійснюватись для кожної галузі в залежності від стану та потенційних можливостей досягнення цілей.

Задоволення потреб споживачів на внутрішньому ринку може відбуватись як за рахунок товарів вітчизняного виробництва, так і за рахунок імпортованих товарів. Пріоритетним для соціально-економічного розвитку країни та забезпечення добробуту населення та економічної безпеки країни є максимізація частки вітчизняних товарів на ринку. Очевидно, що досягнення цієї мети не завжди є можливим щодо низки галузей в силу об'єктивних причин, зокрема, природно-ресурсних факторів. При цьому на державу покладається функція контролю щодо забезпечення відповідного рівня якості та безпеки імпортованої продукції. Крім того, стимулювання конкуренції на внутрішньому ринку неможливо без забезпечення доступу на нього товарів зарубіжних компаній. Відсутність або низька частка імпортованих товарів є фактором дестимулюючого впливу у середньо- та довгостроковій перспективі. Таким чином, процес вибору стратегії зовнішньоекономічної політики держави можна представити наступним чином (рис. 4.6).

Для визначення ефективності зовнішньоекономічної політики та рекомендацій щодо пріоритетних інструментів для її реалізації розглянемо показники функціонування споживчого ринку, які відображають ступінь досягнення стратегічних цілей. Рівень експансії зарубіжних компаній на внутрішньому ринку, в першу чергу, відображає частка імпорту у внутрішньому споживанні (табл. 4.10).

Аналіз розрахованих показників дозволяє виявити галузі, в яких спостерігається високий рівень імпортозалежності та може відбуватись витіснення з ринку вітчизняних виробників. За представленими даними такими сегментами є одяг, взуття, товари парфюмерно-косметичні, товари фармацевтичні, меблі, побутові

прилади, іграшки та ігри, автомобілі та авто товари, а також комп'ютери та електронна продукція. Причому в сегменті електронної продукції майже 100 % товарів на ринку імпортуються. Майже те ж саме можна сказати і про ринок одягу та взуття, а також побутові прилади, автомобілі та авто товари. Аналізуючи динаміку даного показника, можемо також спостерігати поступове витіснення вітчизняних виробників в таких сегментах як паперові вироби, меблі, ігри та іграшки.

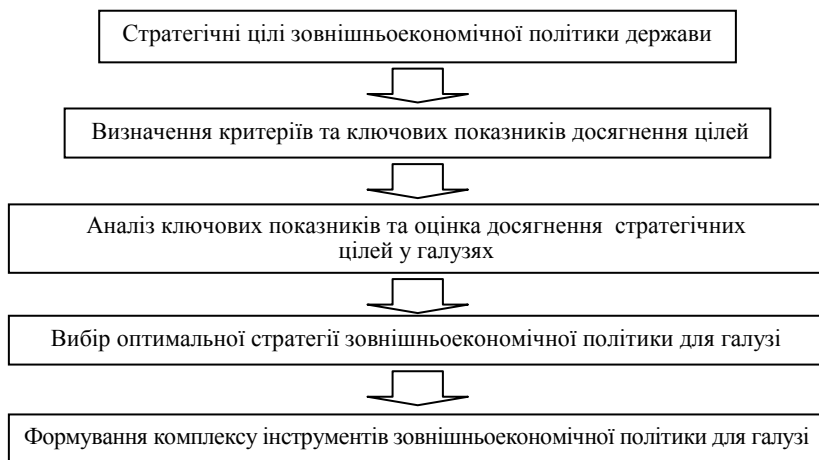

Рисунок 4.6 – Процес вибору стратегії зовнішньоекономічної політики держави

Джерело: авторська розробка

Таблиця 4.10 – Частка імпорту на внутрішньому споживчому ринку України за період 2007–2018 рр.

Група товарів	Рік											
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Продовольчі товари	0,118	0,118	0,116	0,118	0,128	0,137	0,145	0,144	0,148	0,152	0,178	0,186
Товари текстильні та галантерея	0,618	0,522	0,536	0,589	0,573	0,658	0,733	0,7	0,662	0,68	0,741	0,713

Група товарів	Рік											
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Килими, покриття для підлоги та стін	0,554	0,556	0,483	0,525	0,519	0,539	0,544	0,544	0,538	0,541	0,554	0,547
Одяг	0,813	0,834	0,846	0,893	0,892	0,923	0,932	0,941	0,943	0,947	0,949	0,939
Взуття	0,956	0,954	0,936	0,958	0,964	0,972	0,977	0,97	0,969	0,971	0,963	0,958
Товари парфумерно-косметичні	0,745	0,72	0,723	0,742	0,74	0,773	0,791	0,795	0,802	0,817	0,824	0,811
Товари фармацевтичні	0,461	0,467	0,476	0,479	0,492	0,492	0,492	0,491	0,496	0,497	0,502	0,498
Друківана продукція	0,184	0,165	0,144	0,13	0,125	0,11	0,102	0,109	0,111	0,105	0,202	0,203
Вироби паперові	0,296	0,278	0,272	0,251	0,253	0,251	0,266	0,46	0,463	0,448	0,496	0,488
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,833	0,886	0,883	0,939	0,97	0,988	0,991	0,994	0,992	0,993	0,99	0,981
Автомобілі та автотовари	0,612	0,685	0,757	0,814	0,854	0,874	0,893	0,895	0,921	0,94	0,947	0,956
Побутові прилади	0,911	0,895	0,852	0,886	0,89	0,893	0,885	0,881	0,888	0,875	0,895	0,891
Меблі	0,309	0,364	0,379	0,433	0,45	0,458	0,501	0,556	0,579	0,552	0,564	0,517
Ігри та іграшки	0,698	0,602	0,623	0,663	0,7	0,768	0,795	0,833	0,834	0,852	0,868	0,869

Джерело: розраховано за даними [113]

Ще одним показником, що дозволить проаналізувати поведінку імпортерів на внутрішньому споживчому ринку, є динаміка обсягів імпорту. У табл. 4.11 представлено індекси зростання (зниження) обсягів імпорту за групами товарів, що представлені на споживчому ринку України, відносно попереднього року.

Порівнюючи дані частки ринку імпортованих товарів та динаміку зміни обсягу імпорту, можемо більш повною мірою охарактеризувати ситуацію на споживчому ринку. Так, у сегменті продовольчих товарів протягом 2016–2018 рр. спостерігається зростання обсягів імпорту (крім жирів та олій рослинного та тваринного походження). При цьому, незважаючи на незначну частку імпортованих товарів у цьому сегменті, все ж бачимо її збільшення від 11,8 % у 2010 р. до 17,8 % у 2017 р. Серед роз-

глянутих галузей незначна частка імпортних товарів спостерігалась у секторі друкованої продукції. У цьому сегменті також можемо відзначити незначне зростання імпорту лише у 2010–2012 рр., 2016 та 2018 рр.

Таблиця 4.11 – Індекси динаміки обсягів імпорту в Україні за групами товарів за період 2007–2018 рр.

Група товарів	Рік											
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Живі тварини; продукти тваринного походження	1,19	2,21	0,75	0,98	0,83	1,66	1,10	0,61	0,49	1,14	1,17	1,25
Продукти рослинного походження	1,28	1,70	0,86	1,24	1,16	1,34	1,10	0,78	0,56	1,12	1,07	1,12
Жири та олії тваринного або рослинного походження	2,03	1,58	0,61	1,21	1,04	0,87	0,99	0,75	0,60	1,35	1,08	1,00
Готові харчові продукти	1,26	1,28	0,76	1,23	1,21	0,98	1,09	0,82	0,62	1,08	1,12	1,21
Фармацевтична продукція	1,40	1,26	0,88	1,15	1,16	1,15	0,94	0,80	0,55	1,18	1,10	1,10
Ефірні олії, косметичні препарати	1,35	1,31	0,80	1,13	1,06	1,05	1,08	0,77	0,69	1,06	1,15	1,19
Мило, мийні засоби	1,33	1,47	0,88	1,07	1,10	0,99	1,05	0,83	0,67	1,09	1,10	1,16
Шкіряна і хутряна сировина та вироби з них	1,17	1,46	0,53	1,43	1,13	1,24	1,04	0,87	0,75	1,25	1,20	1,13
Вироби із шкіри	1,25	2,19	0,55	1,52	0,92	1,52	0,95	0,76	0,59	1,32	1,14	1,23
Папір та картон	1,30	1,20	0,76	1,20	1,10	1,00	1,07	0,66	0,68	1,06	1,02	1,13
Друкована продукція	1,15	1,36	0,65	1,09	1,03	1,05	0,81	0,73	0,45	1,05	0,90	1,14
Текстиль та вироби з текстилю	1,09	1,41	0,68	1,39	1,00	1,29	0,95	0,78	0,75	1,09	1,13	1,16
Взуття, головні убори, парасольки	0,81	2,44	0,54	1,71	0,74	2,20	1,00	0,54	0,58	1,09	0,99	1,37
Керамічні вироби	1,43	1,26	0,45	1,53	1,20	0,94	0,98	0,65	0,60	1,23	1,03	1,21
Електричні машини і устаткування	1,17	1,22	0,61	1,56	1,58	1,05	0,93	0,76	0,71	1,19	1,29	1,33

Група товарів	Рік											
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Наземні транспортні засоби, крім залізничних	1,59	1,46	0,17	1,69	1,64	1,09	0,92	0,45	0,66	1,74	1,41	1,06
Прилади і апарати оптичні, музичні інструменти	1,45	1,21	0,55	1,32	1,16	1,16	0,90	0,62	0,69	1,25	1,35	1,20
Меблі	1,37	1,71	0,49	1,25	1,29	1,14	0,83	0,72	0,50	1,32	1,21	1,26
Іграшки, ігри	1,32	1,91	0,42	1,63	1,15	1,49	0,93	0,69	0,63	1,43	1,12	1,22

Джерело: [113]

Негативні тенденції спостерігаються у сегментах ринку, де було відзначено частку імпорту понад 80 % (виробництво одягу та взуття, прилади та апарати, транспортні засоби). У цих сегментах спостерігаємо значне зростання обсягів імпорту. Зростає також імпорт фармацевтичної та парфюмерно-косметичної продукції при одночасному збільшенні частки імпортованих товарів на ринку. Продовжує зростати обсяг імпорту меблевої продукції (більше ніж на 20 % кожного року у 2016–2018 рр.), а також іграшок (на 43 % у 2016 р., 12 % у 2017 р. та 22 % у 2018 р.). При цьому частка імпортованих товарів цих груп на споживчому ринку виросла протягом 10 років майже на 20 %.

Таким чином, за більшістю розглянутих галузей спостерігається значне зростання обсягу імпортованих товарів. Крім того, у сегменті непродовольчих товарів (крім друкованої продукції) бачимо значне превалювання імпорту, яке по деяких групах товарів перевищує 90 %. При цьому у тих галузях, де імпортовані товари становлять майже 100 %, спостерігаємо зростання обсягів імпорту. Це свідчить про те, що вітчизняні виробники повністю витіснені з внутрішнього ринку, мають низьку конкурентоспроможність та відсутність ресурсів для розвитку. Зростання попиту на ринку у цих сегментах викликає збільшення обсягів імпортованої продукції і не є стимулюючим фактором для розвитку вітчизняного виробництва.

Одним із завдань державної зовнішньоекономічної політики щодо розвитку та підвищення конкурентоспроможності вітчиз-

няних виробників є залучення зовнішніх інвесторів. Завданням держави є створення вигідних умов для інвестування зарубіжними компаніями в розвиток виробництва всередині країни та переваг над ввезенням готової продукції в країну. Показником, що висвітлює результати реалізації державної політики є рівень прямих іноземних інвестицій та їх динаміка. Для проведення аналізу ефективності зовнішньої інвестиційної політики держави щодо основних галузей промисловості, які забезпечують задоволення потреб населення на споживчому ринку, розглянемо динаміку залучення прямих іноземних інвестицій в Україну (табл. 4.12).

Таблиця 4.12 – Індеси динаміки обсягу прямих іноземних інвестицій в економіку України за 2011–2018 рр.

Галузь	Рік							
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Сільське, лісове та рибне господарство	1,075	1,008	0,990	1,082	0,794	0,814	1,167	0,987
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	1,035	1,110	1,386	1,062	0,838	0,894	1,046	1,090
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	0,940	0,906	1,007	0,946	0,947	0,919	0,965	1,043
Виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	1,025	1,036	1,032	1,098	0,859	0,874	1,109	1,205
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	1,057	1,870	1,040	0,858	0,690	0,919	0,853	0,907
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	0,940	1,069	1,145	1,074	0,794	0,916	0,896	1,059
Машинобудування, крім ремонту і монтажу машин і устаткування	0,917	1,073	0,922	1,256	0,721	0,929	0,986	1,013
Виробництво меблів, іншої продукції; ремонт і монтаж машин і устаткування	1,101	1,186	1,354	1,036	0,884	1,127	0,960	0,857

Джерело: розраховано за даними [113]

Порівнюючи динаміку прямих іноземних інвестицій та співвідносячи ці показники з показниками динаміки імпорту та частки імпортних товарів на внутрішньому ринку, приходимо до таких висновків. За показниками динаміки імпорту найбільш сприятлива ситуація спостерігалась у сегменті продовольчих товарів. За даними табл. 4.12 бачимо, що в цьому сегменті зростає і рівень інвестування відповідних галузей народного господарства. Те ж саме можемо констатувати і щодо поліграфічної діяльності. Незначні позитивні зрушення у 2018 р. після тривалого періоду спаду інвестиційної активності зовнішніх інвесторів можемо відзначити у текстильному виробництві, виробництві неметалевої продукції та машинобудуванні. Однак у таких галузях як виробництво фармацевтичної продукції, виробництво меблів та іншої продукції спостерігається превалювання постачання зарубіжними компаніями готової продукції на внутрішній ринок та зниження інвестицій у виробництво всередині країни.

Таким чином, розглянувши ключові показники, що характеризують рівень досягнення стратегічних цілей щодо забезпечення соціально-економічного розвитку та добробуту населення, можемо відзначити, що серед розглянутих сегментів ринку лише у сфері продовольчих товарів та друкованої продукції спостерігаються позитивні результати щодо досягнення стратегічних цілей. Щодо інших галузей на даний момент спостерігаємо негативні тенденції, що вимагають застосування інструментів політики імпортозаміщення. Серед цих інструментів найбільшого значення набувають заходи державної цільової підтримки, спрямованої на розширення виробництва та інноваційного розвитку вітчизняного бізнесу шляхом створення умов для залучення іноземних інвестицій, а також імпортні тарифні квоти та технічні стандарти для товарів, що ввозяться.

У попередньому підрозділі, за результатами аналізу розвитку промисловості в Україні було відзначено необхідність державної підтримки розвитку цих галузей. Однак на початковому етапі без підтримки інструментів зовнішньоекономічної політики, на наш погляд, розвиток та закріплення на ринку вітчизняних виробників є неможливим.

4.3. Грошово-кредитна та податково-бюджетна політика України у виявленнях динаміки споживчого ринку

Ефективне функціонування та розвиток національної економіки можуть бути забезпечені шляхом оптимальної комбінації двох складових – ринкового саморегулювання та державного регулювання економіки. Розвиток національної економіки пов'язаний з постійним виникненням економічних, соціальних, адміністративних проблем, що не можуть бути вирішені лише шляхом ринкового саморегулювання. Тому головним завданням держави є застосування такої політики втручання в економіку, що буде оптимальною для забезпечення її сталого розвитку. Основними складовими політики держави щодо впливу її на національну економіку є промислова, грошово-кредитна, податково-бюджетна та зовнішньоекономічна політика. Провідним стимулюючим фактором та джерелом розвитку економіки є фінанси, тому фінансова політика держави є одним з найважливіших інструментів стимулювання розвитку національної економіки. Вибір оптимальної фінансової політики та її успішне втілення багато в чому є визначальними для результативності інших складових економічної політики держави.

Питаннями дослідження фінансової політики присвячені роботи низки відомих науковців та практиків, зокрема Дж. Б'юкенена, Дж. М. Кейнса, П. Самуельсона, М. Фрідмана, Ф. Хайєка та багатьох інших [4, 6, 12, 15, 16]. Теоретичні та практичні аспекти фінансової політики та її вплив на соціальний та економічний розвиток досліджували вітчизняні фахівці: І. Адаменко, Т. Бабан, Н. Бова, В. Виноградня, О. Жак, Л. Лисяк, І. Лук'яненко, І. Макарчук, О. Мануїлов, О. Омельченко, О. Перчук, Л. Під'яблонська, О. Рац, М. Сидорович, Н. Ситник, Н. Шибасєва, Б. Ярема та інші [5; 39; 135; 195; 210; 252; 424; 441]. Більшість науковців досліджують вплив фінансової політики держави та її складових на показники соціально-економічного розвитку країни: рівень ВВП, показники інфляції, доходи населення тощо. При цьому недостатньо дослідженим залишається взаємозв'язок застосування інструментів фінансової політики та показників функціонування споживчого ринку.

Проведемо аналіз взаємозв'язку грошово-кредитної та податково-бюджетної політики держави та динаміки споживчого ринку.

Показники стану споживчого ринку є відображенням рівня соціально-економічного розвитку країни. Крім того, активізація споживчого ринку є стимулом для позитивної динаміки розвитку економіки в цілому. Оскільки фінансова політика держави є одним із провідних факторів впливу на розвиток економіки, а споживчий ринок є її важливою складовою, то його динаміка залежить в тому числі від впливу інструментів державного регулювання системи фінансів країни.

Дослідження провідних науковців свідчать, що від стану та ефективності державної фінансової політики залежать умови споживання, заощаджень та інвестування, обсяги сукупного попиту та пропозиції, умови взаємодії національної економіки із зовнішнім світом [195]. Фінансову політику визначають як цілеспрямовану діяльність держави з використанням фінансової системи, що спрямована на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і використання для виконання державою своїх функцій [5; 195; 441]. При цьому основним завданням фінансової політики визначають пошук та запровадження оптимальної моделі перерозподілу ресурсів з метою стимулювання виробництва та соціального захисту населення [195; 278].

Державна фінансова політика включає в себе такі найважливіші складові, як бюджетна, податкова, грошово-кредитна, інвестиційна та цінова політики (рис. 4.7).

Бюджетна політика направлена на управління доходами, видатками та запозиченнями. Податкова політика передбачає використання певних видів та ставок оподаткування, надання преференцій тощо. Грошово-кредитна політика регулює емісію грошових коштів, валютні операції, кредитні відносини, процентні ставки, проведення операцій на відкритому ринку, обов'язкові резерви комерційних банків тощо [195].

Грошово-кредитна політика передбачає вибір та використання комплексу заходів у сфері грошового обігу та кредиту, направлених на забезпечення стабільності національної грошової одиниці на основі використання сукупності методів та інструментів, до яких відносять: процентні ставки по операціях центрального

банку; обов'язкові резервні вимоги; операції з цінними паперами на відкритому ринку; рефінансування банків; встановлення орієнтирів зростання грошової маси; валютні інтервенції; регулювання імпорту та експорту капіталу; емісію облігацій центрального банку і операції з ними; прямі кількісні обмеження та ін. [247]. Закон України «Про Національний банк України» визначає пріоритетною ціллю грошово-кредитної політики досягнення та підтримку цінової стабільності в державі [142].

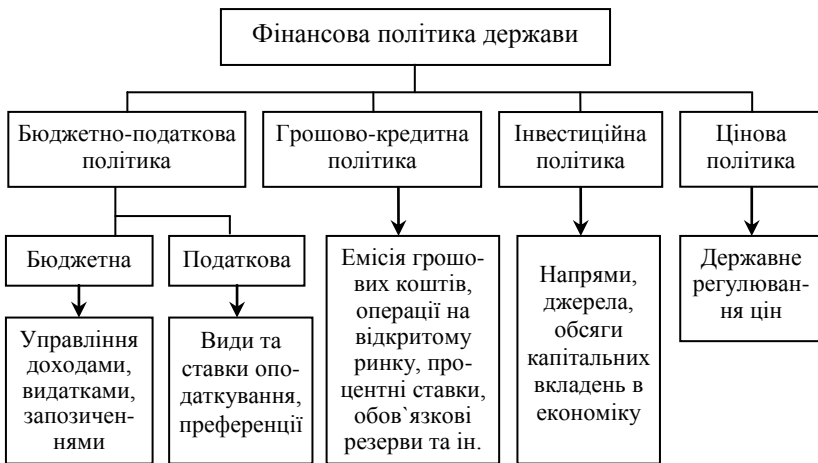

Рисунок 4.7 – Основні складові державної фінансової політики

Джерело: [195, с. 12; 441, с. 76]

Відповідно до світового досвіду в основі реалізації грошово-кредитної політики лежить принцип так званого компенсаторного регулювання, який заснований на поєднанні двох протилежних комплексів заходів, що застосовуються на різних стадіях циклів економічної кон'юнктури. Виходячи з теоретичних концепцій, що лежать в основі розробки і реалізації грошово-кредитної політики, основним об'єктом грошово-кредитного регулювання є сукупна грошова маса, яка перебуває в обігу. Залежно від стану економічної кон'юнктури центральний банк може реалізувати два основних види грошово-кредитної політики, які

по-різному впливають на обсяг і динаміку грошової маси, що знаходиться в обігу, – обмежувальну або стимулюючу [247].

Фінансова політика є складовою загальної економічної політики держави. Як елемент системи державного регулювання економіки фінансова політика сприяє досягненню встановленої спільної мети. Метою фінансової політики вчені розглядають макроекономічну рівновагу, цінову стабільність, фінансову і банківську стабільність, сталий економічний розвиток або стабільне економічне зростання. Ці цілі відображають певний стан основних макроекономічних параметрів, а саме: стійке зростання виробництва, підвищення ефективності виробництва, внутрішню і зовнішню стабільність національної грошової одиниці, повну зайнятість робочої сили і позитивне сальдо платіжного балансу [203]. Головним завданням фінансової політики є забезпечення відповідними фінансовими ресурсами реалізації тієї чи іншої державної програми економічного і соціального розвитку, зовнішньополітичної діяльності [50].

Відповідно до завдань та цілей фінансової політики її зміст полягає в наступному:

1. Розробка науково-обґрунтованих концепцій розвитку фінансів.

2. Визначення основних напрямів використання фінансів, виходячи із необхідності вирішення економічних і соціальних завдань, що стоять на цей момент перед державою.

3. Здійснення практичних дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей [198].

Вчені відзначають, що ефективність фінансової політики залежить не лише від правильного вибору її інструментів, а й від забезпечення їх взаємоузгодженості. При цьому кожен із напрямів фінансової політики впливає на ефективність здійснення інших напрямів. Так, податкова політика безпосередньо впливає на обсяги доходів державного бюджету. У свою чергу, бюджетні видатки належить враховувати в процесі вдосконалення оподаткування. Проведення обґрунтованої бюджетної політики вимагає її узгодження з грошово-кредитною політикою – емісією грошових коштів та кредитних ресурсів, заходами з підтримки

валютних курсів, контролем за інфляційними процесами тощо [195, с. 12–13].

Об'єктами регулювання грошово-кредитної політики, на думку більшості дослідників, є попит на гроші і пропозиція грошей [39; 56; 210; 441]. Попит на гроші і пропозиція грошей залежать від безлічі факторів, що відбивається на можливостях точного прогнозування цих величин. Кількісно вони не можуть бути оцінені абсолютно точно і остаточно учасниками грошового обороту. Тому виділяють так звані похідні від них об'єкти [210], до яких відносяться:

- обсяг і структура грошової маси, що знаходиться в обороті;
- швидкість обороту грошей і рівень насиченості економіки грошима;
- обсяг кредитів, що надаються учасникам грошового обороту, в тому числі банківській системі;
- коефіцієнти фінансової (банківської) мультиплікації;
- обсяг і структура грошових доходів і витрат учасників грошового обороту;
- курс національної грошової одиниці.

Що стосується податкової та бюджетної політики, то тут об'єктом регулювання виступає рівень оподаткування, структура податків, яку розглядають як комбінацію податкових ставок та баз окремих податків [195, 210].

Серед основних критеріїв ефективності фінансової і, зокрема, податково-бюджетної та грошово-кредитної політики вчені виділяють: динаміку ВВП, рівень інфляції, динаміку валютного курсу, рівень зайнятості та реальних доходів населення, обсяг та структуру інвестицій в економіку, фінансові результати діяльності підприємств, обсяги банківського кредитування, виконання державного бюджету. Деякі вчені пропонують вимірювати ефективність фінансової політики її здатністю вирішувати соціальні завдання з одночасним забезпеченням економічного зростання, що є запорукою збалансованого розвитку національної економіки [243].

Підвищення ефективності фінансової політики проявляється через певні зміни макроекономічних показників. Так, Коле-

сов А. С. пропонує в якості основних маркерів підвищення ефективності фінансової політики використовувати:

- поліпшення ефективності у витрачанні бюджетних коштів;
- зростання обсягів банківських вкладів і кредитування;
- збільшення масштабів інвестицій;
- підвищення збору податків без приросту їх ставок;
- зниження мит;
- розширення всіх видів страхування;
- активізацію фондового ринку і т. д. [168].

При цьому для визначення результативності державної фінансової політики вчений пропонує розглядати зміну бюджетної стійкості фінансової системи протягом певного проміжку часу [168].

Сидор І. П., оцінюючи ефективність фінансової політики держави, розглядає динаміку зміни ВВП, доходів та видатків зведеного бюджету, державного боргу, доходів населення, інвестицій в основний капітал, обсяги банківського кредитування, рівень інфляції, прибутки та збитки підприємств [342].

Досліджуючи ефективність грошово-кредитної політики, Прадун В. П. аналізує стан розвитку грошово-кредитного ринку, розглядаючи при цьому такі показники, як індекс інфляції, індекс зростання грошової маси, індекс зміни реального ВВП, індекс зміни швидкості обігу грошей, рівень монетизації та індекс зростання монетизації [291].

Ефективність бюджетної політики може бути оцінена відповідно до поставлених завдань уряду [264]. Згідно з поставленими завданнями оцінка ефективності бюджетної політики здійснюватиметься з використанням таких показників: обсяг дефіциту державного бюджету, прожитковий мінімум на 1 особу на місяць, обсяг державних капітальних вкладень на розробку та реалізацію державних інвестиційних проектів, використання коштів позик для соціально-економічного розвитку.

Оцінювання ефективності грошово-кредитної та податково-бюджетної політики розглядається багатьма вченими з позиції фінансової безпеки [86; 150; 187; 193]. Аналізуючи фінансову безпеку, більшість вчених виділяє такі показники, як рівень монетизації економіки, обсяг зовнішнього державного боргу, обсяг

внутрішнього державного боргу, рівень інфляції; дефіцит державного бюджету; вартість банківських кредитів у національній валюті; рівень доларизації економіки; сальдо платіжного балансу; доходи державного бюджету; видатки державного бюджету; рівень тінізації економіки.

При здійсненні оцінки ефективності фінансової політики та її складових – бюджетної та грошово-кредитної політики важливим аспектом є виокремлення їх впливу на досягнення рівня тих чи інших макроекономічних показників. Адже зростання ВВП, доходів населення, рівня інфляції, рівня виробництва у промисловості, виконання державного бюджету тощо може бути результатом реалізації інших складових економічної політики держави, а також сукупного впливу внутрішніх та зовнішніх факторів економічного та політичного середовища.

Дослідження науковців та емпіричний аналіз основних макроекономічних показників підтверджують значний вплив податково-бюджетної та грошово-кредитної політики на основні макроекономічні показники. Так, у своєму дослідженні О. П. Жак розглядає вплив податково-бюджетної та грошово-кредитної політики на основі моделі, вихідними параметрами якої є: для грошово-кредитної політики – обсяги та темпи зростання грошової маси; для податкової політики – дефіцит зведеного бюджету як частки у ВВП. В якості основних макроекономічних показників автор використовує обсяг ВВП та рівень інфляції [135].

Б. П. Ярема та Н. С. Ситник у своєму дослідженні аналізують обсяг і структуру доходів та видатків зведеного бюджету України та їх взаємозв'язок з такими макроекономічними показниками, як ВВП та його складові, а саме споживання, нагромадження, експорт та імпорт товарів та послуг [441].

Н. В. Шibaєва та Т. О. Бабан значну увагу приділяють дослідженню взаємозв'язку рівня податкового навантаження на економіку та економічного зростання [424].

Для аналізу впливу фінансової політики на споживчий ринок розглянемо структуру взаємозв'язків споживчого та фінансового ринків, його основних учасників та взаємозв'язки між ними (рис. 4.8).

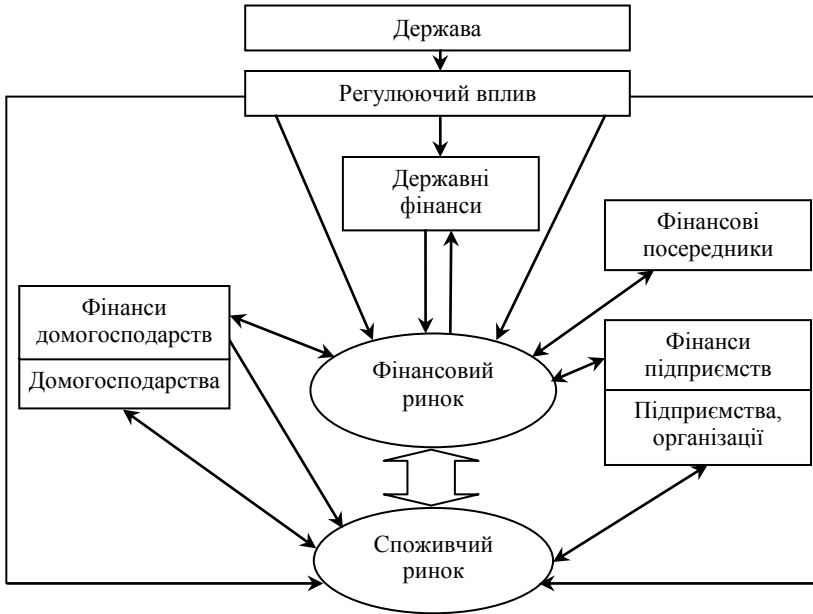

Рисунок 4.8 – Структура взаємозв'язків споживчого та фінансового ринку
Джерело: розроблено на основі [168; 195; 198; 308]

Основними суб'єктами, що взаємодіють в процесі функціонування споживчого та фінансового ринків є:

- Домогосподарства, що направляють фінансові потоки на пряму на споживчий ринок, виступаючи в ролі споживачів, а також є джерелом фінансових ресурсів на ринку фінансів. Кошти, які домогосподарства не витрачають для реалізації споживчих потреб, перетворюються на заощадження та стають одним із джерел пропозиції на фінансовому ринку. Домогосподарства також можуть виступати в ролі отримувача фінансових ресурсів та перенаправляти їх на споживчий ринок шляхом отримання споживчих кредитів.

- Підприємства та організації отримують фінансові ресурси на споживчому ринку шляхом реалізації власних продуктів або

послуг. Вони залучають фінансові ресурси для свого розвитку, формуючи попит на фінансовому ринку. Підприємства і організації, виступаючи в ролі інвесторів, також є джерелом пропозиції на ринку фінансів.

- Фінансові посередники – сукупність фінансових установ (банки, страхові компанії, кредитні спілки, пенсійні фонди тощо), чії функції полягають в акумулюванні коштів громадян та юридичних осіб та в подальшому їх наданні на комерційних засадах в розпорядження позичальників [138]. Фінансовим посередникам належить важлива роль у забезпеченні функціонування фінансового ринку. Вони акумулюють фінансові ресурси вкладників (фізичних та юридичних осіб), перенаправляють їх на реалізацію інвестиційних проектів, надають кредитні кошти споживачам, тим самим підвищуючи споживчі можливості населення та стимулюючи активність на споживчому ринку.

- Держава є активним суб'єктом впливу на функціонування як споживчого, так і фінансового ринку. Вона здійснює регулюючий вплив на діяльність учасників цих ринків, виступає позичальником та інвестором, впливає на попит і пропозицію грошей, рівень споживчих цін, курси валют тощо.

Для активізації функціонування споживчого ринку необхідні вливання фінансових ресурсів, що будуть використовуватись виробниками для інвестицій у свій розвиток. Такі ресурси підприємства можуть отримувати безпосередньо від реалізації власних продуктів, робіт чи послуг на споживчому ринку. Проте очевидно, що ці фінансові потоки не можуть забезпечити достатні можливості для економічного розвитку. Домогосподарства не витрачають всі свої фінансові ресурси на споживання. На фінансовому ринку відбувається перерозподіл фінансових ресурсів від тих суб'єктів, що мають їх надлишок, до тих, хто має потребу в інвестиціях. Причому функціонування даного ринку дозволяє забезпечити перерозподіл коштів від тих, хто не може їх ефективно використовувати, до тих, хто використовує їх продуктивно [308]. Фінансовий ринок при умові його ефективного державного регулювання допомагає мобілізувати заоща-

дження домогосподарств, ефективно їх інвестувати, а також значно знизити ризики для вкладників. Фінансовий ринок є стимулюючим фактором для розвитку та функціонування споживчого ринку, забезпечення зростання пропозиції товарів на ньому, підвищення рівня їх якості та конкурентоспроможності. З іншого боку, залучення ресурсів на фінансовому ринку домогосподарствами дозволяє збільшити попит на споживчому ринку, що в свою чергу, збільшить інвестиційні можливості підприємців.

В силу існуючих взаємозв'язків між споживчим та фінансовим ринком держава, здійснюючи вплив на функціонування фінансового ринку шляхом реалізації фінансової політики, впливає і на функціонування споживчого ринку. Так, податкова політика держави може виступати як стимулюючим, так і дестимулюючим фактором для формування попиту і пропозиції на споживчому ринку. Грошово-кредитна політика держави, регулюючи доступність фінансових ресурсів, може стимулювати споживання, що викличе зростання попиту на споживчому ринку. Можливість залучення фінансових ресурсів впливає на інвестиційну активність, а, отже, пропозицію на споживчому ринку.

Для аналізу бюджетно-податкової політики розглянемо показники доходів та видатків Державного бюджету, їх динаміку та структуру. Державний бюджет – головний загальнодержавний фонд централізованих коштів. За допомогою бюджету держава концентрує певну частку валового внутрішнього продукту та централізовано розподіляє її на розвиток національної економіки, для соціального захисту населення, утримання органів державної влади та управління, оборони країни. За даними Міністерства фінансів України доходи Держбюджету України протягом останніх десяти років були в межах 22–27 % від ВВП. Витрати протягом цього періоду перевищували доходи, тобто Держбюджет України весь цей період мав негативне сальдо, що у 2015 р. досягло майже 5 % від ВВП (рис. 4.9).

Основним джерелом доходів Державного бюджету України є податкові надходження. Вони складають близько 80 % усіх надходжень Держбюджету (рис. 4.10).

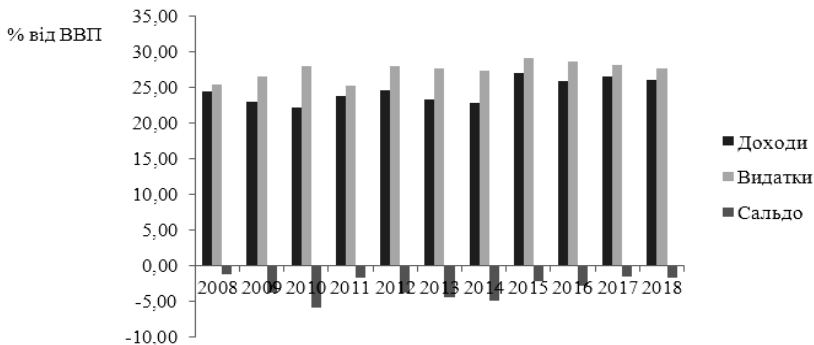

Рисунок 4.9 – Виконання Державного бюджету України за 2008–2018 рр.

Джерело: [227]

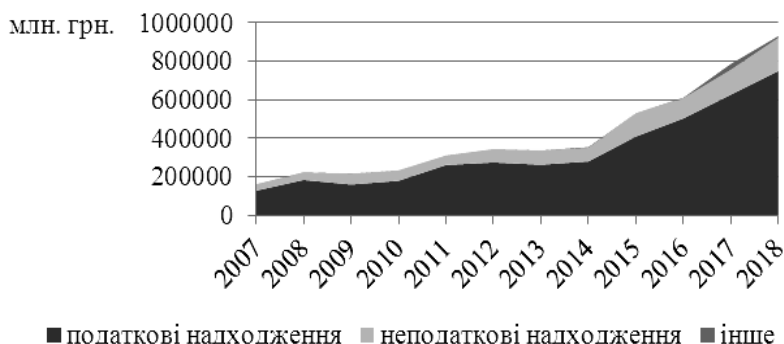

Рисунок 4.10 – Структура доходів Державного бюджету України за 2007–2018 рр.

Джерело: [59]

Серед податкових надходжень найбільшу частку складає податок на додану вартість. Так, за даними статистики, у 2018 р. він складав 50 % всіх податкових надходжень до Держбюджету України. Значну частку серед податкових надходжень Держбюджету займають акцизний податок, а також податки на прибуток підприємств та на доходи фізичних осіб (рис. 4.11).

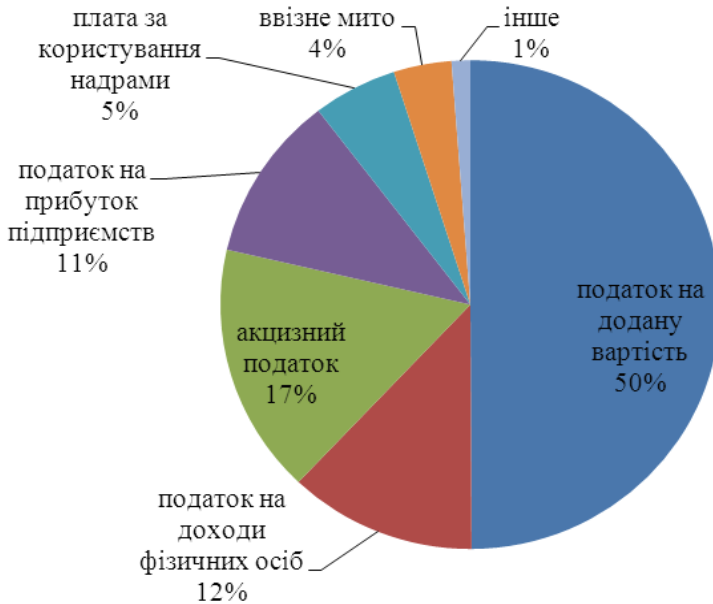

Рисунок 4.11 – Структура податкових надходжень до Державного бюджету України у 2018 р.

Джерело: [59; 227]

Податкові надходження не лише виконують фіскальну функцію, але й дають змогу бюджетній системі перерозподіляти ресурси всередині держави і, таким чином, впливати на макроекономічну ситуацію в країні [441]. В той же час високий рівень податкового навантаження може призвести до зниження темпів зростання економіки та її тінізації.

Як свідчать дані статистики, рівень податкового навантаження на економіку України є досить високим (рис. 4.12). При цьому протягом останніх п'яти років він збільшився більш ніж на 5%. Зростання обсягу податкових надходжень дозволяє державі збільшити дохідну частину бюджету, але така політика в середньо- та довгостроковій перспективі може стати фактором негативного впливу на економіку.

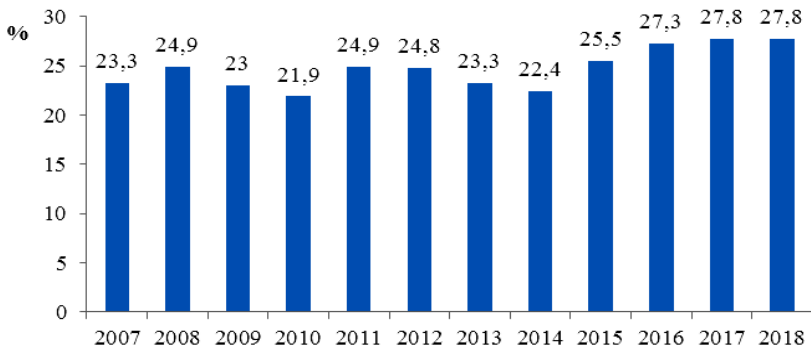

Рисунок 4.12 – Рівень податкового навантаження на економіку України у 2007–2017 рр., % ВВП

Джерело: [59]

При здійсненні аналізу бюджетно-податкової політики в контексті її впливу на споживчий ринок важливою складовою дослідження є вивчення динаміки та структури видатків Державного бюджету України. За допомогою бюджетних видатків держава здійснює підтримку соціально-незахищених верств населення, обсяг якої відповідає економічним можливостям суспільства. Бюджетні видатки здатні активно впливати на економічне зростання завдяки перш за все пріоритету фінансування наукових досліджень, розвитку пріоритетних галузей економіки, вирівнюванню регіональних диспропорцій. Державні видатки є стимулюючим фактором для активізації споживчого ринку, оскільки, з одного боку, стимулюють попит на нього, підвищуючи платоспроможність населення, а, з іншого боку, державні інвестиції сприяють розвитку в тому числі галузей-виробників споживчих товарів і послуг. Як було відмічено вище, видатки Державного бюджету України перевищують доходи та склали протягом останніх десяти років від 25 до 29 % від ВВП [59].

Держава застосовує різні форми впливу на економіку, зокрема, надання субсидій організаціям і населенню, здійснення державних інвестицій, бюджетне фінансування галузей, які визначають науково-технічний прогрес, досягаючи відповідних змін

економічних пропорцій. Бюджетні видатки широко використовують для міжгалузевого та територіального перерозподілу фінансових ресурсів з урахуванням вимог найбільш раціонального розміщення виробничих сил, економічного зростання в регіонах та у державі загалом. Таким чином, видатки бюджету дозволяють впливати на різні параметри економіки, при цьому важливим є не лише їх обсяг, але й оптимальна структура, яка визначає напрямки використання бюджетних ресурсів [252].

Структура видатків державного бюджету України у 2018 р. представлена на рис. 4.13.

Рисунок 4.13 – Структура видатків Державного бюджету України у 2018 р.

Джерело: [227]

Як свідчать дані Міністерства фінансів, значну частку у структурі видатків Державного бюджету України займають витрати на соціальний захист та соціальне забезпечення (17,2 %), виконання загальнодержавних функцій (17 %), а також громадський порядок, безпеку та судову владу (10,5 %). При цьому

видатки на економічну діяльність становлять лише 5,6 %, що є свідченням незадовільного виконання державою стимулюючої функції.

Грошово-кредитна політика передбачає формування та використання комплексу заходів щодо забезпечення стабільності національної валюти, стримування інфляційних процесів та забезпечення грошовою масою обігових потреб. Головним об'єктом, на який направляє управлінський вплив держава, є грошова маса. Обсяг та структура грошової маси відображає рівень розвитку економіки країни і складається з активної та пасивної частини: активна частина (грошові кошти, які реально обслуговують грошовий обіг); пасивна частина (грошові накопичення, залишки на рахунках, що можуть слугувати платіжними засобами) [260]. Структура грошової маси розкривається через грошові агрегати, які різняться за ступенем ліквідності та дозволяють визначити ступінь її розвитку та визначити шляхи стабілізації. В Україні відповідно до методологічних правил НБУ виділяють грошові агрегати такого складу: M_0 включає готівкові кошти в обігу поза депозитними корпораціями; M_1 включає грошовий агрегат M_0 та переказні депозити в національній валюті; M_2 включає грошовий агрегат M_1 та переказні кошти в іноземній валюті й інші депозити; M_3 (грошова маса) включає грошовий агрегат M_2 та цінні папери, крім акцій [260]. Для оцінки ступеня забезпеченості економіки грошовими коштами використовується коефіцієнт монетизації, розрахований як відношення агрегату M_2 до ВВП (рис. 4.14). Цей коефіцієнт є показовим при дослідженні та контролі грошової маси, розробці заходів запобігання безконтрольного росту грошової маси в умовах недостатності товарної пропозиції [260].

Найвищий рівень монетизації економіки спостерігався у 2013–2014 рр. та складав понад 60 %. Однак цей рівень є нижчим, ніж у розвинутих країнах, де він складає 70–80 % [39]. Протягом останніх трьох років спостерігається негативна тенденція зниження рівня монетизації економіки України.

Для більш ґрунтового дослідження взаємозв'язку функціонування фінансового та споживчого ринку розглянемо гіпотезу щодо взаємозв'язку показників функціонування споживчого

ринку та основних показників, що відображають фінансову політику держави.

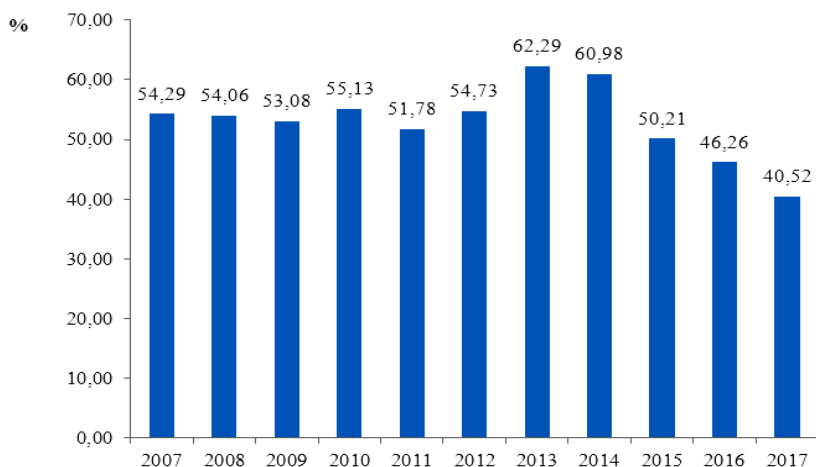

Рисунок 4.14 – Рівень монетизації економіки України у 2007–2017 рр.

Джерело: розраховано на основі даних [227]

В якості основного індикатора, що характеризує функціонування споживчого ринку, найчастіше використовують обсяг роздрібного товарообороту, оскільки цей показник найбільш повною мірою відображає економічну активність та розвиток споживчого ринку. Для аналізу впливу бюджетної політики на споживчий ринок пропонуємо використовувати обсяг видатків Державного бюджету України. Вплив податкової політики держави проаналізуємо за даними рівня податкового навантаження на економіку України. Оскільки основним об'єктом впливу держави при здійсненні монетарної політики є грошова маса, для аналізу впливу даної політики на споживчий ринок пропонуємо використовувати показник обсягу грошової маси (агрегат M_2).

Для дослідження впливу грошово-кредитної та податково-бюджетної політики на споживчий ринок застосуємо метод регресійного аналізу. Як зазначалося вище, одним із провідних

показників функціонування споживчого ринку є обсяг роздрібно-товарообороту, тому нами буде досліджено вплив грошово-кредитної та податково-бюджетної політики держави на динаміку роздрібно-товарообороту. У якості вхідних параметрів моделі пропонується визначити наступні: x_1 – видатки Держбюджету; x_2 – грошова маса (агрегат M_2); x_3 – рівень податкового навантаження на економіку України (табл. 4.13).

Таблиця 4.13 – Вихідні дані для аналізу впливу показників податково-бюджетної та грошово-кредитної політики на функціонування споживчого ринку в Україні за 2007–2017 рр.

Рік	Обсяг роздрібно-товарообороту, млн грн	Видатки держбюджету, млн грн	Обсяг грошової маси (агрегат M_2), млн грн	Рівень податкового навантаження на економіку, % ВВП
2007	178 233	174 236	391 272	24,2
2008	246 903	241 454,5	512 527	25,47
2009	230 955	242 437,2	484 772	26,54
2010	280 890	303 588,7	596 841	28,04
2011	350 059	333 459,5	681 801	25,33
2012	405 114	395 681,5	771 126	28,08
2013	433 081	403 403,2	906 236	27,73
2014	438 343	430 217,8	955 349	27,46
2015	487 558	576 911,4	993 812	29,14
2016	555 975	684 743,4	1 102 391	28,73
2017	586 330,1	839 243,7	1 208 557	28,13

Джерело: 113; 227

Вихідні дані для проведення аналізу було прологарифмовано з метою їх нормалізації. Кореляційний аналіз показав наявність високого ступеня тісноти зв'язку між змінними та результованим показником

Отримана функціональна залежність має вигляд (1):

$$y = -0,9 + 0,09x_1 + 0,93x_2 - 0,01x_3. \quad (1)$$

Для перевірки адекватності знайденого рівняння залежності проаналізуємо основні показники оцінки адекватності (табл. 4.14).

Таблиця 4.14 – Показники оцінки адекватності моделі

Показник	Значення показника
Коефіцієнт детермінації, R^2	0,989
Коефіцієнт кореляції, R	0,995
Нормований R^2	0,984
Стандартна похибка	0,0483
Критерій Фішера (Fрозр)	212,06
$F_{\text{табл}}(3; 7; 0,05)$	4,35

Оскільки коефіцієнт детермінації ($R^2 = 0,989$) наближається до одиниці і вищий за нормоване значення ($R^2_{\text{норм}} = 0,984$), варіація залежної змінної у значною мірою визначається варіацією незалежних змінних. Тобто 99 % змін показника пояснюється включеними у регресію факторами. Коефіцієнт кореляції ($R = 0,995$) також близький до одиниці, тому існує тісний зв'язок усіх незалежних змінних із залежною змінною у. Для отриманої моделі розрахункове значення критерію Фішера ($F_{\text{розр}}$) становить 212,06, що більше за критичне значення $F_{\text{табл}}(3; 7; 0,05) = 4,35$. Отже, знайдене рівняння залежності з імовірністю 95 % адекватне вихідним даним. Це означає, що при зростанні видатків Держбюджету на 1 % відбудеться зростання роздрібного товарообороту на 0,09 %. При зростанні грошової маси на 1 % спостерігатиметься зростання товарообороту на 0,93 %, а зростання податкового навантаження на 1 % призведе до зниження товарообороту на 0,01 %.

Аналіз параметрів моделі підтверджує гіпотезу щодо впливу грошово-кредитної та податково-бюджетної політики на споживчий ринок. Високий рівень податкового навантаження дійсно призводить до дестимуляції споживчого ринку, а монетизація, навпаки, стимулює його функціонування. Зростання видатків Держбюджету також має позитивний вплив на динаміку товарообороту.

Таким чином, проведені розрахунки свідчать про наявність взаємозв'язку між ефективністю застосування інструментів грошово-кредитної та податково-бюджетної політики та функціонуванням споживчого ринку.

Висновки до 4 розділу

Доведено, що показники стану споживчого ринку є відображенням рівня соціально-економічного розвитку країни. Крім того, показано, що активізація споживчого ринку є стимулом для позитивної динаміки розвитку економіки в цілому, а основними складовими, що мають забезпечувати рівень та інструменти впливу на національну економіку, є промислова, грошово-кредитна, податково-бюджетна та зовнішньоекономічна політика держави, які мають розглядатись через призму їх відображення у показниках споживчого ринку.

Встановлено, що у більшості галузей, які виробляють непродовольчі товари, обсяг виробництва є недостатнім, щоб задовольнити існуючий попит на внутрішньому споживчому ринку. В такому випадку закономірним є входження на ринок зарубіжних компаній і завоювання ними цих сегментів ринку.

Запропоновано використовувати інтегральний показник, який дозволяє здійснити аналіз промислової політики держави з позиції задоволення потреб на внутрішньому ринку відповідно до кожної з аналізованих галузей та порівняти її динаміку протягом різних періодів. Результати розрахунку засвідчили, що найвищий рівень ефективності промислової політики за показниками споживчого ринку протягом періоду 2007–2017 рр. спостерігається у галузі виробництва продовольчих товарів, одягу та паперових виробів. Щодо таких галузей як виробництво меблів, текстильних товарів, взуття, парфюмерно-косметичних товарів, комп'ютерної техніки, автомобілів та авто товарів спостерігається негативна динаміка показника. За результатами ранжування галузей за інтегральним показником ефективності промислової політики у 2017 р. виділено галузі з високим рівнем показника (виробництво одягу, побутових приладів та меблів). Низький рівень показника у 2017 р. мали текстильні товари та галантерея, а також книги, газети та журнали.

Зазначено, що ефективність промислової політики держави відображається в показниках функціонування споживчого ринку.

В якості таких показників пропонується використовувати значущість галузі на внутрішньому споживчому ринку (частка галузі в роздрібному товарообороті) та показники рівня задоволення попиту на внутрішньому ринку вітчизняними виробниками (частка вітчизняних товарів на внутрішньому ринку; відношення індексу роздрібногo товарообороту та індексу виробництва). Розрахунок інтегрального показника за вказаними частковими показниками дасть можливість здійснити аналіз ефективності промислової політики держави з позиції задоволення потреб на внутрішньому ринку відповідно до кожної з галузей промисловості та порівняти її динаміку протягом різних періодів.

Проведення кластерного аналізу дозволило здійснити класифікацію галузей за значеннями часткових показників та виділити групи галузей для визначення пріоритетності застосування інструментів промислової політики, зокрема, реалізації політики імпортозаміщення.

Доведено, що крім промислової політики важливий вплив на ситуацію на внутрішньому споживчому ринку України здійснює також зовнішньоекономічна політика держави. В умовах зростаючої глобалізації та інтеграції України в світову економіку зовнішньоекономічні фактори здійснюють все більший вплив на структуру та динаміку внутрішнього споживчого ринку. Завданням держави в цих умовах стає регулювання впливу цих факторів з метою захисту інтересів як споживачів, так і внутрішніх виробників.

Розгляд ключових показників, що характеризують рівень досягнення стратегічних цілей зовнішньоекономічної політики щодо забезпечення соціально-економічного розвитку та добробуту населення, дозволив відзначити, що серед розглянутих сегментів ринку лише у сфері продовольчих товарів та друкованої продукції спостерігаються позитивні результати щодо досягнення стратегічних цілей. Щодо інших галузей на даний момент спостерігаються негативні тенденції, що вимагають за-

стосування інструментів політики імпортозаміщення. Серед цих інструментів найбільшого значення набувають заходи державної цільової підтримки, спрямованої на розширення виробництва та інноваційного розвитку вітчизняного бізнесу шляхом створення умов для залучення іноземних інвестицій, а також імпортні тарифні квоти та технічні стандарти для товарів, що ввозяться.

Показано, що від стану та ефективності державної фінансової політики залежать умови споживання, заощаджень та інвестування, обсяги сукупного попиту та пропозиції, умови взаємодії національної економіки із зовнішнім світом. Державна фінансова політика включає в себе такі найважливіші складові, як бюджетна, податкова, грошово-кредитна, інвестиційна та цінова політики. Встановлено взаємозв'язок між ефективністю застосування інструментів грошово-кредитної та податково-бюджетної політики та функціонуванням споживчого ринку.

ВИСНОВКИ

В монографії представлено теоретичні та методологічні основи дослідження розвитку України як соціально-економічної системи і споживчого ринку у їх взаємообумовленості та взаємозв'язку. Проведено комплексне дослідження національної економіки в індикативному відображенні розвитку споживчого ринку. Показана дієвість економічної політики держави (промислової, зовнішньоекономічної, грошово-кредитної та податково-бюджетної) у відображенні змін споживчого ринку. Це дозволило сформулювати такі висновки:

1. Доведено, що розвиток України, як складної соціально-економічної системи, являє собою багатовимірний процес який передбачає зміни стану економіки країни від менш задовільного до більш задовільного. Загальнонаукова сутність розвитку соціально-економічної системи проявляється у тому, що він може виступати як іманентна властивість, як принцип, як процес, як закон, як явище і як результат. Визначено, що розвиток України як соціально-економічної системи можна трактувати як незворотні, спрямовані і закономірні зміни в економіці країни, в наслідок реалізації властивих їй механізмів самоорганізації та здатності до перетворення при збереженні відносної стійкості, джерелом і рушійною силою яких є розвиток її соціально-економічного потенціалу, що, в кінцевому результаті забезпечує трансформацію відносин між економічними суб'єктами та соціальними групами населення і сприяє зміцненню соціально-політичної стабільності в країні, підвищенню рівня якості життя населення, зростанню ефективності всіх сфер діяльності національної економіки.

2. Зазначено, що об'єктивною необхідністю виступає подальше дослідження моделей і типів розвитку економік різних країн з метою поглиблення теорії та розробки практичних рекомендацій щодо обґрунтування найбільш імовірного варіанту моделі розвитку економіки України як соціально-економічної системи, яка має бути сформована в межах існуючої системи, що являє собою сукупність усіх соціально-економічних проце-

сів, які відбуваються в суспільстві на основі певних інституціональних, майнових, соціальних і фінансових відносин та організаційних форм та ґрунтуватися на тому, що нині українська економічна модель фактично являє собою еклектично поєднані елементи різних моделей.

3. Показано, що подолання кризової ситуації, створення умов для стійкого соціально-економічного розвитку України вимагають розробки й реалізації виваженої економічної політики, спрямованої на модернізацію економіки та забезпечення на цій основі стійкого економічного зростання. У складному комплексі першочергових змін одне з ключових місць належить визначенню раціонального співвідношення саморегульованих і регульованих важелів функціонування ринкової економіки, формування балансу взаємодії ринкового саморегулювання та ролі держави в забезпеченні сприятливих умов господарювання як основи соціально-економічного розвитку країни. Доведено, що новітня історія не знає жодного прикладу, по-перше, формування високорозвиненої, гнучкої, ефективно функціонуючої економіки без ринку і, по-друге, високоефективної соціально-орієнтованої ринкової економіки без провідної регулюючої ролі держави. У процесі функціонування національної економіки виділяють дві складових, що служать механізмом її регулювання. Це держава та ринкове саморегулювання. В умовах фінансової невизначеності і дії наднаціональних регуляторів, наростання протиріч глобалізації-регіоналізації, відбувається пошук нової парадигми формування паритету держрегулювання та ринкового саморегулювання. Серед перспективних напрямків вчені називають системно-синергетичний підхід, заснований на принципах самоорганізації, ситуаційного реагування, інтерактивного контролю.

4. Доведено, що розгляд добробуту в економічній науці здійснив перехід від загального обсягу споживання до його структури, потім – від суто матеріальних благ до неречових та духовних і поступово став включати такі чинники існування людини, як відпочинок, здоров'я, культурний та професійний розвиток, стан навколишнього середовища тощо, що дозволило сформу-

лювати авторське визначення, згідно з яким добробут – це складне соціально-економічне явище і постійно відтворювальний процес, який включає також психологічний та поведінковий ефект людини творця та споживача благ, а також характеризує рівень життя населення як міру задоволення потреб, обсягу яких відповідає обсяг вироблених благ. Доведено, що на сучасному етапі економічного розвитку суспільство переходить від прагнення здобувати матеріальні блага з метою задоволення матеріальних потреб до прагнення самовираження, що свідчить про те, що потреби сучасної людини постійно розширюються. Нині спостерігається перехід від необхідності задоволення фізіологічних потреб до естетичних та духовних, що свідчить про зміни в системі цінностей суспільства.

5. Визначено, що ринок являє собою складну багатofункціональну систему економічних взаємозв'язків, що виникають між виробниками і споживачами, а сучасна економіка являє собою синтез великої кількості взаємодіючих ринків. Показано, що при визначенні сутності «споживчий ринок», найбільш придатним є системний підхід, який дозволяє розглядати споживчий ринок як відкриту, динамічну і багатofункціональну систему, що здатна до саморегулювання для якої властиві змінні межі, структурні та кон'юнктурні коливання; її рух визначає взаємодія основних суб'єктів ринку (найчастіше – постачальник, споживач, посередник), яка здійснюється через економічний обмін споживчими товарами та послугами та забезпечує узгодження різноспрямованих інтересів названих суб'єктів і координацію їх суб'єктивних цінностей в умовах обмежених ресурсів; власний механізм функціонування, який повсякчасно забезпечує переходи від неврівноваженого стану системи до рівноважного, що проявляється як досягнення збалансованості між обсягами виробництва і споживання, попитом і пропозицією, а також як формування врівноважених цін інтересам діючих на ринку суб'єктів.

6. Доведено, що нині споживчий ринок формується в умовах опосередкування відтворення суспільства і людини, кожний із названих феноменів не може досліджуватись окремо. Тріаду

«суспільство – ринок – людина» слід розглядати як узгоджену взаємодію названих складових цивілізаційного розвитку. Така взаємодія завдяки її динамічності, відкритості та постійному генеруванню збагачених перехресних зв'язків перетворюється на здатну до саморозвитку систему, що сутнісно відповідає змісту постіндустріальних відносин, які поступово затверджуються нині. В цьому контексті важливим завданням є поглиблення соціальної солідарності, удосконалення форм і методів соціальних взаємодій як основи підвищення взаємної відповідальності держави і суспільства за майбутнє розвитку людства.

7. Показано, що методологія проведення оцінки стану і розвитку споживчого ринку має складну структуру і не стандартизована, а найчастіше дослідники, формуючи методичний підхід до аналізу споживчого ринку, беруть за основу варіант концептуалізації ринку, який запропонований ідеальною моделлю неокласичної економічної теорії. Ринок постає тут як переважно ціновий механізм регулювання попиту і пропозиції, що приводяться до рівноваги силами вільної конкуренції між незалежними і раціональними учасниками ринку. Однак ця модель не задовольняє завдання аналізу повністю. Запропоновано, в основу дослідження соціально-економічного розвитку національної економіки України, через використання в якості індикатора стану споживчого ринку, покласти комплексний підхід до його оцінки, який ґрунтується на економіко-соціологічних методах. Одна з переваг такого підходу, полягає в тому, що він виходить з необхідності методологічного плюралізму і дозволяє використовувати різноманітні економіко-соціологічні методи, зокрема, історико-генетичний, статистичний та феноменологічний. Крім того, доцільність використання вищезначеного комплексного підходу до дослідження стану споживчого ринку визначається ще й тим, що в основі економіко-соціологічних методів, які є його базою, знаходяться економіко-соціологічні концепції, що дають різне уявлення про ринок, зокрема: екологічна; структурна; неінституціональна; політико-економічна; соціокультурна; феноменологічна; політико-культурна. Це дало підстави сформулювати авторське бачення методики аналізу розвитку еко-

номіки України як соціально-економічної системи, ґрунтуючись на результатах комплексного аналізу стану споживчого ринку, а саме, через його проведення за двома етапами: визначення рівня економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку та визначення можливостей і меж оцінки соціального розвитку України за показниками стану споживчого ринку.

8. Доведено, що в умовах долучення України до активних глобалізаційних процесів, що відбуваються у світі, важливим чинником забезпечення сталого економічного розвитку залишається внутрішній споживчий ринок країни. Він поряд з іншими складовими економічної системи є провідною рушійною силою економічного розвитку країни. Внутрішній споживчий попит залишився на достатньо високому рівні і протягом останніх 10 років виступав основним фактором ділової активності в країні. Показано, що на сучасному етапі розвитку економіки України споживчий ринок забезпечує переважаючу частку кінцевого споживання домашніх господарств країни, опосередкує товарно-грошовий обмін величезної маси товарів та послуг. Через нього реалізується біля 87 % грошових доходів населення. Зростає роль споживчого ринку у формуванні валового внутрішнього продукту, збільшенні обсягів вітчизняного виробництва, темпів інвестицій. Проте, проведений аналіз дозволив виявити негативний вплив на рівень ВВП зростання споживчих витрат населення. Закономірним також є виявлений взаємозв'язок між обсягом реалізації споживчих товарів підприємствами України та рівнем ВВП на душу населення. Проведені розрахунки підтвердили, що функціонування споживчого ринку має дуже важливе значення для розвитку економіки країни. Рівень основних показників економічного розвитку України значною мірою залежить від рівня індикаторів споживчого ринку.

9. Визначено, що споживчі можливості населення є одним із найбільш важливих індикаторів соціального розвитку країни. Можливість населення задовольняти не лише основні життєві потреби, але також і забезпечення особистісного розвитку свідчить про високий соціальний рівень країни. І навпаки, значні обмеження в реалізації даних потреб говорять про низький рі-

вень якості життя в країні. Проведений аналіз свідчить, що обмеження, від яких потерпає населення України, значною мірою пояснюється падінням наявного доходу та стрімким зростанням цін на товари та послуги, обумовлене економічною кризою. Проте значна частка депривацій є наслідком недостатнього розвитку споживчого ринку, у тому числі його інфраструктури. Запропоновано, для оцінювання рівня соціального розвитку країни за споживчими можливостями та відслідковування його структурних зрушень і динаміки використовувати профіль споживчих можливостей населення. Отже, результати проведеного дослідження основних показників функціонування споживчого ринку свідчать про наявність низки негативних тенденцій, однією з основних причин яких є глибока економічна криза, обумовлена значною мірою важким воєнно-політичним становищем. З іншого боку, проведений аналіз показав, що серед причин негативних явищ в економіці країни важливе місце займає низький рівень розвитку інститутів, у тому числі пов'язаних з функціонуванням споживчого ринку. Удосконалення механізму функціонування споживчого ринку, розробка заходів, направлених на його збалансування можуть дати значний поштовх розвитку національної економіки та підвищенню рівня соціального розвитку країни.

10. Доведено, що показники стану споживчого ринку є відображенням рівня розвитку країни. Крім того, показано, що активізація споживчого ринку є стимулом для позитивної динаміки розвитку економіки в цілому, а основними складовими, що мають забезпечувати рівень та інструменти впливу на національну економіку, є промислова, грошово-кредитна, податково-бюджетна та зовнішньоекономічна політика держави, які мають розглядатись через призму їх відображення у показниках споживчого ринку. Встановлено, що у більшості галузей, які виробляють непродовольчі товари, обсяг виробництва є недостатнім, щоб задовольнити існуючий попит на внутрішньому споживчому ринку. В такому випадку закономірним є входження на ринок зарубіжних компаній і завоювання ними цих сегментів ринку.

11. Запропоновано використовувати інтегральний показник, який дозволяє здійснити аналіз промислової політики держави з позиції задоволення потреб на внутрішньому ринку відповідно до кожної з аналізованих галузей та порівняти її динаміку протягом різних періодів. Зазначено, що ефективність промислової політики держави відображається в показниках функціонування споживчого ринку. В якості таких показників пропонується використовувати значущість галузі на внутрішньому споживчому ринку (частка галузі в роздрібному товарообороті) та показники рівня задоволення попиту на внутрішньому ринку вітчизняними виробниками (частка вітчизняних товарів на внутрішньому ринку; відношення індексу роздрібногo товарообороту та індексу виробництва). Розрахунок інтегрального показника за вказаними частковими показниками дав можливість здійснити аналіз ефективності промислової політики держави з позиції задоволення потреб на внутрішньому ринку відповідно до кожної з галузей промисловості та порівняти її динаміку протягом різних періодів. Проведення кластерного аналізу дозволило здійснити класифікацію галузей за значеннями часткових показників та виділити групи галузей для визначення пріоритетності застосування інструментів промислової політики, зокрема, реалізації політики імпортозаміщення.

12. Доведено, що крім промислової політики важливий вплив на ситуацію на внутрішньому споживчому ринку України здійснює також зовнішньоекономічна політика держави. В умовах зростаючої глобалізації та інтеграції України в світову економіку зовнішньоекономічні фактори здійснюють все більший вплив на структуру та динаміку внутрішнього споживчого ринку. Завданням держави в цих умовах стає регулювання впливу цих факторів з метою захисту інтересів як споживачів, так і внутрішніх виробників. Розгляд ключових показників, що характеризують рівень досягнення стратегічних цілей зовнішньоекономічної політики щодо забезпечення соціально-економічного розвитку та добробуту населення, дозволив відзначити, що серед розглянутих сегментів ринку лише у сфері продовольчих

товарів та друкованої продукції спостерігаються позитивні результати щодо досягнення стратегічних цілей. Щодо інших галузей на даний момент спостерігаються негативні тенденції, що вимагають застосування інструментів політики імпортозаміщення. Серед цих інструментів найбільшого значення набувають заходи державної цільової підтримки, спрямованої на розширення виробництва та інноваційного розвитку вітчизняного бізнесу шляхом створення умов для залучення іноземних інвестицій, а також імпортні тарифні квоти та технічні стандарти для товарів, що ввозяться.

13. Показано, що від стану та ефективності державної фінансової політики залежать умови споживання, заощаджень та інвестування, обсяги сукупного попиту та пропозиції, умови взаємодії національної економіки із зовнішнім світом. Державна фінансова політика включає в себе такі найважливіші складові, як бюджетна, податкова, грошово-кредитна, інвестиційна та цінова політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболафия М. Рынки как культуры: этнографический подход. Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. С. 431–444.
2. Абрамов В. Л. Мировая экономика : учеб. пособие. Москва : Дашков и К°, 2006. 312 с.
3. Аверьянов А. Н. Системное познание мира : Методологические проблемы. Москва : Политиздат, 1985. 263 с.
4. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький та ін. ; за ред. П. І. Гайдуцького. Київ : ННЦ ІАЕ, 2005. 424 с.
5. Адаменко І. П. Фінансова політика як інструмент соціально-економічного розвитку країни. *Бізнес Інформ*. 2014. № 3. С. 341–345.
6. Азарян Е. М. Потребительский рынок: становление и развитие : монографія. Донецк : ИЭП НАН Украины. 2002. 190 с.
7. Актуальні питання розвитку економіки: теорія і практика : колективна монографія / за ред. А. О. Касич., М. М. Хоменко. Кременчук: ТОВ «Кременчуцька міська друкарня», 2012. 304 с.
8. Амоша І. Організаційно-економічні механізми активізації інноваційної діяльності в Україні. *Економіка промисловості*. 2005. № 5. С. 15–21.
9. Анализ рынков в современной экономической социологии: отв. ред. В. В. Радаев, М. С. Добрякова. Москва : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2008. 424 с.
10. Аналіз ефективності монетарної політики Національного банку України. URL: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/FEAO_Analysis-of-the-NBU-Monetary-Pollicy-Effectiveness_A5_03.pdf/ (дата звернення: 15.11.2017).
11. Антикризисное управление : учебник / под ред. Э. М. Короткова. М. : ИНФРА-М, 2000. 432 с.
12. Антология экономической классики : в 2 т. Т. 1 / предисл., сост. И. А. Столяров. Москва : ЭКОНОВ, 1993. 475 с.
13. Аранчій В. І., Перетятко І. В. Зовнішньоекономічна безпека України в контексті міжнародної інтеграції. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2012. № 2. С. 150–161.

14. Аристотель. Политика. Афинская политая. Москва, 1997. С. 49.
15. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / общая ред. и предисл. П. С. Гуревича. Москва : Прогресс, 1992. 608 с.
16. Архірейська Н. В., Панасейко І. М. Сучасні проблеми забезпечення та оцінки рівня зовнішньоекономічної безпеки України. *Бізнес Інформ*. 2015. № 1. С. 40–45.
17. Афанасьев В. Г. Системность и общество. Москва : Политиздат, 1980. 368 с.
18. Афанасьев Н. В., Рогожин В. Д., Рудыка В. И. Управление развитием предприятия : монография. Харків : Издательский Дом «ИНЖЭК», 2003. 184 с.
19. Балабанов И. Т., Балабанов А. И. Внешнеэкономические связи. Москва : Финансы и статистика, 2000. 512 с.
20. Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация: очерки на рубеже эпох. М. : Наука, 1999. 352 с.
21. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004.
22. Батищев Г. С. Проблема человека в Экономических рукописях 1857–1859 годов К. Маркса. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1977. 172 с.
23. Батченко Л. В., Науменко С. М. Проблеми формування зовнішньоекономічної політики України в контексті членства у СОТ. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33113/13-Batchenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 15.01.2019).
24. Бейкер У., Фишер Дж., Фолкнер Р. Риски рынка: продолжение и разрыв межорганизационных рыночных связей. Наст. изд. С. 143–154.
25. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. Москва : Academia, 1999. 956 с.
26. Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенности: размышления о мире XXI века. Москва : Свободная мысль : Центр исслед. постиндустриального о-ва, 2007. 303 с.
27. Белобородова М. А. Инновационная модель экономического развития и особенности её инвестиционного обеспечения в

- развитых странах. Проблемы современной экономики. 2009. № 1 (29). URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2508> (дата звернення: 15.11.2018).
28. Беляев А. А., Коротков Э. М. Системология организации : учеб. пособие. М. : ИНФРА-М, 2000. 182 с.
 29. Березін О. В., Дуда С. Т., Міценко Н. Г. Управління потенціалом підприємства : навчальний посібник. Львів : Магнолія 2006, 2014. 308 с.
 30. Бертран Р. История западной цивилизации. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 992 с.
 31. Бессонова Н. Ю. Инфраструктура потребительского рынка региона: проблемы управления резервами / под ред. С. Н. Семенова. Саратов : СГСЭУ, 2006. 252 с.
 32. Белявцев М. І. Інфраструктура товарного ринку : навчальний посібник. Київ : ЦНЛ, 2005. С. 8.
 33. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство, или глобальное лидерство = The choice: global domination or global leadership / пер. с англ. Е. А. Нарочницкой, Ю. Н. Кобякова. Москва : Международные отношения, 2010. 264 с.
 34. Бидик А. Г. Підвищення конкурентоспроможності аграрного виробництва. *Економіка АПК*. 2003. № 6. С. 115–121.
 35. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Москва : Дело-ЛТД, 1994. С. 655.
 36. Блауг М. Курно, Антуан Огюстен. 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. СПб. : Экономикс, 2008. 352 с.
 37. Блок Ф. Роли государства в хозяйстве. Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. С. 659–699, или: Экономическая социология. 2004. Т. 5. № 2. С. 37–56.
 38. Блюмин И. Г. Теория Курно. Критика буржуазной политической экономии: у 3-х т. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. Т. I. Субъективная школа в буржуазной политической экономии. С. 491–532. VIII, 872 с.

39. Бова Н. В. Динаміка змін грошової маси та її вплив на формування депозитної політики банку. *Молодий вчений*. 2015. № 10 (25). С. 91–94.
40. Богатирьов І. О. Ефективність розвитку підприємства. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2006. № 8. С. 79.
41. Богатирьов І. О. Управління розвитком підприємства (за матеріалами малих підприємств меблевої промисловості України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра канд. екон. наук: 08.06.01. Київ, 2004. 22 с.
42. Богданов А. А. Тектология: всеобщая организационная наука. Москва : Экономика, 1989. 304 с.
43. Богославец Г. М., Трубей О. М. Проблеми та перспективи розвитку підприємств оптової торгівлі України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. № 5. Ч. 2. С. 28–32.
44. Боднарчук О. Г., Боднарчук О. І. Основні напрями вдосконалення зовнішньоекономічної політики як складової стратегії розвитку економіки держави. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 108–113.
45. Бойко А. В. Стійкість національної економіки: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : Ін-т екон.та прогноз. НАН України, 2014. 288 с.
46. Болтаев М. Н. Абу Али Ибн Сина – великий мыслитель, энциклопедист Древнего Востока. Москва: Сампо, 2002. 400 с.
47. Болтански Л., Тевено Л. Социология критической способности. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2000. Т. 3. № 3. С. 66–83. URL: <http://ecsocman.edu.ru/jssa> (дата звернення: 12.10.2018).
48. Борисенко О. Сутність зовнішньоекономічної політики та її вплив на розвиток національного господарства. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2011. Вип. 1. С. 120–126.
49. Борисенко О. П. Стратегія формування та реалізації зовнішньоекономічної політики України. Наукові праці Чорноморського державного університету. 2015. № 242. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe? (дата звернення: 12.10.2018).

50. Борисова І. Фінансова політика як важлива складова діяльності держави. URL: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/18044/2/ConfFMNES_2016_Borysova_I-Financial_policy_as_important_9-12.pdf (дата звернення: 12.10.2018).
51. Брегель Э. Я. Критика буржуазных учений об экономической системе современного капитализма. Москва : Мысль, 1972. С. 166.
52. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Т. 2. Игры обмена. Москва : Прогресс, 1988.
53. Бунге Н. Х. Основания политической экономии. Киев, 1870. 136 с.
54. Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы. СПб., 1895. 465 с.
55. Бурмистров В. М. Внешнеэкономическая политика России: современное состояние и основные направления оптимизации. *Российский внешнеэкономический вестник*. 2006. № 7. С. 58–67.
56. Бьюкенен Дж. М., Макгрейв Р. А. Суспільні фінанси та суспільний вибір. Два протилежних бачення держави. Київ : Академія, 2004. 175 с.
57. Бьюкенен Дж. М. Конституция экономической политики: сочинения. Нобелевские лауреаты по экономике ; пер. с англ. Москва: Таурус Альфа. 1997. Т. 1. 560 с.
58. Бьюкенен Дж. М., Макгрейв Р. А. Суспільні фінанси та суспільний вибір. Два протилежних бачення держави / пер. з англ. Київ : Академія, 2004. 175 с.
59. Бюджет України. URL: <http://cost.ua/budget/revenue/> (дата звернення: 02.03.2019).
60. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI века / И. Валлерстайн. Москва : Логос, 2004. 368 с.
61. Валовой внутренний продукт Украины. *Фінансовий портал*: веб-сайт. URL: <http://index.minfin.com.ua/index/gdp/> (дата звернення: 02.11.2018).
62. Василенко В. А. Организационно-циклическая и структурно-функциональная модели развития организации. Культура народов Причерноморья. С. 100–107.

63. Васильців Т. Г., Цап М. В. Узагальнення концептуальних положень організаційно-економічного механізму та інструментів державної структурної політики імпортозаміщення. *Бізнес Інформ*. 2014. № 8. С. 40–44.
64. Вдовенко Л. О. Мотивація підприємницької діяльності в аграрній сфері економіки : 08.06.01. Київ, 2002. 20 с.
65. Вегера С. А. Глобалізація і людський розвиток. Київ : Національна академія управління, 2011. 40 с.
66. Ведута Е. Н. Государственные экономические стратегии. Москва; Екатеринбург : Деловая книга, 1998. 440 с.
67. Венгер В.В. Показники економічного зростання: галузевий аспект. *Причорноморські економічні студії*. 2016. № 7. С. 33–37.
68. Вергал К. Ю. Дослідження стратегічного інноваційного розвитку підприємства методами системного економіко-математичного моделювання. *Дослідження та оптимізація економічних процесів «Оптимум – 2008»* : труди VI Міжнар. наук.-практ. конф., (3–5 груд. 2008 р.). Харків : НТУ «ХП», 2008. С. 117–118.
69. Вернадський В. І. Вибрані твори. Київ : Наукова думка, 1973. 543 с.
70. Вечканов Г. С., Вечканова Г. Р. Современная экономическая энциклопедия. СПб. : Издательство «Лань», 2002. 880 с.
71. Власенко В. А. Етимологія категорії управління розвитком соціально-економічних систем у ринкових умовах господарювання. *Вісник ДонДУЕТ ім. М. Туган-Барановського : науковий журнал*. 2006. Вип. 4 (32). С. 8–15.
72. Власова Т. Р. Добробут людини: сутність та специфіка на сучасному етапі розвитку суспільних відносин. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Серія «Економічні науки»*. 2009. № 3. С. 9–17.
73. Внутрішній ринок України: теорія та стратегія посткризового розвитку : наук.-метод. розробка / В. Г. Бодров та ін. ; за заг. ред. В. Г. Бодрова. Київ : НАДУ, 2011. 80 с.
74. Вовканич С., Семів Л. Інформаційна парадигма регіональних суспільних систем інноваційного типу. Львів : ІРД НАН України, 2005. 100 с.

75. Ворожейкин И. Е. Управление социальным развитием организации: учебник. Серия: Высшее образование. Москва : ИНФРА Москва, 2001. 176 с.
76. Воронин В. П., Кандакова Г. В., Подмолодина И. М. Мировое хозяйство и экономика стран мира. Москва : Финансы и статистика, 2008. 236 с.
77. Воронкова А. Е., Калюжная Н. Г. Моделирование задачи совершенствования организационной структуры управления предприятием. *Экономика промышленности*. 2006. № 1 (32). С. 3–9. URL: http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/2737/st_32_1.pdf?sequence=1 (дата обращения: 03.12.2018).
78. Воронкова А. Э. Стратегическое управление конкурентоспособным потенциалом промышленных предприятий : дис. на соискание науч. степени д-ра экон. наук : 08.06.01. Луганск, 2001. 482 с
79. Воронов Д. К., Погорелов Ю. С. Розвиток підприємства: управління змінами та інновації : монографія. Харків : АДВА, 2009. 436 с.
80. Гавкалова Н. Л. Формування соціально-економічного механізму ефективності менеджменту персоналу : дис. д-ра экон. наук : 08.00.04 / Харк. нац. экон. ун-т. Харків, 2009. 572 арк.
81. Галиахметов Р. А., Кутяшова Е. В. Развитие регионального потребительского рынка. Ижевск : Изд-во ИжГТУ, 2004. 156 с.
82. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: Наук. вид. Київ : Либідь, 2006. 312 с.
83. Гальчинський А. Основи кейнсіанської моделі регулювання економічного циклу. *Вісник НБУ*. 2009. № 1. С. 3–8.
84. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій. Київ : «АДЕФ-УКРАЇНА», 2010. 559 с.
85. Гальчинський А. С. Криза і цикли світового розвитку. Київ : АДЕФ-Україна, 2009. 392 с.
86. Гапонюк О. І. Фінансова безпека держави та шляхи її забезпечення. *Вісник приазовського державного технічного уні-*

- верситету. Серія: Економічні науки.* 2014. Вип. 27. URL: <http://ves.pstu.edu/article/view/36455/32622> (дата звернення: 12.12.2018).
87. Гегель Г. В. Ф. *Энциклопедия философских наук. Наука логики: в 3 т.* Москва : Мысль, 1974. Т. 1. 452 с.
 88. Геєць В. *Нестабільність та економічне зростання.* Київ : Інститут економічного прогнозування, 2000. 344 с.
 89. *Геоетомічні сценарії розвитку і Україна : монографія / М. З. Згуровський, та ін.* Київ : Академія, 2010. 328 с.
 90. Герасин А. Н., Мезяков Ю. А. Государственное регулирование национальной экономики: типы и особенности. *Бизнес в законе.* 2011. № 2. С. 201–204.
 91. Герман Дэйли, Джон Кобб. Ради общего блага / под ред. А. Ю. Ретеюма и П. И. Сафонова. Москва : Российское отделение ISEE, 1994. 323 с.
 92. Герман Дэйли, Кеннет Таунсенд. Оценивая нашу Землю. Экономика, экология, этика / под ред. А. Ю. Ретеюма, П. И. Сафонова. Москва : Российское отделение ISEE, Москва, 1994. 268 с.
 93. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование : монография / Д. Лукьяненко и др. ; под науч. ред. проф. Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. Киев : КНЭУ, 2013. 466 с.
 94. Глубіш Л. Я. Еволюція наукових поглядів на зміст теорії добробуту та її специфіка на сучасному етапі соціально-економічних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2016. Вип. 6. Ч. 1. С. 58–63.
 95. Глуха Г. Я. Система показників економічного зростання. *Академічний огляд.* 2013. № 2 (39). С. 5–12.
 96. Голошубова Н. О. Розвиток торговельних мереж в Україні. *Товари і ринки.* 2011. № 1. С. 15–24.
 97. Горбатенко В. П. Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти : монографія. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. 248 с.
 98. Гордуновський О. М. Особливості зовнішньоекономічної політики України. *Вісник Черкаського університету. Серія «Економічні науки».* 2015. № 4 (337). С. 22–29.

99. Горкіна Л. П. Від ідеї неокласичного синтезу до ідеї ефективності соціалістичного планування (парадокс теорії цінності М. І. Тугана-Барановського). *Історія нар. госп-ва та екон. думки України*. Київ – Тернопіль, 2000. Вип. 31–32. С. 166–185; Вип. 33–34. С. 139–150.
100. Горкіна Л. П. Уроки минулого: погляди М. Бунге на генезис і завдання економічної теорії та економічної політики держави. *Вісник Укр. акад. держ. управл. при Президентові України*. 2002. № 4. С. 179–189.
101. Горлачук В. В., Яненко І. Г. Економіка підприємства : навч. посібник. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 344 с.
102. Государственные и муниципальные финансы / под ред. И. Д. Мацкуляка. Москва : Изд-во РАГС, 2007. 640 с.
103. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін. Київ : Знання, 2008. 431 с.
104. Гребельник О. П. Основи зовнішньоекономічної діяльності : підручник. Київ : Центр навч. л-ри, 2004. 384 с.
105. Гриньова В. М., Самойленко В. В. Ринок праці: теоретико-методологічні засади та напрямки розвитку : монографія. Харків : ІНЖЕК, 2007. 168 с.
106. Гукалова І. В. Умови, спосіб, рівень та якість життя населення: співвідношення понять. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2006. Вип. 10. С. 67–78.
107. Гуменюк О. О. Розвиток інфраструктури ринку України. *Інноваційна економіка*. 2013. № 7 (45). С. 201–206.
108. Гэлбрейт Дж. Экономические теории и цели общества. Москва : Прогресс, 1979. С. 68.
109. Делягин М. Мировой кризис: общая теория глобализации. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
110. Демешок О. О. Особливості соціально-економічного розвитку регіональних виробничо-економічних систем України. *Український соціум: наука – освіта – виробництво* : зб. наук. праць. Київ : МНТУ ім. Ю. Бугая, Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України та НАН України, Асоціація ТЕКУ, Вид-во ПП Вишемирський В. С. 2013. Вип. 4. 344 с.

111. Денисенко М. П., Воронкова Т. Є., Ладика С. В. Проблеми формування національної інноваційної системи України. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 4 (82). С. 73–81.
112. Денисов Н. В. Неоекономическая модель человека и личности в условиях становления новой экономики. *Социально-экономические явления и процессы*. 2013. № 8 (054). С. 33–39.
113. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.02.2019).
114. Димаджио П. Культура и хозяйство. *Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики*. Москва, 2004. С. 471.
115. Дідківська Л. І., Головка Л. С. Державне регулювання економіки. Київ : Знання, 2006. 213 с.
116. Дідківський М. І. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства : навч. посіб. Київ : Знання, 2006. 462 с.
117. Долан Э. Дж., Лидсей Д. Е. Рынок: микроэкономическая модель. СПб., 1992. 496 с.
118. Домнина С. В. Методологические аспекты управления процессом формирования общественного благосостояния на региональном уровне : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра эк. наук : 08.00.05. Санкт Петербург, 2011. 47 с.
119. Дослідження ринку електронної комерції України. URL: <http://www.uadm.com.ua/research/> (дата звернення: 12.10.2018).
120. Драган І. В. Реалізація природно-ресурсного потенціалу території на засадах самовідтворюваності в контексті модернізації національної економіки. *Агросвіт*. 2013. № 8. С. 22–27.
121. Драган І. В., Микитенко В. В. Ресурсно-функціональне забезпечення розбудови і запровадження еколого-економічного моніторингу України в контексті сталого розвитку та наближення до стандартів ЄС. *Агросвіт*. 2013. № 22 С. 22–27.
122. Драгомирецька М. І. Проблеми формування кон'юнктури споживчого ринку України. *Економіка АПК*. 2008. № 10. С. 113.

123. Дrajниця С. А. Добробут населення України: проблеми та шляхи їх вирішення. *Університетські наукові записки*. 2013. № 2. С. 303–309.
124. Древнекитайская философия. *Антология*. Т. 1. Москва : Принт, 1994. С. 231–235.
125. Друкер П. Задачи менеджмента в XXI веке / пер. с англ. Москва : Вильямс, 2000. 272 с.
126. Дьяченко О. В. К сущности категории «новая экономика»/ О. В. Дьяченко. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2010. № 5 (186). Экономика. Вып. 25. С. 18–23.
127. Економіка зарубіжних країн / за ред. д. е. н. А. С. Філіпенка. Київ : Либідь, 1998. 416 с.
128. Економічна енциклопедія: у трьох томах / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. Т. 1. 864 с.
129. Економічна теорія: політекономія / за ред. В. Д. Базилевича. Київ : Знання-Прес, 2004. 615 с.
130. Елисеєва И. И., Юзбашев М. М. Общая теория статистики : учебник. Москва : Финансы и статистика, 2004. 656 с.
131. Енергоефективність: стратегічний ресурс трансформації виробничо-економічних відносин : монографія / О. М. Алімов та ін. / за науковою редакцією В. В. Микитенко. Київ : Київ. нац. ун-т технологій та дизайну МОНмолодьспорту України, 2012. 734 с.
132. Євдокимов Ф. І., Гавва В. М. Азбука маркетингу : навч. посібник. Донецьк : Сталкер, 2008. 432 с.
133. Євтушевська О. В. Особливості сприйняття добробуту у секулярному суспільстві. *Ефективна економіка*. 2015. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4046> (дата звернення: 12.10.2017).
134. Єрмолаєв А. В. Національні стратегії в епоху глобальних трансформацій. *Стратегічні орієнтири*. 2012. № 2. С. 9–11.
135. Жак О. П. Координація грошово-кредитної та податково-бюджетної політики на стадії їх розробки. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/53846/5/Zhak_monetary_policy.pdf1.pdf (дата звернення: 13.12.2018).

136. Жеребин В. М., Романов А. Н. Уровень жизни населения: основные категории, характеристики и методы оценки. – Москва : ЮНИТИ, 2002. 592 с.
137. Загашвили В. Зарубежный опыт импортозамещения и возможные выводы для России. Вопросы экономики. 2016. № 8. С. 137–148.
138. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л. Фінансово-економічний словник. Київ : Знання, 2007. 1072 с.
139. Зайналов М. И. Формирование и функционирование продовольственного рынка: региональный аспект : монографія. Москва : Наука, 1993. 128 с.
140. Зайцев В. Є. Митна політика України в контексті євроінтеграційних відносин. Вісник економічної науки України. 2017. № 2. С. 43–47.
141. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12> (дата звернення: 20.12.2018).
142. Закон України «Про Національний банк України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14> (дата звернення: 13.12.2018).
143. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава : Програма економічних реформ на 2010–2014 роки / Комітет з економічних реформ при Президентові України. URL: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf (дата звернення: 16.12.2018).
144. Запасна Л. С. Економічна сутність розвитку підприємства. *Проблеми матеріальної культури. Економічні науки*. 2007. № 2. С. 32–37.
145. Звягинцева Н. А. Актуальные вопросы периодизации развития процессов регулирования экономических систем. *Известия ИГЭА*. 2013. № 1. С. 18–23.
146. Зелизер В. Создание множественных денег. *Экономическая социология*. 2002. № 4. Т. 3. С. 58–72.
147. Идрисов Георгий Искандерович. Промышленная политика России в современных условиях. Москва : Изд-во Ин-та Гайдара, 2016. 160 с.

148. Ильенков Е. В. Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» К. Маркса. Москва : Из-во Академии наук СССР, 1959. 468 с.
149. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований : монография / под ред. наук А. А. Гриценко ; Ин-т экономики и прогнозирования НАН Украины. Харьков : Форт, 2010. 928 с.
150. Івашко О. Фінансова безпека України в умовах кризових явищ в економіці. URL: file:///C:/Documents%20and%20Settings (дата звернення: 16.12.2018).
151. Іващенко А. В. Проблеми економічної організації споживчого ринку в умовах перехідного періоду. *Економіка та держава*. 2008. № 7. С. 34–36.
152. Индекс социального развития 2017. URL: <https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/research/social-progress-index-2017.html> (дата звернення: 16.12.2018).
153. Інновації в Україні: Європейський досвід та рекомендації для України. Т. 3. Інновації в Україні: пропозиції до політичних заходів. Київ : Фенікс. 2011. С. 5–7.
154. Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. Київ : НАН України, 2015. 336 с.
155. Інноваційний розвиток економіки: модель, система управління, державна політика / за ред. док. екон. наук, проф. Л. І. Федулової. Київ : «Основа», 2005. 552 с.
156. Каламан О. Б. Теоретичні складові, особливості управління, розвиток поняття ринку продукції виноградарства. *Економічний аналіз* : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол. : В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «економічна думка», 2015. Т. 21. № 1. С. 50–55.
157. Капліна А. С. Поняття «розвиток» у категоріальному апараті теорії розвитку. *Збірник наукових праць східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2012. № 24 (2). С. 57–64.
158. Каримов А. В. Неолиберализм Милтона Фридмана как учение о свободе. *Социально-экономические явления и процессы*. 2013. № 3. С. 184–189.

159. Карлоф Б. Деловая стратегия / пер. с англ.; науч. ред. В. А. Приписнов. М. : Экономика, 1991. 238 с.
160. Кваснюк Б. Є. Конкурентоспроможність національної економіки. К. : Фенікс, 2014. 582 с.
161. Кейнс Д. Общая теория занятости, процента и денег / пер. с англ. Москва : Гелиос АРВ, 1999. 352 с.
162. Киселева Е. Н., Власова О. В., Коннова Е. Б. Рынок продовольственных товаров : учеб. пособие. Москва : Вузовский учебник, 2009. 162 с.
163. Клименко А. І. Государственное регулирование экономики как одно из условий обеспечения ее стабильности. *Известия ПГУ им. В. Г. Белинского*. 2011. № 24. С. 279–283.
164. Кнорр-Цетина К., Брюггер У. Рынок как объект привязанности: Исследование постсоциальных отношений на финансовых рынках. *Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики*. С. 435–468.
165. Коваленко І. І., Бідюк П. І., Гожий О. П. Вступ до системного аналізу : навчальний посібник. Миколаїв : МДГУ ім. Петра Могили, 2004. 148 с.
166. Козлова А. І. Інноваційна модель розвитку економіки України: міжнародні пріоритети. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 725. С. 125–129.
167. Козырев В. М. Основные концепции в современной экономической теории. *Вестник Московской государственной академии делового администрирования. Серия: Философские, социальные и естественные науки*. 2010. № 1. С. 108–116.
168. Колесов А. С. Финансовая политика государства: методология оценки и повышения результативности : дисс. ... д-ра экон. наук. Санкт Петербург, 2014. 383 с.
169. Колодко Г. В. Неoliberalизм и мировой экономический кризис. *Вестник Финансового университета*. 2009. № 6. С. 5–11.
170. Комерційна діяльність підприємств на товарному ринку: проблеми ефективності торгових операцій : монографія / Яхно Т. П., Башнянин Г. І., Лазур П. Ю., Носов П. С., Фута-ло Т. В. Львів, вид-во Львівська обласна друкарня, 2004. 170 с.

171. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 16.12.2018).
172. Концепція розвитку автомобільної промисловості та регулювання ринку автомобілів у період до 2015 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 452-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/452-2006-%D1%80> (дата звернення: 16.12.2018).
173. Котлер Ф., Боуэн Дж., Мейкенз Дж. Маркетинг. Гостеприимство. Туризм: учебник для студентов вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2018. 1071 с.
174. Краснокутська Н. В. Інноваційний менеджмент : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2003. 504 с.
175. Кошельник В. М. Развитие предприятия: экономическая сущность и видовая классификация. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. <http://jurnal.org/articles/2014/ekon71.html> URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/452-2006-%D1%80> (дата звернення: 15.10.2018).
176. Курс экономической теории: Общие основы экономической теории. Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики : учеб.пособие для студентов вузов / под науч. ред. А. В. Сидоровича. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Дело и сервис, 2007. 1040 с.
177. Куцик П. О., Ковтун О. І., Башнянин Г. І. Глобальна економіка: принципи становлення, функціонування, регулювання та розвитку : монографія. Львів : Видавництво ЛКА, 2015. 594 с.
178. Кэрролл Г. Концентрация и специализация: динамика ширины ниши в организационных популяциях. *Российский журнал менеджмента*. 2005. Т. 3. № 2. С. 119–138.
179. Лагутін В. Д. Внутрішній ринок споживчих товарів: теорія розвитку і регулювання : монографія. Київ : КНТЕУ, 2008. 327 с.
180. Лазебна І. Теоретичні засади функціонування ринку споживчих товарів України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 5. С. 155.

181. Латинін М. А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України. *Державне управління: теорія та практика*. 2005. № 2. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DUTP/2005-2/txts/galuz/05lmaseu.pdf> (дата звернення: 16.12.2018).
182. Лафта Дж. К. Теория организации : учеб. пособие. Москва : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. 416 с.
183. Лемещенко П. С. Неоекономика: предметная определенность и теоретические контуры. URL: <http://newpoliteconomy.org/publications/articles/821.pdf> (дата звернення: 16.12.2018).
184. Леонтьев А. Н., Леонтьева Е. Ю. Промышленная политика: определение понятия. *СИСП*. 2011. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/promyshlennaya-politika-opredelenie-ponyatiya> (дата обращения: 16.12.2018).
185. Лепейко Т. І., Мазоренко О. В. Розкриття сутності функціонування та розвитку підприємства. *Економіка: проблеми теорії та практики*: зб. наукових праць: у 5 т. Дніпропетровськ : ДНУ, 2007. Вип. 232. Т. V. С. 1226–1231.
186. Лиско Л. Р., Туниця Т. Ю. Економічна теорія сталого розвитку: світоглядні та методологічні чинники становлення. *Економічна теорія*. 2012. № 4. С. 19–28.
187. Лисяк Л. В., Журавель М. О. Бюджетна політика як інструмент забезпечення фінансової безпеки України. *Modern economics*. 2018. № 9. С. 53–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/modecon_2018_9_8 (дата звернення: 16.12.2018).
188. Лібанова Е. Соціальні проблеми модернізації української економіки. *Демографія та соціальна економіка*. 2012. № 1 (17). С. 5–22.
189. Лігоненко Л. О. Розвиток підприємства: відмітні характеристики та типологія. *ScienceRise*. 2015. № 3 (10). Т. 5. С. 53–57.
190. Лігоненко Л. О. Споживчий ринок України: методологія дослідження та регулювання : монографія. Київ, 2007. 307 с.
191. Лігоненко Л. О. Теоретико-методичні засади управління розвитком споживчого ринку. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 11 (65). С. 103–112.

192. Локтионов М. В. Системный подход в менеджменте. Москва : Генезис, 2000. 288 с.
193. Лондар Л. П. Борговий складник фінансової безпеки України: загрози та індикатори. *Стратегічні пріоритети*. 2015. № 2 (35). URL: <http://www.niss.gov.ua/public/File/Str-prioritetu/SP> (дата звернення: 16.12.2018).
194. Лошенко І. Р. Концептуальні підходи до становлення і розвитку споживчого ринку України. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2007. № 11. С. 103.
195. Лук'яненко І., Сидорович М. Бюджетно-податкова політика України: нові виклики : монографія. Київ: НАУКМА, 2014. 229 с.
196. Лукинов И. И. Эволюция экономических систем. Москва : Экономика, 2002. 568 с.
197. Лупак Р. Л. Імпортозаміщення в системі економічної безпеки держави: регіональний аспект : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 21.04.01. Київ, 2018. 42 с.
198. Лютий І. О. Концептуальні засади та суперечності реалізації фінансової політики держави. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2005. Вип. 79. С. 4–6.
199. Ляшенко І. М. Економіко-математичні методи та моделі сталого розвитку. Київ : Вища школа, 1999. 236 с.
200. Мазур А. А., Осадчая Н. В. Современные инновационные структуры. *Наука та інновації*. 2006. Т. 2. (№ 1). С. 90–96.
201. Мазур О. Біфуркаційний характер розвитку роздрібно торгівлі України. *Вісник КНТЕУ*. 2014. № 1. С. 30–43.
202. Майер В. Ф. Уровень жизни населения СССР. Москва : Мысль, 1977. С. 8, 13, 14.
203. Макарова С. Н., Осколкова Н. С. Теоретические аспекты системы денежно-кредитного регулирования экономики. *Финансы и кредит*. 2013. № 27 (555). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-aspekty-sistemy-denezhno-kreditnogo-regulirovaniya-ekonomiki> (дата обращения: 11.04.2019).
204. Макдоналд, М., Данбар, Я. Сегментирование рынка: практическое руководство / пер. с англ. 2-е изд. Москва : Дело и Сервис, 2002. 288 с.

205. Макконелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика: в 2 т. М. : ИНФРА-М, 2001. Т. 1. 974 с.
206. Макконелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика : в 2 т. / пер. с англ. Київ : Хагар-Демос, 1993. Т. 2. 785 с.
207. Мала Н. Т., Грабельська О. В. Економічний розвиток підприємства: планування та моделювання. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 739. С. 22–28.
208. Маловичко С. В. Аналіз сучасних тенденцій та динаміки розвитку електронної торгівлі на підприємствах України. *Проблеми економіки*. 2015. № 2. С. 71–77.
209. Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. Київ: Парламентське вид-во, 1998. 256 с.
210. Мануїлов О. В. Посилення координації грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики як інструмент забезпечення макроекономічної стабільності. *Наукові праці НДФІ*. 2017. № 2 (79). С. 77–87.
211. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Москва : Политиздат, 1988. С. 88–89.
212. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 30 т. Т. 26, ч. 3. Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. 2-е изд. Москва : Госкоммздат, 1955. URL: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Kapital3/index.html> (дата обращения: 21.04.2016).
213. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. Москва : Госполитиздат, 1956. С. 274, 596, 605.
214. Марцин В. С. Економіка торгівлі: підручник. Київ : Знання, 2008. 603 с.
215. Маршалл А. Принципы политической экономии : у 3 т. / пер.с англ. Москва : Прогресс, 1993. Т. 1. 375 с.
216. Медведев В. А. Устойчивое развитие общества: модели, стратегия. Москва : Академия, 2001. 267 с.
217. Мельник А. Ф. Європейська інтеграція і Україна: радикальні економічні реформи. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2016. № 4. С. 150–156.

218. Мельник А. Ф. Механізм активізації регіонального розвитку в контексті українського виміру. *Регіональні перетворення у світовому та українському вимірах* : моногр. / за наук. ред. д. е. н., проф. А. І. Крисоватого та д. е. н., проф. Є. В. Савельєва. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 388 с.
219. Мельник Л. Ю. Основи підприємництва та ринкової економіки : навч. посіб. Київ : Вища шк., 1995. 175 с.
220. Мельник А. Ф. Васіна А. Ю., Желюк Т. Л., Попович Т. М. Національна економіка: навч. посібник / за ред. А. Ф. Мельник. Київ : Знання, 2013. 463 с.
221. Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития. Суми : Университетская книга, 2003. 288 с.
222. Мельниченко О. А. Державна промислова політика: сутність, засоби та напрями розвитку. *Теорія та практика державного управління*. № 3 (58). 2017. С. 1–7. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2017-3/doc/2/01.pdf> (дата звернення: 18.11.2018).
223. Мельниченко О. А. Генеза поглядів науковців на роль держави в підвищенні рівня добробуту населення. *Теорія та практика державного управління*. 2011. Вип. 2. С. 14–21.
224. Менгер К. Основания политической экономии. Одесса, 1903. С. 26, 29, 55, 56, 76.
225. Менеджмент : конспект лекцій в схемах / ред.-сост. Д. И. Платонов. Москва : «Издательство ПРИОР», 2000. 192 с.
226. Миклин А. М., Подольский В. А. Категория развития в марксистской диалектике. Москва : Мысль, 1980. 166 с.
227. Минфин – всё о финансах: новости, курсы валют, банки. URL: <https://index.minfin.com.ua> (дата звернення: 03.03.2019).
228. Миргородський Д. Ю. Теоретичні підходи до дефініції поняття «державне регулювання економіки». *Вісник НТУ «ХПИ»*. 2012. № 49 (1022). С. 90–98.
229. Митний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення: 10.12.2018).
230. Михайличенко А. О. Стратегічні аспекти управління економікою на рівні держави. *Вісник університету економіка та права «КРОК»*. Серія : «Економіка». Київ: КРОК. Вип. 10. 2004. С. 49–56.

231. Михайлушкин П. В., Баранников А. А. Роль и степень участия государства в управлении экономикой. *Научный журнал КубГАУ*. 2013. № 88. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/rol-i-stepen-uchastiya-gosudarstva-v-upravlenii-ekonomikoy> (дата обращения: 10.12.2018).
232. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / НАН України ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Дрогобич; Київ : Видавнича фірма «Відродження», 2004. 487 с.
233. Міжнародна економіка : навч. посіб. / Г. Е. Гронтковська, О. І. Ряба, А. М. Венцурик, О. І. Красновська. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 384 с.
234. Могилевский В. Д. Методология систем: вербальный подход. Москва : ОАО Изд-во «Экономика», 1999. 251 с.
235. Моделирование экономической динамики : учеб. пособ. / Клебанова Т. С. и др. Харьков : ИД «ИНЖЭК», 2004. 244 с.
236. Моисеев Н. Н. Как далеко до завтрашнего дня... Свободные размышления. 1017–1993. Москва : Экология и жизнь, 2007. 440 с.
237. Мосьяков И. В. Человек в постиндустриальной экономике. *Проблемы экономики и менеджмента*. 2013. № 5 (21). С. 43–47.
238. Мочерний С. В. Економічна теорія : посібник. Київ : Академія, 2003. 656 с.
239. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження. Львів: Світ, 2001. 416 с.
240. Мочерний С. В., Скотний С. Г. Основи економічної теорії : підручник. Львів : Новий Світ-2000, 2006. 600 с.
241. Мошин, Ю. Н., Мошин, А. Ю. Анализ конъюнктуры потребительского рынка : учебное пособие. Москва : изд-во УРАО, 2004. 168 с.
242. Мхитарян В. С., Архипова М. Ю. Сиротин В. П. Эконометрика: учебно-методический комплекс. Москва : изд. центр ЕАОИ, 2008. 144 с.
243. Мысляева И. Н. Государственные и муниципальные финансы. Москва : ИНФРА-М, 2003. 268 с.

244. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України». URL: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm (дата звернення: 10.10.2018).
245. Наконечний Р. А., Тиндик Б. І. Філософія знань : навч. посіб. Львів, 2005. 603 с.
246. Народное благосостояние: тенденции и перспективы / под ред. Н. М. Римащевской, Л. А. О니кова. Москва : Наука, 1991. С. 13.
247. Науменкова С. В., Мищенко В. И. Влияние денежно-кредитной политики центрального банка на стимулирование экономического роста. *ПСЭ*. 2015. № 2 (54). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-denezhno-kreditnoy-politiki-tsentralnogo-banka-na-stimulirovanie-ekonomicheskogo-rosta> (дата обращения: 07.04.2019).
248. Науменкова С. В., Міщенко В. І. Валюта і валютна політика. К. : Знання, 2010. 84 с.
249. Национальная экономика: учебник / под общей ред. Р. М. Нуреева. Изд-во Российская экономическая академия, 2008. 700 с.
250. Національна економіка : навч. посібник / за ред. А. Ф. Мельник. Київ : Знання, 2011. 480 с.
251. Нереалізовані стратегії соціально-екномічного розвитку України в умовах трансформаційних змін: аналіз помилок і пошук рішень : монографія / за заг. ред. професора Л. О. Дрогань-Писаренко. Полтава: ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс». 2014. 208 с.
252. Никифоров А. Є., Диба В. М., Парнюк В. О. Податкове стимулювання інноваційної діяльності. *Фінанси України*. 2009. № 5. С. 78–86.
253. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / перевод на русский язык : А. Н. Нестеренко. Москва : Центр гуманитарных технологий. 1997. URL.: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6310> (дата обращения: 10.12.2018).

254. Норт Д.К. Институты и экономический рост: историческое введение. *THESIS*. 1993. Т. 1. Вып. 2. С. 73. URL: <http://ecsocman.edu.ru/thesis> (дата обращения: 17.09.2018 р.).
255. Об интеробъективности. *Социология вещей* / под ред. В. С. Вахштайна. Москва: Изд. дом «Территория будущего», 2006. С. 169–198.
256. Ожегов С. И. Словарь русского языка : около 57 000 слов / под ред. д-ра филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. 16-е изд., испр. Москва : Русский язык, 1984. 797 с.
257. Океанова З. К. Экономическая теория. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко». 2007. 652 с.
258. Олдрич Х. Предпринимательские стратегии в новых организационных популяциях. *Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики*. С. 211–225.
259. Олейнов А. Г. Внешнеэкономическая политика стран мира: теория и методология анализа. Мировое и национальное хозяйство. 2016. № 4 (39). URL: <http://www.mirec.ru/2016-04/ver-stran-mira> (дата обращения: 15.01.2019).
260. Омельченко О. І., Рац О. М. Аналіз та регулювання грошової маси України. *Ефективна економіка*. 2018. № 3. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/3_2018/54.pdf (дата звернення: 14.10.218).
261. Орехова Е. А. Экономическое развитие национального хозяйства в современных условиях : монография. Волгоград : Волгоградское научное изд-во, 2007. 288 с.
262. Основи економічних знань. URL: https://fictionbook.ru/author/kollektiv_avtorov/osnovi_ekonomichnih_znan/read_online.html?page=4 (дата звернення: 14.10.2018).
263. Основи економічної теорії / Мамалуй О. О. та ін. ; за заг. ред. О. О. Мамалуй. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 480 с.
264. Основні напрями бюджетної політики на 2019–2021 рр. URL: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/06-06-18_naprjamybp_nasajt.pdf (дата звернення: 14.10.2018).
265. Офіційний сайт ООН. URL: <http://www.un.org/ru/development/ict/index.shtml> (дата звернення: 14.12.2018).
266. Павленко І. А. Інноваційне підприємництво у трансформаційній економіці України : монографія. Київ : КНЕУ, 2007. 248 с.

267. Павленчик Н. Ф. Ринок сільськогосподарської продукції: теорія та практика : монографія. 2-е вид. доп. і перероб. Львів : Ліга-Прес, 2015. 312 с.
268. Палехова В. А. Промислова політика: теоретичний аспект та уроки іноземного досвіду. *Ефективна економіка*. № 5. 2013. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?Op=1&z= 2021> (дата звернення: 14.10.2018).
269. Пауэлл У., Смит-Дор Л. Сети и хозяйственная жизнь. *Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики*. С. 226–280.
270. Печчеи А. Человеческие качества. Москва : Прогресс, 1985. 312 с.
271. Пенська І., Дахнова О. Прогнозування стану зовнішньоекономічної безпеки України. *Actual problems of economics*. № 8 (182). 2016. С. 430–438.
272. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. Т. 2. Москва : Прогресс, 1985. С. 101, 388.
273. Піратовський Г. Л. Страховий бізнес: управління розвитком : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. 254 с.
274. Письмаченко Л. М. Державне управління зовнішньоторгівельною діяльністю в Україні: регулювання та контроль : монографія. Донецьк : Тов. «Юго-Восток, Лтд», 2008. 366 с.
275. Погорелов Ю. С. Категорія розвитку та її експлейнарний базис. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2012. Вип. 27. Т. 1. С. 30–34.
276. Погорелов Ю. С. Розвиток підприємства: поняття та види. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 88. С. 75-81.
277. Подузов А. А., Кукушкин Д. К. Индивидуальное благосостояние и его измерение. *Проблемы прогнозирования*. 2004. № 2. С. 115.
278. Подъяблонская Л. М. Государственные и муниципальные финансы : учебник. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. 559 с.
279. Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2016–2017. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-za-indeksomglobalnoyi-konkurentospromozhnosti-1> (дата звернення: 12.06.2018).

280. Політична економія / Г. А. Оганян та ін.; за заг. ред. Г. А. Оганяна. Київ : МАУП, 2003. 520 с.
281. Політична економія : підручник. Ч. 1: Загальна економічна теорія / під. ред. Г. І. Башнянина, П. Ю. Лазур, В. С. Медведєв. Київ, 1997. 302 с.
282. Поліщук Л. С. Сучасні зовнішньоекономічні стратегії провідних країн світу: досвід для України. Міжнародні відносини. 2016. № 9. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/es_n/article/view/3156 (дата звернення: 12.06.2018).
283. Полтораєв А. С. Стратегія імпортозаміщення товарів легкої промисловості в системі напрямів економічного зростання України. Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. № 5. С. 212–216.
284. Поляков И. В. Экономическое поведение человека. Саратов : Приволжское кн. изд., 1999. 247 с.
285. Пономаренко В. С., Кизим М. О., Узунов Ф. В. Рівень і якість життя населення України : монографія. Харків : Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2003. 226 с.
286. Пономаренко Л. А. Основи економічної кібернетики : підручник. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2002. 432 с.
287. Пономаренко В. С., Тридід О. М., Кизим М. О. Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи : монографія. Харків : Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2003. 328 с.
288. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2 т. У полоні Платонових чар / пер. з англ. О. Коваленко. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 444 с.
289. Портер М. Е. Стратегія конкуренції: методика аналізу галузей і діяльності конкурентів / пер. з англ. Олійник А., Скільський Р. Київ : Основи, 1998. 390 с.
290. Потребности, доходы, потребление / под ред. Н. П. Федоренко и Н. М. Римашевской. Москва : Наука, 1979.
291. Прадун В. П. Оцінка ефективності грошово-кредитної політики в умовах зростаючої монетизації. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 83. С. 43–47.
292. Пригожин И. Р., Стенгерс И. Время, хаос, квант. К решению парадокса времени. Москва : Эдиториал, УРСС, 2000. 240 с.

293. Признаки восстановления украинской экономики. URL: <http://www.trust.ua/news/143498-priznaki-vosstanovlenia-ukrainskoj-ekonomiki.html> (дата обращения: 18.09.2018).
294. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б. М. Данилишин та ін. Київ, РВПС України. 1999. 716 с.
295. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д., Чекаль Л. А. Філософія : посіб. для студ. вищих навч. закладів. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. 576 с.
296. Про Загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій : Закон України від 09.04.2004 № 1676-IV. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1676-15> (дата звернення: 12.09.2018).
297. Про Концепцію державної промислової політики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.02.1996 № 272. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/272-96-%D0%BF> (дата звернення: 12.09.2018).
298. Про Концепцію державної промислової політики: Указ Президента України від 12 лют. 2003 р. № 102/2003. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/102/2003> (дата звернення: 12.09.2018).
299. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні : Закон України від 08.09.2011 № 3715-VI. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3715-17> (дата звернення: 12.09.2018).
300. Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу : Закон України від 07.02.2002 № 3023-III. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3023-14> (дата звернення: 12.09.2018).
301. Про Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 роки : Указ Президента України від 28.04.2004 № 493/2004. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/493/2004> (дата звернення: 12.09.2018).
302. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10> (дата звернення: 12.09.2018).

303. Про схвалення Концепції Державної програми розвитку легкої промисловості на період до 2011 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.02.2006 № 673-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/673-2006-p>. (дата звернення: 12.09.2018).
304. Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми «Розробка і освоєння мікроелектронних технологій, серійного випуску приладів і систем на їх основі» на 2008–2011 роки»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2007 № 814-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/814-2007-p>. (дата звернення: 12.09.2018).
305. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.07.2013 № 603-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/603-2013-p>. (дата звернення: 12.09.2018).
306. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.07.2013 № 603-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/603-2013-p>. (дата звернення: 12.09.2018).
307. Про схвалення Концепції проекту Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.07.2008 № 947-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/947-2008-p>. (дата звернення: 12.09.2018).
308. Проблеми і перспективи розвитку фінансової системи України : монографія / за заг. ред.: І. О. Школьник, І. І. Рекуненко. Суми : СумДУ, 2017. 343 с.
309. Проданова Л. В. Економічне зростання й економічний розвиток: методологія і теорія : автореф. дис. д-ра екон. наук : 08.00.01. Донецьк, 2012. 36 с.
310. Промислова політика посткризової економіки : кол. монографія / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. В. Дейнеко ; за ред. д-ра екон. наук, проф. М. М. Якубовського. Київ: НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 2014. 316 с.

311. Пугачевська К. С. Імпортозалежність внутрішнього ринку України. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2016. № 5. С. 27–39.
312. Пушкар М. С., Пинхасик В. А. Основи маркетинга. Тернополь : Вісник, 1993. 80 с.
313. Пушкар А. И. Модели управления развитием производственно-экономических систем : монография. Харьков : ХГЭУ, 1997. 268 с.
314. Рабинович И. А. Маркетинг в коммерческой деятельности. Одесса: Интмар, 1993. 248 с.
315. Радаев В. В. Экономическая социология. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. Гл. 2, 6.
316. Радаев В. В. Этническое предпринимательство: мировой опыт и Россия. *Полис*. 1993. № 5. С. 79–87.
317. Раєвська О. В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі : монографія. Харків : ВД «ИНЖЕК», 2006. 496 с.
318. Развитие. URL: <http://galactic.org.ua/clovo/p-r2.htm> (дата обращения: 12.06.2016).
319. Райцин В. Я. Модели планирования уровня жизни. Москва : Экономика, 1987. 216 с.
320. Распопова В. А. Споживчий ринок – відправний момент у дослідженні розвитку торгівлі. *Торгівля і ринок України*: Темат. зб. наук. пр. Вип. 16, Донецьк : ДонДУЕТ, 2004. Т. II. С. 283.
321. Регіональна інноваційна система: теорія і практика : монографія / під науковою редакцією докт. екон. наук, професора В. С. Пономаренко. Харків : ВД «ИНЖЕК», 2011. 544 с.
322. Рибалкін В. О. Політична економія. Київ : Академвидав, 2007. 672 с.
323. Ринки реального сектора економіки України : структурно-інституціональний аналіз / за ред. д-ра екон. наук, проф. В. О. Точиліна. Київ : НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. 2009. 640 с.
324. Робінс, Стефан П., Де Ченцо Девід А. Основи менеджменту / пер. з англ. А. Олійник та ін. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 671 с.

325. Рогоза М. Є., Вергал К. Ю. Роль та сутність стратегії інноваційного розвитку в системі загальної стратегії управління діяльністю підприємства. *Економіка: проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Вип. 228. В 4 т. Т. IV. Дніпропетровськ : ДНУ, 2007. С. 968–972.
326. Родионова Н. Модель «Экономического человека» в системе экономических знаний. *Высшее образование в России*. 2006. № 9. С. 56–67.
327. Романова О. А. Национальная модель экономического развития и формирование промышленной политики. *Ars administrandi = Искусство управления*. 2011. № 1. С. 27–42.
328. Ростю В. Стадии экономического роста / пер.с англ. Нью-Йорк : Прегер, 1961. 238 с.
329. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. URL: www.civisbook.ru (дата обращения: 10.12.2017).
330. Рябов С. П. Теорія національної економіки. Харків. 2009. 448 с.
331. Саблук П. Т., Д. Я. Карич, Ю. С. Коваленко. Основы організації сільськогосподарського ринку. Київ: ІАЕ УААН. 2002. 190 с.
332. Савченко А. Г., Пухтасвич Г. О., Тіньонко О. М. Макроекономіка : підручник. Київ : Либідь, 1999. 288 с.
333. Семюельсон П., Нордгауз А., Вільям Д. Мікроекономіка / пер. з англ. Київ : Основи, 1998. – 676 с.
334. Саморегулювання і інститут саморегульованих організацій в Україні. URL: ukrstrategy.com/uk/analitika/item/55-samoregulirovanie.html (дата звернення: 15.10.2018).
335. Самуельсон П. Економіка. Львів : Світ, 1993. 493 с.
336. Санто Б. Сила инновационного саморазвития. *Инновации*. 2004. № 2. С. 12. URL: <http://5fan.ru/wievjob.php?id=8840> (дата обращения: 15.10.2018).
337. Сапич В. І., Сапич Н. М. Становлення національної моделі економічного розвитку України. *Mechanism of Economic Regulation*. 2013. № 1. С. 78–85.
338. Сафиуллин А. Р. Экономика благосостояния. Теория и практика : учебное пособие. Ульяновск : УлГТУ, 2007. 111 с.

339. Світові лідери у сфері інновацій / Free voice information analysis center. URL: <http://iac.org.ua/svitovi-lideri-u-sferi-innovatsiy/> (дата звернення: 15.10.2018).
340. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. Москва : Прогресс, 1968. С. 202–233.
341. Сен А. Можливість суспільного вибору. URL: <http://nobel.org.ua/images/laureats/6/1998/sen.pdf> (дата звернення: 15.10.2018).
342. Сидор І. П. Фінансова політика держави: теоретичні аспекти та практична реалізація в Україні. *Світ фінансів*. 2009. № 4 (21). URL: <http://sf.tneu.edu.ua/index.php/sf/article/view/382> (дата звернення: 15.10.2018).
343. Сеницына Л. М. Анализ классических теорий международной торговли / Л.М. Сеницына. *Известия ВолгГТУ*. 2013. № 17 (120). С. 28–33.
344. Система економіко-математических моделей для анализа и прогноза уровня жизни / под ред. Н. П. Федоренко и Н. М. Римащевской. Москва : Наука, 1986. С. 6.
345. Словарь современной экономической теории Макмиллана / общ. ред. Дэвида У. Пирса ; пер. с англ. А. Г. Пивоварова ; науч. ред. д. э. н., проф. В. С. Автономов. Москва : ИНФРА-М, 1997. 608 с.
346. Смирнов Э. А. Основы теории организации : учеб. пособие для вузов. Москва : ЮНИТИ, 2000. 322 с.
347. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва : Эксмо. 2016. 1056 с.
348. Советская Энциклопедия, 1989. 1406 с.
349. Советский энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. 4-е изд. Москва : Советская Энциклопедия, 1989. 1406 с.
350. Соколов С. В. Социальная философия. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 431 с.
351. Соловйов В. П., Кореняко Г. І., Головатюк В. М. Інноваційний розвиток регіонів: питання теорії та практики : монографія. Київ : Феникс, 2008. 224 с.
352. Солонінко К. С. Макроекономіка : навч. посібник для студ. екон. спец. вищих навч. закладів. Київ : ЦУЛ, 2002. 320 с.

353. Соскін О. Визначення національної економічної моделі України: порівняльний аналіз можливих альтернатив. URL: <http://kibit.com.ua/ru/scientific-centre/articles/?view=301> (дата звернення: 12.10.2018).
354. Соскін О. Моделі влади в Україні: спроба політико-економічного аналізу. *Економічний часопис*. 1997. № 1. С. 3–6.
355. Соскін О. Модель народного капіталізму і національні економічні інтереси України. *Економічний часопис*. 1998. № 11–12. С. 6–9.
356. Соскін О. Шлях України: через демократію до європейської спільноти. *Економічний часопис-XXI*. 2007. № 11–12. С. 3–6.
357. Соскін О. Яку соціально-економічну модель вибирає Україна? *Економічний часопис*. 1996. № 2. С. 6–9.
358. Соскін, О. Визначення національної економічної моделі України: порівняльний аналіз можливих альтернатив. URL: <http://kibit.com.ua/ru/scientific-centre/articles/?view=301> (дата звернення: 12.01.2018).
359. Софіщенко І. Я., Руба М. О. Митна політика України в умовах розвитку відносин з Європейським союзом. Вісник ЖДТУ. 2016. № 1 (75). С. 165–170.
360. Соціально-економічний розвиток України в умовах трансформаційних змін: виклики, тенденції, перспективи : колективна монографія / В. І. Аранчій та ін. Полтава : ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2013. 250 с.
361. Спиркин А. Г. Философия : учебник. 2-е изд. Москва : Гардарики, 2002. 736 с.
362. Споживчий ринок України: методологія дослідження та регулювання : монографія / за заг. ред. Л. О. Лігоненко. Київ: 2007. 379 с.
363. Старк Д. Гетерархия: неоднозначность активов и организация разнообразия. *Экономическая социология: Новые подходы к институциональному сетевому анализу*. С. 47–95.
364. Старовойт О. В. Економіка знань у стратегії інноваційного розвитку освіти: автореф. дис. канд. філ. наук: 09.00.10. Київ, 2010. URL: <http://osvitata.com/osvita-ta-ekonomika/ekonomika-znan-u-strategi-innovatsiyogo-rozvitku-osviti/vsi-storinki.html> (дата звернення: 12.10.2018).

365. Степаненко С. В. Основні підходи, напрями та інструментарії державного регулювання економіки. *Державне будівництво*. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2013_2_13 (дата звернення: 10.10.2017).
366. Стиглиць Дж. Ю. Экономика государственного сектора / пер. с англ. Москва : Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. 720 с.
367. Стояненко І. В. Формування економіки знань як реальність та необхідність сьогодення. *Ефективна економіка*. 2012. № 6. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1230> (дата звернення: 12.09.2017).
368. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (проект) URL: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article.jsessionid=526491E20C659BE3929D50228D66B8B2?art_id=47920&cat_id=46017 (дата звернення: 12.09.2017).
369. Стратегія національного розвитку України до 2015 р. URL: <http://www.uf.org.ua/news/550/> (дата звернення: 12.09.2017).
370. Структурні зміни та економічний розвиток України : монографія / Геєць В. М. та ін. ; за ред. д-ра екон. наук Л. В. Шинкарук. Київ : НАН України ; Ін-т екон. та прогноз., 2011. 696 с.
371. Структурні реформи економіки: світовий досвід, інститути, стратегії для України : монографія / О. І. Амоша та ін. Тернопіль : Екон. думка : ТНЕУ, 2011. 323 с.
372. Структурні реформи в Україні. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/61880-strukturni-reformi-v-ukrajini> (дата звернення: 10.09.2017).
373. Судомир С. М. Розвиток соціально-економічних систем конкурентоспроможного спрямування. *Економічний часопис XXI*. 2013. 9–10 (1). С. 57–60.
374. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие. Київ : МАУП, 2003. 368 с.
375. Тарнавська О. Б. Особливості державного регулювання в умовах трансформації економіки України. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. 2016. № 2 (69). С. 230–233.
376. Тахумова О. В. Особенности формирования и развития регионального потребительского рынка. *Вестник Северо-Кав-*

казского государственного технического университета.
2006. № 4 (8).

377. Теоретичні і прикладні проблеми моделювання сталого розвитку економічних систем у 4 т. : колективна монографія / Т. В. Орехової та ін. Донецьк : «Сучасний друк», 2013. Т. 2 467 с.
378. Теорія державного управління / наук.-ред. колегія: В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. *Енциклопедія державного управління*. Київ : НАДУ, 2011. 748 с.
379. Терещенко Н. Н. Методологические подходы к экономической диагностике состояния и развития потребительского рынка : монография. Красноярский торгово-экономический институт. Красноярск, 2007. 208 с.
380. Терещенко Н. Н. Экономическая диагностика состояния и развития потребительского рынка : монография. Москва : Креативная экономика, 2008. 384 с.
381. Тихомиров Н. П. Методы эконометрики и многомерного статистического анализа : учебник. Москва : Экономика, 2011. 647 с.
382. Ткаченко В. А. Наукові праці з філософії економіки: вибрані. Дніпропетровськ : Моноліт, 2005. 183 с.
383. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. В 2 т. Скорочена версія томів VII–X Д. Ч. Сомервелла / пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашук. Київ : Основи, 1995. Т. 2. 406 с.
384. Толковый словарь Даля. URL: <http://www.slovopedia.com/1/192-0.html> (дата обращения: 12.05.2018).
385. Толковый словарь Ушакова. URL: <http://www.slovopedia.com/1/192-0.html> (дата обращения: 12.05.2018).
386. Торговельно-економічне співробітництво Україна-ЄС. URL: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/trade-and-economic/ukraine-eu-trade> (дата обращения: 12.05.2018).
387. Тоффлер Э. Новая технократическая волна на Западе. Москва : Прогресс, 1986. 398 с.
388. Тоффлер Э. Третья волна. Москва : ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2004. 781 с.
389. Трельч Э. Историзм и его проблемы : пер. с нем. Москва : Юрист, 1994. 719 с.

390. Тридід О. М. Організаційно-економічний механізм стратегічного розвитку підприємства. Харків : ХДЕУ, 2002. 364 с.
391. Трофимова В. В. Економічна самодостатність країн в епоху глобальної інтеграції : монографія. Сімферополь : Кримський інститут бізнесу, 2010. 452 с.
392. Туган-Барановский М. И. Избранное. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. Москва : Наука-РОССПЭН, 1997. 574 с.
393. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии. Санкт Петербург, 1909. 760 с.
394. Тюкавкин Н. М. Экономическая теория предложения. *Вестник Самарского государственного университета*. 2014. № 6. С. 178–184.
395. Тюріна Н. М., Каравацка Н. С. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства. Київ : «Центр учбової літератури», 2013. 408 с.
396. Уолдингер Р., Олдрич Х., Уорд Р. Этнические предприниматели // Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. С. 340–365.
397. Утопический социализм: Хрестоматия / общ. ред. А. И. Володина. Москва : Политиздат, 1982. 512 с.
398. Уци Б. Источники и последствия укорененности для экономической эффективности организаций: влияние сетей. *Экономическая социология*. 2007. Т. 8. № 3. С. 44–60.
399. Философская энциклопедия. Москва : Наука, 1967. Т. 4. 1967. 452 с.
400. Философский энциклопедический словарь. Москва : Советская энциклопедия, 1989. 840 с.
401. Философский энциклопедический справочник. Интернет-сервер официального сайта института философии РАН. URL: <http://www.philosophy.ru>. (дата обращения: 12.12.2018).
402. Филюк Г., Шевчук О. Тенденції розвитку споживчого ринку України. *Товари і ринки*. 2011. № 1. С. 24–36.
403. Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність. Київ : Знання, 2007. 670 с.

404. Філософський енциклопедичний словник : довідкове видання / за ред. М. Т. Максименко. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
405. Фінансові механізми та інструменти подолання дисбалансів соціально-економічного розвитку України : монографія / за ред. д. е. н., проф. Т. Г. Васильціва. Львів : Видавництво ТЗОВ «Ліга-Прес», 2016. 596 с.
406. Фомішина В. М. Зовнішньоекономічна політика в системі управління потенціалом споживання ті заощадження секторів національної економіки. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/92694/11-Fomishyna.pdf?sequence=1> (дата звернення: 10.11.2018).
407. Формування потенціалу соціально-економічних та організаційних змін : монографія / В. О. Алимов та ін. ; за заг. ред. д. е. н. В.В. Микитенко. Київ : РВПС України НАН України та КНУТД МОН України ; Вид-во ПП Вишемирський, 2010. 875 с.
408. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / пер. на русский язык В. П. Визгин, Н. С. Автономова. Москва : Прогресс, 1977. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5169> (дата обращения: 12.10.2017).
409. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва : АСТ, 2006. 220 с.
410. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма. Москва : изд-во «Новости», 1992. С. 15.
411. Ханнан М., Фримен Дж. Популяционная экология организаций. *Вестник С.-Петербургского ун-та. Сер. «Менеджмент»*. 2004. № 3. С. 51–83.
412. Хаустова В. Є. Промислова політика в Україні в умовах інтеграції та глобалізації економіки. дис. докт. ек. н. : 08.00.03. Київ, 2015. 505 с.
413. Хейне П., Боуттке П. Дж., Причитко Д. Л. Экономический образ мышления: пер. с англ. Москва: Вильямс, 2007. 544 с.
414. Хикс Дж. Теория экономической истории / пер. с англ. В. М. Нуреев. Москва : Вопросы экономики, 2003. 224 с.
415. Циба Т. Є. Діалектика економічного розвитку та його сучасні концепції. *Регіональні перспективи*. Кременчук : Асоціація «Перспектива», 2004. № 3–5 (40–42). С. 117–120.

416. Чалий О. І., Лобза А.В. Трудові ресурси: аспекти формування та розвитку : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетровський держ. фін. ек. ін-т. 2003. С. 92–96.
417. Человеческий капитал – основа развития регионов. 2013. URL: http://www.rost.ru/themes/2013/06/091706_14308.shtml (дата обращения: 17.06.2017).
418. Человеческий потенциал России: интеллектуальное, социальное, культурное измерение / Рос. акад. наук. Ин-т человека ; под ред. Б. Г. Юдина. М. : Ин-т человека РАН, 2002 (ЦОП ИНФРАН). 265 с.
419. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. Київ : ЛОГОС, 2003. 617 с.
420. Чухно А. А. Фундаментальна праця з економічної політики : (Про книгу академіка І. І. Лукінова «Еволюція економічних систем») / А. А. Чухно. *Економіка АПК*. 2007. № 10. С. 36–50.
421. Шатковська І. В. Аспектні питання законодавчого забезпечення діяльності саморегульованих організацій в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної ради України*. 2011. № 3 (6). С. 82–88.
422. Шевчук О. В. Розвиток споживчого ринку в трансформаційній економіці : автореферат дисертації канд. екон. наук : 08.00.01. Київ: 2011. 21 с.
423. Шегда А. В. Менеджмент / навч. посібник. Київ : Товариство «Знання», КОО, 2002. 583 с.
424. Шибасєва Н. В., Бабан Т. О. Бюджетно-податкова політика: теорія та практика застосування в Україні. *Фін.-кредит. діяльність: проблеми теорії та практики*. 2016. Вип. 1. С. 147–156.
425. Шимановська-Діанич Л. М. Від «економічної» до «креативної» людини. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*. 2010. № 5 (55). С. 270–277.
426. Шимановська-Діанич Л. М. Креативно-емоційний інтелект як фактор розвитку в умовах нової економіки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка»*. 2010. Вип. 31. С. 12–16.
427. Шимановська-Діанич Л. М. Власенко В. А. Організаційно-економічний механізм управління розвитком підприємств

- та організацій споживчої кооперації Уераїни: теорія і практика : монографія. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. 341 с.
428. Шимановська-Діанич Л. М. Управління розвитком персоналу організації : теорія і практика : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2012. 462 с.
429. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. В 2 т. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / пер. с нем. С. Э. Борбич ; научная ред. О. Н. Шпарага. Минск : Попурри, 1999. 720 с.
430. Штулер І. Ю. Историчне та економічне підґрунття вибору моделі «випереджаючого розвитку» національною економічною системою. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2016. Випуск 1 (5). С. 81–87.
431. Шумпетер Й. А. История экономического анализа / пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. Т. 1. СПб. : Экон. шк. [и др.], 2001. С. 65.
432. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрямки дослідження. *Економіка України*. 2005. № 1. С. 36–42.
433. Шюц А. Обыденная и научная интерпретация человеческого действия. Избранное: Мир, светящийся смыслом. Москва : РОССПЭН, 2004. С. 7–50.
434. Экономика : учебник / под ред. А. И. Архипова, А. Н. Нес-теренко, А. К. Большакова. Москва : Проспект, 1998. 792 с.
435. Экономическая социология: автопортреты / отв. ред. В. В. Радаев, М. С. Добрякова. М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. С. 40–47.
436. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия / гл. ред. А. М. Румянцев. Москва : Сов.энциклопедия, 1975. 560 с.
437. Эрхард Л. Благосостояние для всех: Репринт. Воспроизведение : пер. с нем. Москва : Дело, 2001. С. 13–14.
438. Юдин Г. Б. Рынки как поля: попытка реконцептуализации. *Экономическая социология*. 2006. Т. 7. № 4. С. 27–42.
439. Ягельська К. Ю. Моделі економічного розвитку: загальний огляд та вітчизняний вибір. *Національні моделі економічних систем: формування, управління, трансформації*. Матеріа-

- ли міжнародної науково-практичної конференції; ред. кол.: К. С. Шапошников та ін. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2013. С. 40–42.
440. Яншина А. М. Теоретико-методологічні підходи до визначення економічної суті сталого розвитку та його атрибутів. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2012. № 4. С. 175–178.
441. Ярема Б. П., Ситник Н. С. Бюджетно-податкова політика України та напрями її реалізації. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2016. № 2. С. 75–80.
442. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.
443. Яхно Т., Денисюк К. Пріоритети стимулювання зовнішньоекономічної політики. *Збірник тез наукових робіт. Міжнародна науково-практична конференція: «Проблеми сучасної економіки в умовах фінансової нестабільності»*. 16–17 березня 2012 року, м. Одеса, Центр економічних досліджень та розвитку. С. 16–17.
444. Яхно Т., Мартинюк У. Пріоритети розвитку туристичної галузі України. *Соціально-гуманітарний вісник. Збірник наукових праць*. 2018. Випуск 23. С. 128–133.
445. Яхно Т., Пігель Я. Стратегічний розвиток альтернативної енергетики в Україні. *Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми трансформаційних економік в умовах глобалізації»*, Тернопіль, 2011 р. С. 24–26.
446. Яхно Т. П. Економічний механізм реалізації політики ефективності паливно-енергетичного комплексу в Україні. *Економічний аналіз. Збірник наукових праць кафедри економічного аналізу і статистики*. 2011. Вип. 9. Ч. 1. С. 413–415.
447. Яхно Т. П. Економічні інструменти регулювання споживчого ринку. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Особливості формування міжнародних економічних відносин в умовах дестабілізації міжнародної системи»*. Львів : вид-во Львівська торговельна академія. 15 грудня, 2015. С. 30–33.
448. Яхно Т. П. Ефективне функціонування споживчого ринку в Україні. *Міжнародна науково-практична конференція*

«Економічні процеси глобалізації у кризовий та посткризовий періоди в Україні». Київ. 20 червня 2011. С. 80–82.

449. Яхно Т. П. Ефективний ланцюг розвитку споживчого ринку «споживач – виробник – держава». *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: економіка і менеджмент*. 2015. Вип. 14. С. 99–104.
450. Яхно Т. П. Європейський напрям – пріоритет зовнішньої політики України. *Збірник тез доповідей восьмої міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених «Економічний і соціальний розвиток України в ХХІ столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації»*. Тернопіль, 2011. С. 134–136.
451. Яхно Т. П. Исследование влияния альтернативной энергетики на экономическое развитие потребительского рынка Украины. *Устойчивое развитие*. 2013. № 6. С. 23–29.
452. Яхно Т. П. Макро- та мікроекономічні перешкоди у формуванні інфраструктури споживчого ринку України. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євроінтеграційний вибір України та проблеми макроекономіки»*. Одеса. 21–22 травня 2011. С. 55–57.
453. Яхно Т. П. Основні тенденції розвитку ринку електроенергетики в Україні. *Економіка розвитку: науковий журнал*. 2011. № 1 (57). С. 12–18.
454. Яхно Т. П. Особливості формування конкурентних стратегій фірми на світовому рівні. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Економічна*. 2011. Вип. 34. С. 325–330.
455. Яхно Т. П. Оцінка інвестиційного стану та привабливості України. *Міжнародна науково-практична конференція: «Зовнішні та внутрішні фактори впливу на формування та розвиток економік»*. 5–6 квітня 2013. Дніпропетровськ. Центр економічних досліджень та розвитку. С. 71–73.
456. Яхно Т. П. Підхід до оцінки внеску соціальної відповідальності бізнесу в соціально-економічний розвиток національної економіки країни. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2018. № 6. С. 76–84.
457. Яхно Т. П. Підходи до визначення сутності соціально-економічного розвитку національної економіки країни. *Науко-*

вий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі.
Серія Економічні науки: – Полтава : ПУЕТ, 2018. № 3.
С. 85–92.

458. Яхно Т. П. Підходи до формування моделі соціально-економічного розвитку національної економіки України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Збірник наукових праць ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України».* 2018. Випуск 4 (132). С. 3–9.
459. Яхно Т. П. Позиції розвитку ринкових взаємовідносин: «Споживач – виробник – держава». *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів ЛТЕУ «Актуальні проблеми економіки та торгівлі в сучасних умовах Євроінтеграції».* Львів. 10–11 травня 2018 р. С. 203–205.
460. Яхно Т. П. Роль економічної безпеки у формуванні споживчого ринку України. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів ЛТЕУ «Актуальні проблеми економіки та торгівлі в сучасних умовах Євроінтеграції».* Львів. 10–11 травня 2018 р. С. 203–205.
461. Яхно Т. П. Стан і особливості розвитку ринку молокопереробної промисловості України. *Актуальні проблеми економіки.* 2011. № 2 (116). С. 48–53.
462. Яхно Т. П. Стратегічне управління внутрішньо- і міжрегіональними потоками ресурсів товарів споживання. *Проблеми підвищення ефективності функціонування підприємств різних форм власності. Сборник наукових трудов.* Випуск 3. Том 2. Донецьк. 2010. С. 34–36.
463. Яхно Т. П. Стратегічні пріоритети виходу підприємства на зовнішній ринок. *Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики країн світу».* м. Луцьк, 13–14 жовтня, 2011р. С. 55–57.
464. Яхно Т. П. Дослідження стану науково-технологічної політики України: регіональний аспект. *Науково-технічна інформація: науково-практичний журнал.* Випуск 1(43). Київ : вид-во УкрІНТЕІ, 2010. С. 13–17.

465. Яхно Т. П., Гальків Л. І., Килин О. В. Суть децентралізаційних процесів та їх вплив на розвиток підприємництва в регіоні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Економічні науки*. 2018. Вип. 29(2). С. 56–59.
466. Яхно Т. П., Гузарова І. А. Роль зовнішньоекономічної діяльності підприємств у розвитку національної економіки. *Матеріали II Міжнародної конференції для студентів, аспірантів та молодих вчених економічних наук в сучасному суспільстві*». Львівська економічна фундація, 2011. С. 24–26.
467. Яхно Т. П., Гусаковська Т. О. Грошово-кредитна та податково-бюджетна політика України як фактори розвитку споживчого ринку. *Інфраструктура ринку*. 2018. № 25. С. 148–153.
468. Яхно Т. П., Гусаковська Т. О. Основні тенденції та ознаки економічних відносин в умовах постіндустріального суспільства. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: виклики постіндустріальної економіки», Львів, 18–19 травня 2017 р.* Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. С. 136–137.
469. Яхно Т. П., Гусаковська Т. О. Промислова політика України у відображенні змін споживчого ринку. *Бізнес Інформ: міжнародний науковий економічний журнал*. Харків : Видавничий дім «ІНЖЕК». 2018. № 10. С. 158–164.
470. Яхно Т. П., Гусаковська Т. О. Соціальний розвиток України у відображенні сучасного стану споживчого ринку. *Бізнес Інформ: міжнародний науковий економічний журнал*. Харків : Видавничий дім «ІНЖЕК». 2018. № 1. С. 201–206.
471. Яхно Т. П., Гусаковська Т. О. Споживчий ринок в опосередкуванні неоекономічних процесів відтворення людини та суспільства. *Бізнес Інформ: міжнародний науковий економічний журнал*. Харків : Видавничий дім «ІНЖЕК». 2017. № 1. С. 22–26.
472. Яхно Т. П., Гусаковська Т. О. Теоретико-методологічні засади формування паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання. *Пробле-*

- ми економіки: міжнародний науковий економічний журнал*. Харків : Видавничий дім «ІНЖЕК». 2017. № 3. С. 123–129.
473. Яхно Т. П., Гусаковська Т. О. Визначення рівня економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2017. № 28. С. 63–68.
474. Яхно Т. П., Дуран В. В. Особливості формування споживчих видатків в умовах трансформаційної економіки. *Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління*. 2013. № 2 (18). С. 45–53.
475. Яхно Т. П., Килин О. В. Сучасний контекст дослідження паритету державного регулювання споживчого ринку України. *Регіональна економіка та управління*. 2016. № 5 (12). С. 103–107.
476. Яхно Т. П., Макогін З. Я. Пріоритетні напрями формування інвестиційної співпраці України з країнами ЄС. *Економічний часопис-XXI: науковий журнал*. 2014. № 5–6. С. 21–24.
477. Яхно Т. П., Полякова Ю. В. Оптимізація варіантів вибору комерційних операцій в ринкових умовах. *Збірник наукових праць «Торгівля, комерція, підприємництво. Ринкова інфраструктура: суть, функції та побудова»*. Львів : вид-во ЛКА, 2001. С. 211–213.
478. Яхно Т. П., Семів Г. О. Вітчизняний ринок автомобільного пального в системі міжгалузевих зв'язків економіки України. *Інноваційна економіка: науково-виробничий журнал*. 2013. 8(46). С. 33–36.
479. Яхно Т. П., Шимановська-Діанич Л. М. Соціальна відповідальність бізнесу як чинник переходу національної економіки України від «економіки товару» до «економіки людини». *Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» «Соціально-економічні та правові чинники розвитку національної економіки України: облікові, аналітичні та контрольні аспекти в сучасних умовах інтеграції процесів»*. Полтава. 22 листопада 2018 року. Полтава : ПУЕТ, 2018. С. 57–59.

480. Яхно Т. П., Шимановська-Діанич Л. М. Теорії добробуту як теоретичне підґрунтя для визначення сутності сучасного споживчого ринку. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Збірник наукових праць ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»*. 2018. Випуск 3 (131). С. 140–146.
481. Яхно Т. П., Шимановська-Діанич Л. М., Манжура О. В. Соціальна відповідальність бізнесу у контексті формування постіндустріальної економіки в Україні. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2018. № 1. С. 80–88.
482. Яхно Т. П., Яхно П. Є. Роль потреб у формуванні та розвитку споживчого ринку. *Матеріали XXIV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку»*. 2016. С. 77–79.
483. Aldrich H. *Organizations Evolving*. L. : Sage, 1999.
484. Baker W. *Networking Smart*. N.Y. : McGraw Hill, 1994.
485. Bianchi P., Labory S. *Industrial Policy after the Crisis: the Case of the Emilia-Romagna Region in Italy*. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/01d3/6f4da5e8af6bf81d86a786ae199dc142b37e.pdf> (Last accessed: 02.11.2017).
486. Borowska A. *Zmiany w spuyciu produktow pochodzenia zwierzkegow Polscewlatah 1989–1998. Stowarzyszenie ekonomistywrolnictwaiagrobiznesu : rocznikinaukowe. Warszawa ; Poznac ; Zамоньж. 2000. Т. 2, з. 3. С. 196–202.*
487. Burt R. S. *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge: Harvard University Press, 1995.
488. Carroll G. *Ecological Models of Organizations*. Cambridge: Ballinger, 1988.
489. Carroll G. *Organizational Ecology. Annual Review of Sociology*. 1984. Vol. 10. P. 71–93.
490. Carruthers B. *When is the State Autonomous? Culture, Organization Theory, and the Political Sociology of the State. Sociological Theory*. 1994. Vol. 12. No. 1. P. 19–44.
491. Cohen E. *Theoretical foundations of industrial policy. EIB Papers*. 2006. Vol. 11. № 1. P. 85–106.

492. Collins R. *Theoretical Sociology*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1988. P. 415–419.
493. DOING BUSINESS-2017. URL: <http://www.doingbusiness.org> (Last accessed: 02.10.2018).
494. European B2C E-commerce Report 2016. URL: <http://www.uadm.com.ua> (Last accessed: 02.11.2017).
495. Evans P. B. *Embedded Autonomy*. Berkeley: University of California Press, 1995.
496. Fligstein N. *Architecture of Markets: An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies*. Princeton: Princeton University Press, 2001.
497. Friedland R., Robertson A. F. *Beyond the Marketplace. Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society* / Ed. by R. Friedland, A.F. Robertson. N.Y. : Aldine de Gruyter, 1990. P. 7, 11.
498. Friedman M. *Capitalism and Freedom*, Chicago : The University of Chicago Press. 2002. 230 p.
499. GDP per capita. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD> (Last accessed: 02.10.2018).
500. Hannan M., Freeman J. *Organizational Ecology*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1989.
501. Hawley A. *Human Ecology*. N.Y. : Ronald, 1950.
502. Hayek F. *Capitalism and the Historians*. Chicago. 1954. 196 p.
503. Hayek F. *The Pure Theory of Capital*. Chicago : The University of Chicago Press, 2007. 464 p.
504. Human Development Report. Concept and Measurement of human development. 1990. New York: Oxford University Press, 1990. URL: http://hdr.undp.org/reports/global/1990/en/pdf/hdr_1990_ch1.pdf (Last accessed: 02.11.2017).
505. Jagd S. *French Economics of Convention and Economic Sociology. Экономическая социология*. 2004. Т. 5. № 4. С. 22–36.
506. Krugman P. R., Obstfeld M. *International economics: Trade and policy*. Boston : Pearson Education, 2015. 336 p.
507. Morgenthau H. J. *Politics among Nations*. New York, 2013. 124 p.

508. Orru M., Biggart N., Hamilton G. *The Economic Organization of East Asian Capitalism*. L. : Sage, 1997.
509. Ott K. *The Case for Strong Sustainability*. Greifswald: Steinbecker Verlag Ulrich Rose, 2003. URL: http://www.umwethik.botanik.uni-greifswald.de/booklet/8_strong_sustainability.pdf. (Last accessed: 02.11.2018).
510. Pack H., Saggi K. The case for industrial policy: a critical survey. *World Bank Research WorkingPaper*. 2006. № 3839. P. 51.
511. Powell W., DiMaggio P. *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago : University of Chicago Press, 1991.
512. Price V. C. *Industrial policies in the European Community. Macmillan for the Trade Policy Research Centre. 1981. Vol. 4.*
513. Punj G., Stewart D. W. Cluster analysis in marketing research: review and suggestions for application. *Journal of Marketing Research*. 1983. № 20. P. 134–148.
514. Rodrik D. *Industrial Policy for the Twenty-First Century : CEPR Discussion Papers. Centre for Economic Policy Research*. 2004. № 4647. 45 p.
515. Romesburg C. *Cluster Analysis for Researchers*. Morrisville, North Carolina : Lulu.com, 2004. 344 p.
516. Sen A. K. *Capability and Well-being. In the Quality of Life*. Oxford : Clarendon Press, 1993.
517. Spykman, N. J. *Methods of Approach to the Study of National Economy. Proceeding of the Fifth Conference of Teachers of International Law and Related Subjects*. Washington, 2013. 455 p.
518. *The Future of Sustainability: Re-thinking Environment and Development in the Twenty-first Century*. Report of the IUCN. – 29–31 January, 2006. URL: http://www.cmsdata.iucn.org/downloads/iucn_future_of_sustainability.pdf (Last accessed: 02.12.2017).
519. *The worldbank*. URL: <http://www.worldbank.org> (Last accessed: 02.02.2019).

520. UNIDO. Industrial Development Report. UNIDO, 2013. URL: https://www.unido.org/sites/default/files/2013-12/UNIDO_IDR_2013_main_report_0.pdf (Last accessed: 02.02.2019).
521. United Nations Conference on Trade and Development. URL: <http://www.unctad.org/en/docs/c2emd10r1.en.pdf> (Last accessed: 02.02.2019).
522. Warwick K., Beyond Industrial Policy: Emerging Issues and New Trends. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*. 2013. No. 2, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/5k4869clw0xp-en> (Last accessed: 02.02.2019).
523. White H. Where Do Markets Come from? *American Journal of Sociology*. 1981. Vol. 87. P. 517–547.
524. Wilkinson Paul. National Economy: A Very Short Introduction / Paul Wilkinson. – GB: Oxford University Press, 2014. – 160 p.
525. Williamson O. E. Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications. N.Y. : Free Press, 1975.
526. Yahno T. P. Analiza Konkurencyjnej pozycji krajowego przemyslu mleczarskiego w okresie przejsciowym. *Zeszyty naukowe (Warszawa ALMAMER Szkoła Wyższa)*. № 2. 2013. C. 227–235.
527. Yahno T. P. The directions of socialization of the national economy of Ukraine as an important condition for its socio-economic development. Materials of the 17th International Scientific Conference «Information Technologies and Management» (Riga, Lithuania, April 25–26, 2018). Riga. ISMA. 2018. C. 118–120.
528. Zelizer V. *Morals and Markets: The Development of Life Insurance in the United States*. New Brunswick, N.J. : Transaction Books, 1983.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1 – Сутність терміну «розвиток системи»

Автор	Зміст
Василенко В. О. [62, с. 101]	Це не разові перетворення з метою досягнення «найкращого» (а тому і споконвічного) стану системи, а процес, що не припиняється в часі, плин якого не завжди відбувається постійно і безупинно, найчастіше йде стрибкоподібно з подоланням різних по глибині й охопленню криз
Раєвнева О. В. [317, с. 108]	Унікальний процес трансформації відкритої системи в просторі і часі, який характеризується перманентною зміною глобальних цілей його існування шляхом формування нової дисипативної структури і переводом його в новий атрактор функціонування
Шубравська О. В. [433, с. 37]	Процес переходу системи з одного стану в інший, що супроводжується зміною її якісних і кількісних характеристик
Пономаренко В. С., Трийд О. М., Кизим М. О. [287, с. 62]	Процес кількісно-якісних змін у системі, ускладнення структури і складу, в результаті чого підвищується її опірність дестабілізуючому впливу зовнішнього середовища й ефективність функціонування
Афанасьєв Н. В., Рогожин В. Д., Рудика В. І. [18, с. 27]	Об'єктивна зміна тільки якісних характеристик системи, обумовлена як фундаментальними законами природи (єдності і боротьби протилежностей, переходу кількість у якість, розвитку суспільства по спіралі і нагору), так і закономірностями функціонування конкретних систем (старіння устаткування, нагромадження досвіду і знань співробітниками, виснаження природних ресурсів) при якій формуються нові властивості системи.
Авер'янов О. М. [3, с. 244–245]	Розвиватися – це означає підвищувати рівень організації (упорядкованості), що робить можливим розвиток системи. Можливими шляхами підвищення рівня організації систем є удосконалення елементів, підсистем, взаємозв'язків між ними і з оточуючим середовищем, просторово-часових характеристик, підвищення рівня розвитку всіх систем

Автор	Зміст
Краснокутська Н. В. [174, с. 490]	Розвиток – це накопичення змін, які руйнують рівновагу і збалансованість у соціоекономічній системі та створюють умови економічного зростання, переходу системи в нову якість... Економічний розвиток як поступальний рух на шляху підвищення ефективності системи відбувається нерівномірно
Циба Т. Є. [415, с. 118]	Розвиток – це особливий тип руху, що характеризує прогресивний характер взаємодії речей. У свою чергу, рух – це засіб існування матерії, її невід’ємний атрибут, що являє зміну взагалі. Ці поняття органічно пов’язані. Будь-який розвиток є рух, але не будь-який рух є розвиток. Рух від нижчого до вищого, від простого до складного (прогрес) характеризується як процес функціонального збагачення систем, що розвиваються, розширення їх зовнішніх і внутрішніх зв’язків
Коротков Е. М. [11]	Розвиток – це сукупність змін, що ведуть до появи нової якості і укріплення життєвого рівня системи, її здатності здійснювати опір руйнівним силам зовнішнього середовища. Розвиток – це придбання нової якості, що визначає підсилення і стійкість життєдіяльності організації (фірми), її зростання
Богданов О. О. [42, с. 86–87]	Зростання і розвиток – взаємопов’язані елементи. Зростання – це зміна фізичних параметрів системи (товщини, довжини, висоти, ваги і т. ін.), а розвиток – це перш за все зміна якісних параметрів системи (структури і організації системи). Зростання є необхідною передумовою розвитку. Щоб будь-який об’єкт матеріального світу розвивався він повинен зростати. Іншими словами зростання – це складова розвитку... Розвиток без зростання не можливий, але зростання без розвитку може мати місце
Моїсєєв М. М. [236]	Ріст – це процес кількісних змін у вдосконаленні тієї або іншої системи. Якщо не вдається знайти якісних змін – це ріст. Про дозрівання і ріст говорять, бажаючи підкреслити генетичний характер розвитку. Розвиток, дозрівання і ріст взаємозалежні: дозрівання і ріст – зміни кількісні, які є основою для розвитку якісних змін... В остаточній формі організм (система) є продуктом не тільки функціонального дозрівання, а й функціонального розвитку: він функціонує, розвиваючись, і розвивається, функціонуючи

Автор	Зміст
Афанасьєв В. Г. [17]	Розвиток – це процес незворотних, спрямованих і закономірних змін, який призводить до виникнення кількісних, якісних і структурних перетворень структури і функцій організаційної системи. Основними властивостями розвитку, що відрізняють його від всіх інших змін, є незворотність, спрямованість, закономірність
Трийд О. М. [390]	Розвиток складної системи являє собою постійну зміну фаз поведінки і переходів яка проявляється в постійній перебудові системи, її підсистем і елементів. При цьому розвиток соціально-економічної системи являє собою обрану модель довгострокових стратегій, які необхідно реалізовувати для досягнення поставлених перед ним цілей
Кошельнік В. М. [175]	Трансформаційний процес закономірних якісно-кількісних фазових змін економічної системи в довготерміновому періоді, які відбуваються з мобілізацією обмежених економічних ресурсів під впливом боротьби співвідношень потреб і інтересів суспільства, які підпорядковуються впливу загальних і спеціальних економічних законів, що діють тільки в умовах бізнес-середовища з її виробничо-господарськими відносинами і відображають причинно-наслідкові зв'язки соціально-економічних явищ для досягнення іншого стану системи, який буде мати більш високий рівень супротиву дестабілізуючому впливу зовнішнього середовища, високий рівень ефективності функціонування і забезпечить її високу життєздатність у поточній, середньотривалій та довгостроковій перспективі

Додаток Б

Таблиця Б.1 – Типи розвитку соціально-економічних систем

Характеристична ознака	Типи розвитку систем
1. Залежно від характеру зміни якісних параметрів	– прогресивний; – регресивний.
2. Залежно від швидкості розвитку	– еволюційний; – революційний.
3. Залежно від збалансованості (пропорційності) розвитку	– стійкий; – нестійкий.
4. Залежно від типовості змін, що відбуваються у процесі розвитку	– традиційний; – інноваційний.
5. Залежно від врахування стану зовнішнього середовища	– гнучкий; – негнучкий.
6. Залежно від досягнення об'єктивної мети (призначення)	– позитивний; – негативний.
7. Залежно від керованості процесами розвитку	– керований; – некерований (ситуативний, адаптивний)
8. Залежно від ефективності функціонування	– ефективний; – не ефективний.
9. Залежно від рівня ресурсного забезпечення розвитку	– екстенсивний; – інтенсивний.
10. Залежно від порушення параметрів життєздатності	– безкризовий; – кризовий; – післякризовий.
11. Залежно від предметної сфери змін	– продуктовий; – територіальний; – збутовий; – інвестиційний; – організаційний; – ринковий (конкурентний).
12. Залежно від ступеню гармонійності	– гармонійний; – негармонійний.

Джерело: [узагальнено та доповнено автором на основі 191; 273]

Додаток В

Таблиця В.1 – Класифікація та характеристика видів розвитку соціально-економічної системи

Класифікаційна ознака	Види розвитку	Характерні особливості
1. За об'єктом змін	1.1. Організаційний розвиток	Зміни, які призводять до удосконалення (погіршення) системи управління соціально-економічною системою: структурний розвиток; функціональний розвиток.
	1.2. Техніко-технологічний розвиток	Зміни в техніко-технологічній підсистемі соціально-економічної системи, що призводять до підвищення (пониження) рівня прогресивності технологічних процесів, рівня технічної ефективності її функціонування
	1.3. Соціально-психологічний розвиток	Зміни, які зумовлюють покращання (погіршення) соціально-психологічного клімату в країні (суспільстві), а також його перехід на якісно новий рівень
	1.4. Економічний розвиток	Зміни, які забезпечують кількісне нарощування ресурсного потенціалу та якісне вдосконалення базових елементів формотворчих структур соціально-економічної системи, призводять до вдосконалення (погіршення) методів, способів, форм економічних розрахунків та економічної діяльності в цілому
	1.5. Соціально-економічний розвиток	Зміни які відбуваються за рахунок розвитку соціально-економічного потенціалу соціально-економічної системи, забезпечують трансформацію відносин між економічними суб'єктами та соціальними групами населення та сприяють зміцненню соціально-політичної стабільності в країні, підвищенню рівня якості життя населення, зростанню ефективності всіх сфер діяльності національної економіки

Класифікаційна ознака	Види розвитку	Характерні особливості
2. За масштабом змін	2.1. Загальносистемний розвиток	Сукупність змін, що відбуваються в цілому в соціально-економічній системі в наслідок удосконалення (погіршення) загальносистемних процесів
	2.2. Внутрісистемний (локальний) розвиток	Сукупність змін, які відбуваються у підсистемах соціально-економічної системи, за рахунок розвитку окремих сфер діяльності, окремих процесів або функцій
3. За характером зміни якісних параметрів	3.1. Прогресивний розвиток	Процеси, які забезпечують підвищення ефективності функціонування соціально-економічної системи, підвищення якості її функціонування. Розвиток відбувається «від нижчого до вищого»
	3.2. Регресивний розвиток	Процеси, які призводять до погіршення або незмінності ефективності функціонування соціально-економічної системи, зниження або фіксації на певному рівні якості її функціонування. Розвиток відбувається «від вищого до нижчого»
4. За типом тренду	4.1. Лінійний розвиток	Зміни, загальний напрямок яких може бути апроксимований у лінійну функцію
	4.2. Нелінійний розвиток	Зміни, загальний напрямок яких не може бути апроксимований у лінійну функцію
5. За характером змін	5.1. Спрямований розвиток	Зміни, що виникають та впливають на соціально-економічну систему у одному напрямку (однаковим чином)
	5.2. Циклічний розвиток	Зміни, що відбуваються у безперервно повторюваній послідовності і характеризуються коливанням ефективності функціонування соціально-економічної системи

Класифікаційна ознака	Види розвитку	Характерні особливості
5. За характером змін	5.3. Спіральний розвиток	Зміни, що відбуваються у безперервно повторюваній послідовності і характеризуються не тільки циклічними коливаннями показників (параметрів) функціонування соціально-економічної системи, але й їх переходом на якісно новий рівень
6. За швидкістю	6.1. Еволюційний (рівномірний) розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються з однаковою швидкістю, або з однаковим прискоренням: рівноприскорений розвиток; рівноуповільнений розвиток
	6.2. Революційний (нерівномірний) розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються зі змінною швидкістю або зі змінним прискоренням: нерівномірно прогресуючий розвиток; стрибкоподібний розвиток інше
7. За природою ключового критерію	7.1. Абсолютний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, що можуть бути виміряні у вартісних, натуральних або умовних одиницях та призводять до абсолютного зростання або зменшення показників її функціонування
	7.2. Відносний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, що можуть бути виміряні відносно інших економічних показників, їх зростання або зменшення (зв'язків, параметрів)
8. За рівнем невизначеності процесів	8.1. Реальний (прогнозований) розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, що можуть бути передбачені керівництвом країни з достатньою ймовірністю
	8.2. Випадковий розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, що не можуть бути передбачені керівництвом країни з достатньою ймовірністю
9. За рівнем ресурсного забезпечення розвитку	9.1. Екстенсивний (кількісний) розвиток	Зміни у соціально-економічній системі та ефективності її функціонування, що досягаються за рахунок кількісного зростання чинників виробництва

Класифікаційна ознака	Види розвитку	Характерні особливості
9. За рівнем ресурсного забезпечення розвитку	9.2. Інтенсивний (якісний) розвиток	Зміни соціально-економічної системи та ефективності її функціонування, що досягаються за рахунок якісного покращання (погіршення) способів, методів або технології використання чинників виробництва (підвищення їх якісного рівня)
10. За можливістю управління змінами	10.1. Керований розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються під впливом свідомих і цілеспрямованих дій керівництва країни або спеціально створених зв'язків
	10.2. Спонтанний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які не є результатом свідомих і цілеспрямованих дій керівництва країни, а виникають випадковим чином
11. За загальнодержавною стратегією	11.1. Адаптивний розвиток	Зміни, в основі яких покладено пристосування характеру функціонування соціально-економічної системи до поточних умов діяльності (внутрішнього та зовнішнього характеру)
	11.2. Реактивний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі які мають своєю причиною зміни першого рівня аналізу
	11.3. Випереджаючий розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, що передують іншим змінам другого рівня аналізу
12. Залежно від мети	12.1. Простий розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які не забезпечують її перехід на якісно новий рівень функціонування
	12.2. Розширений розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які забезпечують її перехід на якісно новий рівень функціонування
13. За рівнем складності	13.1. Елементний розвиток	Зміни що виникають і протікають в межах одного структурного елемента, процесу і т. ін. і не чинять значного впливу на інші характеристики соціально-економічної системи

Класифікаційна ознака	Види розвитку	Характерні особливості
13. За рівнем складності	13.2. Інтегральний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які виникають, протікають та впливають на декілька структурних елементів, процесів і т. ін., впливаючи на аналогічні процеси
	13.3. Системний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які виникають, протікають та впливають на декілька структурних елементів, процесів і т. ін. та справляють значний вплив на усі характеристики національної економіки
14. За середовищем розвитку	14.1. Внутрішній розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються під впливом чинників внутрішнього середовища
	14.2. Зовнішній розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються під впливом чинників зовнішнього середовища
	14.3. Змішаний розвиток	Зміни соціально-економічній системі, які відбуваються під впливом чинників як зовнішнього так і внутрішнього середовища
15. За терміном розвитку	15.1. Ретроспективний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які охоплюють ретроспективний стан її розвитку
	15.2. Поточний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які охоплюють поточний стан її розвитку
	15.3. Перспективний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які охоплюють перспективний стан її розвитку
16. За потенціалом розвитку	16.1. Виробничий розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок розвитку виробничого потенціалу
	16.2. Трудовий розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок розвитку трудового потенціалу
	16.3. Управлінський розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок розвитку управлінського потенціалу

Класифікаційна ознака	Види розвитку	Характерні особливості
16. За потенціалом розвитку	16.4. Інформаційний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок розвитку інформаційного потенціалу
	16.5. Організаційний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок розвитку організаційного потенціалу
	16.6. Ринковий розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок розвитку ринкового потенціалу
	16.7. Фінансовий розвиток	Зміни соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок розвитку фінансового потенціалу
	16.8. Інноваційний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок розвитку інноваційного потенціалу
	16.9. Інтелектуальний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок розвитку інтелектуального потенціалу
	16.10. Технологічний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок розвитку технологічного потенціалу
	16.11. Креативний розвиток	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок розвитку креативного потенціалу
17. За цільовим рухом розвитку	17.1. Векторний розвиток	Безперервні послідовні зміни стану соціально-економічної системи за умов збереження її єдності та цілісності, які обмежені певними обов'язковими умовами або надцілями та передбачають наявність та конкретизацію вектору розвитку у формі цілей або надцілей
	17.2. Квазіхаотичний	Зміни які здійснюється без формалізації вектору розвитку (або за умов існування такого вектору поза межами суб'єкта розвитку, або за умов відсутності його конкретизації в системі управління соціально-економічною системою)

Продовж. дод. В
Продовж. табл. В1

Класифікаційна ознака	Види розвитку	Характерні особливості
18. За кількістю векторів розвитку	18.1. Одновекторний	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок виділення одного вектору розвитку
	18.2. Багатовекторний	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок виділення декількох векторів розвитку
	18.3. Фронтальний	Зміни у соціально-економічній системі, які відбуваються за рахунок виділення декількох векторів розвитку, які є односпрямованими або, як мінімум, несуперечливими, і охоплюють різні функціональні підсистеми соціально-економічній системі або її поведінку

Джерело: [систематизовано та доповнено автором на основі 29; 40; 68; 71; 74; 88; 85; 105; 144; 216; 221; 276; 287; 317; 325; 419; 420; 427; 428]

Додаток Г

Таблиця Г.1 – Моделі державного впливу на добробут

Модель	Характерні ознаки
Ліберальна (класична)	<p>Ринок є ідеальним організаційним механізмом формування добробуту</p> <p>Економічна політика невтручання «laissez-faire».</p> <p>Держава визначає правове поле здійснення ринкових процесів формування добробуту</p> <p>Підтримка конкурентного порядку через створення правових норм, які виключають концентрацію економічної влади окремих угруповань і їх тиск на уряд з метою перерозподілу добробуту на їх користь</p> <p>Держава повинна слідкувати лише за зміною грошової маси, а вільна ринкова економіка сама буде забезпечувати процес розширеного відтворення добробуту (монетарна ліберальна модель)</p> <p>Держава взагалі не повинна вмішуватися в спонтанні природні процеси відтворення добробуту, які розвиваються еволюційним шляхом подібно законам природи</p>
Неокласична	<p>Держава забезпечує правовий порядок, який захищає приватну власність і ринкову свободу</p> <p>Держава підтримує вільну конкуренцію, не припускає монополізації ринку і забороняє недобросовісну конкуренцію</p> <p>Держава забезпечує виробництво і доступність суспільних благ, усунення зовнішніх ефектів</p> <p>Перерозподіл доходів має реалізовувати принцип соціальної справедливості для зростання добробуту, не викривляючи ринкових процесів</p>
Соціальне ринкове господарство	<p>Держава забезпечує підтримку конкурентних умов для розкриття соціальних переваг ринку</p> <p>Координація, приведення до рівноваги економічної ефективності ринка з соціальними цілями суспільства</p>
Неокейнсіанська	<p>Максимальне втручання держави в основні ринкові механізми виробництва і розподілу з метою підвищення рівня добробуту</p> <p>Розповсюдження функцій держави до відповідальності суспільства за добробут громадян, надання не просто мінімального оптимального обсягу благ і послуг найбільш вразливим групам населення, а оптимального їх обсягу, який задовольняє потреби основних категорій населення</p>

Джерело: [узагальнено автором на основі 94; 106; 118; 123; 136; 246; 277; 285; 290; 319; 338; 344]

Додаток Д

Вихідні дані для аналізу впливу факторів на динаміку ВВП в Україні за 2002–2017 рр.

Таблиця Д.1 – Дані спостережень

Період	y	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅	x ₆
2002	4 681,9	0,994	39 691	89 300	27 466,172	8 914 523,05	13 061 809,37
2003	5 591,5	1,082	49 994	83 800	34 445,866	14 238 165,67	20 798 128,41
2004	7 272,9	1,123	67 556	78 500	47 356,756	17 243 188,06	24 475 236,86
2005	9 371,6	1,103	94 332	75 200	66 504,06	18 322 064,79	30 202 710,51
2006	11 630,2	1,116	129 952	73 600	87 457,696	19 465 929,2	36 226 307,2
2007	15 496,5	1,166	178 233	71 900	114 960,285	23 965 074,8	47 142 667,7
2008	20 494,9	1,223	246 903	69 200	155 795,793	34 798 632,7	66 752 493,5
2009	19 832,3	1,123	230 955	65 300	155 663,67	24 979 736,1	40 320 284,6
2010	23 600,4	1,091	280 890	64 800	180 612,27	24 979 736,1	40 320 284,6
2011	28 813,9	1,046	350 059	64 200	216 686,521	34 555 523,3	60 150 714
2012	30 912,5	0,998	405 114	62 200	238 612,146	39 737 833,4	63 696 458,7
2013	31 988,7	1,005	433 081	59 800	247 722,332	44 993 593,3	71 498 223
2014	35 834	1,249	438 343	49 600	253 362,254	34 119 858,2	43 376 459,9
2015	46 210,2	1,433	487 558	49 600	283 271,198	25 923 982,3	30 073 467,6
2016	55 853,5	1,124	555 975	49 300	310 234,05	25 591 410,9	28 670 076,1
2017	70 224,3	1,144	586 330,1	39 300	306 650,6423	25 565 381,7	28 946 627,8

Таблиця Д.2 – Вихідні дані для кореляційно-регресійного аналізу

Період	y	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅	x ₆
2002	8,451459289	-0,00602	10,58888	11,39976	10,22071042	16,00319231	16,38520322
2003	8,629002866	0,078811	10,81966	11,33619	10,44714427	16,47143664	16,85037356
2004	8,891910391	0,116004	11,12071	11,27085	10,76546477	16,66292773	17,01317242
2005	9,145439118	0,098034	11,45458	11,22791	11,10501828	16,72361662	17,22344223
2006	9,361360442	0,109751	11,77492	11,2064	11,37891048	16,78417627	17,40529613
2007	9,648369471	0,153579	12,09085	11,18303	11,652342	16,99210811	17,66868904
2008	9,927931354	0,201307	12,41675	11,14476	11,95630141	17,36508865	18,01650221
2009	9,895067201	0,116004	12,34998	11,08675	11,955453	17,0335755	17,51236524
2010	10,06901894	0,087095	12,54572	11,07906	12,10410786	17,0335755	17,51236524
2011	10,26861319	0,044973	12,76586	11,06976	12,28620698	17,35807796	17,91236387
2012	10,33891591	-0,002	12,91192	11,03811	12,38259469	17,49781427	17,96963953
2013	10,37313799	0,004988	12,97868	10,99876	12,42006377	17,62203067	18,08518315
2014	10,48665244	0,222343	12,99076	10,81175	12,44257558	17,34539012	17,58542745
2015	10,74095583	0,35977	13,09716	10,81175	12,55416001	17,07067906	17,21915387
2016	10,93048747	0,116894	13,22848	10,80568	12,64508229	17,05776734	17,17136449

Додаток Е

Регресійний аналіз даних щодо впливу факторів на рівень ВВП в Україні на душу населення

<i>y</i>	<i>x</i> ₂	<i>x</i> ₃	<i>x</i> ₄
8,4515	10,5889	11,3998	10,22071042
8,6290	10,8197	11,3362	10,44714427
8,8919	11,1207	11,2709	10,76546477
9,1454	11,4546	11,2279	11,10501828
9,3614	11,7749	11,2064	11,37891048
9,6484	12,0908	11,1830	11,652342
9,9279	12,4168	11,1448	11,95630141
9,8951	12,3500	11,0867	11,955453
10,0690	12,5457	11,0791	12,10410786
10,2686	12,7659	11,0698	12,28620698
10,3389	12,9119	11,0381	12,38259469
10,3731	12,9787	10,9988	12,42006377
10,4867	12,9908	10,8117	12,44257558
10,7410	13,0972	10,8117	12,55416001
10,9305	13,2285	10,8057	12,64508229

Регресійна статистика

	0,997270001
<i>R</i> -квадрат	0,994547455
Нормований <i>R</i> -квадрат	0,993184319
Стандартна похибка	0,067183384
Спостереження	16

Дисперсійний аналіз

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	Значимість <i>F</i>
Регресія	3	9,879415	3,293138	729,6023845	7,68836E-14
Залишок	12	0,054163	0,004514		
Всього	15	9,933579			

Продовж. дод. Е

	Коефіцієнти	Стандартна похибка	t-статистика	P-значення	Нижні 95 %	Верхні 95 %	Нижні 95,0 %	Верхні 95,0 %
У-перетин	13,327281	2,864002	4,653377	0,00055	7,0871570	19,5674	7,087157	19,56741
x ₂	1,0469132	0,510383	2,05123	0,06273	-0,065116	2,15894	-0,06512	2,158943
x ₃	-1,040524	0,221997	-4,68711	0,000525	-1,524214	-0,55683	-1,52421	-0,55683
x ₄	-0,403946	0,526217	-0,76764	0,4575393	-1,550475	0,74258	-1,55048	0,742583

Додаток Ж

Таблиця Ж.1 – Оцінка домогосподарствами ознак бідності та позбавлень особи в сучасному українському суспільстві протягом 2015–2017 рр.

Види позбавлень	Усі особи, які проживають в домогосподарствах				Потернали від позбавлення особи, що проживають							
	які вважали ознаками бідності		які потерпали від позбавлення		у міських домогосподарствах		у сільських домогосподарствах		у домогосподарствах з дітьми		у домогосподарствах без дітей	
	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Економічна депривація												
Харчування												
недостатність коштів для												
– того, щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування	99,7	99,7	11,0	9,1	10,2	8,7	12,5	9,8	11,2	7,7	10,7	10,7
– споживання страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день	97,3	97,0	28,4	24,5	27,2	23,3	30,6	26,9	28,8	22,9	28,0	26,4
Непродовольчі товари												
недостатність коштів для												
– оновлення за потребою верхнього одягу та взуття для холодної пори року для дорослих один раз на 5 років	99,0	98,6	30,2	25,8	30,0	24,5	30,5	28,4	31,0	23,7	29,3	28,4
– придбання за потребою нового одягу та взуття для дітей	99,4	99,1	14,7	12,4	14,1	11,2	15,9	14,6	27,4	22,9	–	–
відсутність												
– телевізора	97,5	97,3	1,5	1,7	1,2	1,6	2,0	2,1	1,3	1,4	1,6	2,1

Продовж. дод. Ж
Продовж. табл. Ж1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
– холодильника	99,1	99,3	1,9	2,2	1,3	1,8	3,1	2,8	1,6	1,9	2,3	2,5
– телефона (в т. ч. мобільного)	93,1	95,3	1,6	2,0	1,0	1,3	2,8	3,2	1,1	1,5	2,3	2,4
– комп'ютера	82,1	85,2	14,9	14,0	9,6	9,5	25,1	22,9	15,8	13,7	13,8	14,4
– пральної машини	95,4	96,5	7,8	8,5	5,3	6,1	12,8	13,3	6,3	7,3	9,6	10,0
– автомобіля	70,5	70,7	28,8	28,5	26,5	25,6	33,4	34,4	32,1	31,6	25,0	25,0
Житлові умови домогосподарства												
відсутність у зв'язку з недостатністю коштів												
– житла у нормальному стані (протікає дах, вологі стіни/підлога/фундамент або гнилі віконні рами чи підлога)	99,6	99,7	8,4	9,7	6,8	8,4	11,6	12,2	8,5	9,3	8,4	10,1
– водогону у житлі	95,0	96,4	16,6	15,1	5,2	4,9	38,5	35,1	15,3	13,1	18,1	17,5
– ванної або душової кімнати всередині житла	94,4	95,7	19,0	17,4	7,4	7,1	41,4	37,7	17,8	15,0	20,4	20,2
– туалету зі зливом всередині житла	93,4	94,3	22,0	20,6	8,6	7,8	47,9	45,7	20,5	18,7	23,6	22,9
недостатність коштів для												
– своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі	99,2	98,8	19,6	25,3	20,0	25,5	18,8	25,0	20,4	25,1	18,6	25,5
– підтримування достатньо теплої температури у своєму житлі (на придбання палива, обігрівача тощо) протягом опалювального сезону	99,1	98,9	24,2	25,6	20,1	21,7	32,3	33,3	23,1	24,2	25,5	27,4

Продовж. дод. Ж
Продовж. табл. Ж1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
– своєчасної та в повному обсязі оплати орендних, іпотечних платежів, платежів за споживчими кредитами тощо	94,3	93,3	3,7	7,6	4,1	8,3	3,1	6,4	4,7	9,1	2,6	5,9
наявність житлової площі, що не перевищує												
– 5 м ² на особу	97,2	96,7	5,5	4,9	6,9	6,3	2,8	2,2	7,9	6,8	2,7	2,7
Охорона здоров'я												
– недостатність коштів для оплати необхідних послуг лікаря (крім стоматолога) у медичному закладі (за відсутністю або складністю отримання таких послуг на безоплатній основі), аналізів, обстежень, процедур, призначених лікарем	99,2	99,4	28,3	27,1	26,8	25,4	31,1	30,5	25,8	23,7	31,1	31,2
– ліків та медичного приладдя, призначених лікарем	99,4	99,4	31,7	29,6	30,6	27,9	33,8	33,0	28,6	25,9	35,3	33,9
лікування в стаціонарі без проведеної хірургічної операції (за відсутністю таких послуг на безоплатній основі) або життєво необхідної хірургічної операції (крім косметичної) та	99,3	99,2	27,3	27,8	25,8	26,6	30,3	30,1	23,6	23,2	31,7	33,2

Продовж. дод. Ж
Продовж. табл. Ж1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
подальшого пов'язаного з цим лікування в стаціонарі (за відсутністю таких послуг на безоплатній основі)												
Освіта та дошкільне виховання												
недостатність коштів для												
– отримання будь-якої професійної освіти	96,6	96,8	9,9	8,3	8,9	7,6	11,7	9,9	14,1	11,2	4,9	5,0
Відпочинок та дозвілля												
недостатність коштів для												
– тижневого сімейного відпочинку не вдома один раз на рік	92,3	92,3	54,5	51,7	53,6	48,2	56,4	58,5	57,9	53,5	50,6	49,6
Фінансові можливості домогосподарства щодо задоволення неочікуваних необхідних витрат												
– відсутність можливості дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних ресурсів	94,7	95,9	64,0	59,9	63,1	57,6	65,7	64,6	64,9	58,8	63,0	61,2
Характеристика фізичного та соціального середовища місцевості проживання домогосподарства												

Продовж. дод. Ж
Продовж. табл. ЖІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
– шум від сусідів чи шум з вулиці (транспортний рух, підприємство, фабрика тощо)	86,2	87,0	8,7	8,3	10,6	10,8	5,1	3,4	9,3	8,8	8,0	7,7
– забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо)	93,2	92,9	16,0	12,8	19,8	16,3	8,8	5,9	16,0	12,7	16,0	12,9
– злочини, насилля, акти вандалізму у районі	95,4	96,5	7,8	8,5	5,3	6,1	12,8	13,3	6,3	7,3	9,6	10,0
Розвиток інфраструктури												
Відсутність поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі	95,4	93,9	5,8	7,2	2,8	3,3	11,7	14,6	4,8	6,5	7,0	7,9
Відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги (перукарень, пралень, хімчистки, ремонту одягу, взуття та побутової техніки тощо)	95,0	94,0	21,7	20,0	5,8	4,7	52,4	50,1	22,3	19,7	20,9	20,5
Відсутність поблизу житла медичної установи (фельдшерсько-акушерського пункту, лікарської амбулаторії, поліклініки тощо), аптеки	98,3	98,1	12,1	13,3	5,7	6,2	24,5	27,2	11,7	12,8	12,6	13,9

Продовж. дод. Ж
Продовж. табл. Ж1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги	99,0	99,1	15,1	15,0	2,6	3,1	39,4	38,2	15,5	14,5	14,6	15,5
Відсутність поблизу житла дошкільних закладів (дитячих садків, ясел)	97,4	96,5	3,7	3,6	1,9	1,9	7,2	6,9	6,9	6,6	–	–
Відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвиненою інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти тощо)	97,2	98,2	9,2	9,1	2,5	2,1	22,0	23,0	9,5	9,2	8,8	9,1

Додаток 3

Регресійний аналіз даних про наявні доходи населення та
обсяг роздрібного товарообороту в Україні за 2017 р.

Таблиця 3.1 – Дані спостережень

Спостереження	Наявний дохід у розрахунку на одну особу, грн	Обсяг роздрібного товарообороту, млн грн
1	2 938	39 691
2	3 400,3	49 994
3	4 468,4	67 556
4	6 332,1	94 332
5	7 771	129 952
6	10 126	178 233
7	13 716	246 903
8	14 373	230 955
9	18 486	280 890
10	21 638	350 059
11	25 206	405 114
12	26 719	433 081
13	26 782	438 343
14	31 044	487 558
15	35 610	555 975

Таблиця 3.2 – Вихідні дані для кореляційно-регресійного аналізу

Спостереження	y	x
1	7,985484357	10,58887974
2	8,131618942	10,81965828
3	8,404785682	11,12071216
4	8,753387214	11,45457575
5	8,958154135	11,77492043
6	9,222861653	12,09084696
7	9,526318314	12,41675083
8	9,573106726	12,34997817
9	9,824768968	12,54571841
10	9,982206307	12,76585699
11	10,13483734	12,91192379
12	10,1931302	12,97868006
13	10,1954853	12,99075699
14	10,34316083	13,09716454
15	10,48038178	13,22847861

Таблиця 3.3 – Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку наявних доходів населення та обсягу роздрібного товарообороту

	y	x
y	1	
x	0,997412007	1

Результати регресійного аналізу

Регресійна статистика

Множинний R	0,997412007
R -квадрат	0,994830713
Нормований R -квадрат	0,994433075
Стандартна похибка	0,061897516
Спостереження	15

Продовж. дод. 3

Дисперсионный анализ

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	Значимость <i>F</i>
Регресія	1	9,585357	9,585357	2 501,853	2,98E-16
Залишок	13	0,049807	0,003831		
Всього	14	9,635164			

	Коефіцієнти	Стандартна похибка	<i>t</i> -статистика	<i>P</i> -значення	Нижні 95 %	Верхні 95 %
Y-перетин	-2,2048890	0,233505	-9,44257	3,49E-07	-2,70935	-1,70043
<i>x</i>	0,9543949	0,019081	50,01853	2,98E-16	0,913173	0,995617

Додаток К

Таблиця К.1 – Індеси фізичного обсягу товарної структури роздрібного товарообороту підприємств України за 2007–2017 рр.

Група товарів	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	116,7	108,4	90,7	106,0	112,7	116,6	107,2	95,9	82,4	101,5	89,0
Товари текстильні та галантерея	114,9	107,5	102,0	113,9	118,1	103,3	119,5	99,0	62,1	101,9	127,8
Одяг та білизна з тканин	125,9	153,5	104,4	145,8	129,4	125,4	119,6	108,4	96,4	103,8	121,7
Взуття	185,3	138,0	107,5	117,5	113,3	120,4	113,5	96,5	81,7	87,2	105,5
Товари парфумерно-косметичні	137,2	132,2	95,5	101,1	108,6	127,5	110,2	94,2	85,3	111,6	123,7
Книги, газети, журнали	109,3	111,9	88,7	107,6	98,1	101,2	99,1	76,7	81,4	99,3	104,9
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	95,3	117,8	96,1	96,6	111,8	107,6	101,1	82,7	84,8	93,6	107,4
Комп'ютери, периферійне устаткування, програмне забезпечення	171,4	134,9	68,2	164,0	146,0	115,7	97,0	75,0	69,0	129,6	100,1
Аудіо- та відеообладнання, включаючи телекомунікаційне устаткування	141,6	113,4	66,3	144,8	113,1	112,4	110,5	101,4	70,3	127,8	197,2
Автомобілі та автовари	165,2	129,8	30,6	122,8	142,9	124,1	105,0	54,6	64,2	141,8	125,7
Меблі	116,6	130,7	86,8	112,1	116,2	102,1	116,6	84,5	75,6	110,4	123,7
Побутові електротовари та освітлювальне приладдя	148,2	112,9	71,2	133,9	117,8	115,5	104,3	102,7	73,4	101,1	111,8

Таблиця К.2 – Індеси промислової продукції за видами діяльності в Україні за 2007-2017 рр.

Галузь виробництва	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	105,8	98	92,5	103,7	102,9	101	95,0	102,5	89,3	104,4	102,9
Текстильне виробництво	112,6	94,8	63,4	120,5	115,3	104,9	93,4	103,9	96,8	104,9	112,6
Виробництво одягу	90	87,4	70,4	113,9	105,5	91,7	96,3	95,6	94,7	102,6	105,6
Виробництво взуття	97	100,1	90,1	121,4	105,1	88	82,6	85,7	85,7	103,3	106,6
Виробництво паперу та паперових виробів	114,7	97,6	85,7	113,7	100,8	104,8	105,2	94,3	82,8	99,4	107,8
Поліграфічна діяльність, тиражування записаної інформації	107,4	101,7	97,5	97	105,9	92,3	98,3	85,8	84,8	101,1	118,4
Виробництво мила та мийних засобів, засобів для чищення та полірування, парфумних і косметичних засобів	105,4	98,5	101,6	114,1	104	109,9	109,2	97,8	81,4	96,7	105,4
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	107,2	96,6	108	115,9	98,6	107,2	111,8	101,9	92,4	104,4	106,9

Продовж. дод. К
Продовж. табл. К2

Галузь виробництва	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	104,5	101,8	41,2	106,1	102,6	90,5	86	77,9	71,3	124,2	109,2
Виробництво побутових приладів	106,7	87,8	70,3	112,7	112,5	88,6	91,0	84,4	77,5	92,1	96,5
Виробництво автотранс-портних засобів	142,7	109,6	15,8	124,2	131,8	75,4	68,3	54,2	49,4	72,2	176,1
Виробництво меблів	117,6	102,2	63,9	121,6	123,4	98,3	102,8	98,4	87,6	105,7	118,7

Продовж. дод. К

Таблиця К.3 – Стандартизовані часткові показники товару в роздрібному товарообороті України за 2007–2017 рр.

Частка товару в роздрібному товарообороті за роки:											
Групи товару	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	0,130762	0	0,811759	0,733315	0,653531	0,83182	0,964422	1	0,96566	0,954321	0,77671
Товари текстильні та галантерея	1	0,207209	0,944912	0,83283	0,709668	0,360379	0,779577	0,785125	0,005724	0,01192	0
Одяг	0	0,072598	0,189442	0,362001	0,406399	0,468903	0,550736	0,612697	0,776022	0,84526	1
Взуття	0,046047	0,088764	0,988793	1	0,588903	0,671322	0,754489	0,479397	0,55021	0,075047	0
Товари парфумерно-косметичні	0	0,090444	0,405316	0,270319	0,163525	0,321545	0,37741	0,42429	0,669702	0,828877	1
Товари фармацевтичні	0,061068	0	0,461193	0,362801	0,30089	0,275947	0,354361	0,50541	0,747085	0,848622	1
Книги, газети, журнали	0,926773	0,816581	1	0,946148	0,752529	0,661652	0,605841	0,376866	0,306547	0,269788	0
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,142282	0,060483	0,387956	0,182551	0,114845	0,047406	0	0,617361	1	0,906528	0,75393
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,718395	0,642346	0,239259	0,7248	1	0,9006	0,621472	0,255193	0	0,139593	0,134146
Автомобілі та автотовари	0,994536	1	0,108221	0,147364	0,264903	0,326442	0,312766	0,046165	0	0,147273	0,154847
Меблі	0,700045	0,814864	1	0,782669	0,665036	0,323772	0,63483	0,174007	0	0,095322	0,845364
Побутові прилади	0,965984	0,347178	0,089758	0,486125	0,28258	0,196822	0,032061	0,225626	0,108641	0	1

Продовж. дод. К
Продовж. табл. К3

Частка товару в роздрібному товарообороті за роки:											
Групи товару	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
<i>Співвідношення темпів зростання ємності ринку та виробництва основних споживчих товарів за видами діяльності</i>											
Продовольчі товари	0,139286	0,130529	0,529835	0,386566	0,161514	0	0,06892	0,698735	0,750175	0,559926	1
Товари текстильні та галантерея	0,382428	0,277731	0	0,465614	0,378489	0,420313	0,170743	0,456597	1	0,435199	0,276882
Одяг	0,34714	0	0,250439	0,505481	0,58684	0,386292	0,562697	0,74581	0,985505	1	0,711897
Взуття	0	0,305353	0,475929	0,770945	0,611277	0,313725	0,30897	0,551468	0,794794	1	0,736513
Товари парфумерно-косметичні	0,060334	0	0,831263	1	0,554259	0,304764	0,641045	0,764359	0,545488	0,316567	0,278951
Товари фармацевтичні	0,014404	0,034902	1	0,654701	0	0,347809	0,481848	0,718805	0,648009	0,261658	0,088157
Книги, газети, журнали	0,346551	0,031439	0,84459	0	0,76044	0,045143	0,386322	1	0,614967	0,558458	0,412661
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	1	0	0,168664	0,929211	0,194876	0,387833	0,565348	0,831216	0,394332	0,62244	0,467148
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,011461	0,309216	0	0,088014	0,202616	0,365835	0,580301	0,892683	0,881727	0,727661	1
Автомобілі та автотовари	0,397666	0,375883	0,008042	0,563176	0,463289	0,110348	0,158455	0,542177	0,291889	0	1
Меблі	0,635973	0,106854	0	0,813805	0,760613	0,529056	0,339631	1	0,986536	0,516556	0,521581
Побутові прилади	0	0,171803	0,796065	0,362326	0,699749	0,140306	0,454054	0,303193	1	0,568665	0,426263

Продовж. дод. К
Продовж. табл. КЗ

Частка товару в роздрібному товарообороті за роки:											
Групи товару	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
<i>Частка вітчизняних товарів на внутрішньому споживчому ринку</i>											
Продовольчі товари	0,967742	0,967741	1	0,967742	0,806452	0,66129	0,532258	0,548387	0,483871	0,419355	0
Товари текстильні та галантерея	0,561644	1	0,936073	0,694064	0,767123	0,378995	0,03653	0,187215	0,360731	0,278539	0
Одяг	1	0,845588235	0,757353	0,411765	0,419118	0,191176	0,125	0,058824	0,044118	0,014706	0
Взуття	0,512195	0,560975	1	0,463415	0,317073	0,121951	0	0,170732	0,195122	0,146341	0,341463
Товари парфумерно-косметичні	0,759615	1	0,971154	0,788462	0,807692	0,490385	0,317308	0,278846	0,211538	0,067308	0
Товари фармацевтичні	1	0,853658	0,634146	0,560976	0,243902	0,243902	0,243902	0,268293	0,146341	0,121951	0
Книги, газети, журнали	0,18	0,37	0,58	0,72	0,77	0,92	1	0,93	0,91	0,97	0
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,816327	0,889795	0,914286	1	0,991837	1	0,938776	0,146939	0,134694	0,195918	0
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	1	0,670807	0,689441	0,341615	0,149068	0,037267	0,018634	0	0,012422	0,006211	0
Автомобілі та автотовари	1	0,782089	0,567164	0,397015	0,277612	0,21791	0,161194	0,155224	0,077612	0,020896	0
Меблі	1	0,796296	0,740741	0,540741	0,477778	0,448148	0,288889	0,085185	0	0,1	0
Побутові прилади	0	0,271186	1	0,423729	0,355932	0,305085	0,440678	0,508475	0,389831	0,610169	0

Продовж. дод. К

Таблиця К.4 – Інтегральний показник розвитку промисловості за показниками споживчого ринку України за 2007–2017 рр.

Галузь	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	0,413	0,366	0,781	0,696	0,540	0,498	0,522	0,749	0,733	0,645	0,592
Товари текстильні та галантерея	0,648	0,495	0,627	0,664	0,618	0,387	0,329	0,476	0,455	0,242	0,092
Одяг	0,449	0,306	0,399	0,426	0,471	0,349	0,413	0,472	0,602	0,620	0,571
Взуття	0,186	0,318	0,822	0,745	0,506	0,369	0,354	0,401	0,513	0,407	0,359
Товари парфумерно-косметичні	0,273	0,363	0,736	0,686	0,508	0,372	0,445	0,489	0,476	0,404	0,426
Товари фармацевтичні	0,358	0,296	0,698	0,526	0,182	0,289	0,360	0,498	0,514	0,411	0,363
Книги, газети, журнали	0,484	0,406	0,808	0,555	0,761	0,542	0,664	0,769	0,611	0,599	0,138
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,653	0,317	0,490	0,704	0,434	0,478	0,501	0,532	0,510	0,575	0,407
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,577	0,541	0,310	0,385	0,451	0,435	0,407	0,383	0,298	0,291	0,378
Автомобілі та автотовари	0,797	0,719	0,228	0,369	0,335	0,218	0,211	0,248	0,123	0,056	0,385
Меблі	0,779	0,573	0,580	0,712	0,634	0,434	0,421	0,420	0,329	0,237	0,456
Побутові прилади	0,322	0,263	0,629	0,424	0,446	0,214	0,309	0,346	0,499	0,393	0,475

Наукове видання

ЯХНО Тетяна Петрівна

**РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
СИСТЕМ В ІНДИКАТИВНОМУ
ВІДОБРАЖЕННІ СПОЖИВЧОГО
РИНКУ УКРАЇНИ**

МОНОГРАФІЯ

Головний редактор *М. П. Гречук*
Комп'ютерне верстання *Г. А. Бжікян*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 21,9.
Тираж 300 пр. Зам. № 053/1539.

Видавець і виготовлювач
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
к. 115, вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014; ☎ (0532) 50-24-81

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.*